Fordította
Győri László

HANS MOMMSEN

A NEMZETI-SZOCIALISTA REZSIM ÉS A ZSIDÓSÁG MEGSEMMISÍTÉSE EURÓPÁBAN

Corvina

A mű eredeti címe:
Das NS-Regime und die Auslöschung des Judentums in Europa.
3., átdolgozott kiadás. Wallstein Verlag, Göttingen, 2014

The translation of this work was supported by
a grant from the Goethe-Institut which is funded by
the German Ministry of Foreign Affairs.

A kötetet tervezte és tördelte: Karcagi Klára

Kiadja a Corvina Kiadó Kft., az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

1086 Budapest, Dankó utca 4–8.
e-mail: corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Blaschtik Éva
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 6382 1

Szekszárdi Nyomda Kft., 2016
Felelős vezető: Vadász Katalin

TARTALOM

ELŐSZÓ

Több mint ötmillió zsidó meggyilkolásával a Harmadik Birodalom és vele a német nemzet letörölhetetlen bűn terhét vette magára. A történelem során korábban nem létezett olyan bűn, amely léptékét és becstelenségét tekintve mérhető volna a holokauszthoz. Ennélfogva minden olyan kísérlet, amely ezt az eseményt a történelmi népirtások sorába próbálja illeszteni, alapjában hibás. Mert ellentétben azokkal az emberek tömegei ellen elkövetett bűnökkel, amelyekről Timothy Snyder a „véres övezet” fogalma alatt ír, a holokausztban nem játszottak szerepet olyan közvetlen motívumok, mint például az etnikai vagy a társadalmi rivalizálás.[1] Az európai zsidók millióinak megsemmisítése ebből a szempontból teljességgel egyedülálló.

5,6 millió zsidó meggyilkolása, aki nem tudott elmenekülni vagy elrejtőzni üldözői elől, maradandó erkölcsi terhet ró mindenkire, aki aktívan részt vett a zsidók üldözésében, vagy akár csak passzívan szemlélte azt. Ez mindenekelőtt a német nemzetre áll, amelynek nevében ezeket az embereket megölték, jóllehet a gyilkosságban németek mellett más nemzetek fiai, főleg lengyelek, ukránok, románok, szerbek és horvátok is részt vettek. A bűnök térképe túlságosan változatos ahhoz, hogy részleteiben is felrajzoljuk, ezért figyelmünk elsősorban e gyilkosságok kiötlőire és végrehajtóira összpontosul.

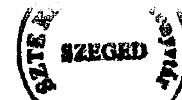
Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül e bűnöknek a Nyugat történelmébe visszanyúló ideológiai gyökereit sem. Ezek a késő wilhelmiánus korszakban váltak különlegesen virulenssé, amikor a hagyományos zsidóellenesség népi (völkisch)-rasszista vonásokkal gazdagodott, ami a „modern" antiszemitizmusnak különösen agresszív jelleget kölcsönzött. Az I. világháború végén megerősödött radikális antiszemita törekvések, amelyek egyébként korántsem korlátozódtak Németországra, az I. világháború rasszista gondolati sémáiban még jobban kiéleződtek. Befolyásuk azonban kezdetben korlátok között maradt, sőt veszítettek is erejükből. Ha az antiszemita tendenciák a politikai jobboldalon meggyökereztek is, a weimari köztársaságban csak korlátozott mértékben terjedtek el. 1922-ben elrendelt betiltásakor a népi antiszemitizmus kemény magját adó Német Népi Véd- és Dacszövetség (Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund) mindössze 220 ezer tagot számlált. Az agresszív antiszemiták többsége azonban 1923 után a Nemzetiszocialista Német Munkáspártban (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP) újra találkozott. A párt vezető funkcionáriusainak túlnyomó része a népi egyesületekből érkezett, és már korábban kialakult zsidóellenességét itt élte ki tovább.

Mindazonáltal a népi antiszemitizmus hatása a weimari köztársaság késői korszakában korlátok között maradt. Az NSDAP-nek az 1930 szeptembere és 1933 márciusa között megtartott Reichstag-választásokon elért döbbenetes sikerei nem írhatók elsődleges módon a szélsőséges antiszemita propaganda számlájára. A nemzetiszocialista propaganda irányítói felismerték, hogy a zsidókérdés további élezése kontraproduktív, ezért a szélsőséges zsidóellenes propagandát a választási kampányokban vissza is fogták. Másfelől az NSDAP Adolf

Hitler hatására kerülte a határozott állásfoglalást a konkrét politikai vitákban, főként a gazdaság- és a szociálpolitikában. Ennek a kiállást kerülő stratégiának a következtében az antiszemita propaganda a párt tartalmi politikai programjának pótlékául szolgált.

Mint ismeretes, Hitler legjobb képességű követője, Gregor Strasser igyekezett elszakadni az NSDAP időközben teljesen elavult, 25 pontból álló programjától, és új, korszerű programot kívánt adni a pártnak, e törekvése azonban meghiúsult a régi programhoz ragaszkodó és azt semmilyen körülmények között megváltoztatni nem akaró Hitler ellenállásán. A pártpropagandát üres, egymással összeegyeztethetetlen elvek uralták, amelyeket antiszemita tartalommal töltöttek fel. Így a zsidóellenesség a párt propagandisztikus retorikájának középpontjába került, és a konkrét, jelen idejű követelések helyébe lépett. A konstruktív célkitűzések hiánya, valamint a párt funkcionáriusainak és a hozzájuk kapcsolódó szövetségek tudatosan szított rivalizálása együttesen azt a hatást érte el, hogy „a zsidókérdés megoldása" jelszó politikapótlékként funkcionálhatott. A nemzetiszocialista propaganda katyvaszában egymással vegyülő gyűlölségek és fóbiák között a zsidóellenesség a nemzetiszocialista világnézet nélkülözhetetlen tartozéka volt.

A növekvő és egyre inkább megszilárduló zsidógyűlölet csak szükséges, de nem elégséges tényezője volt a zsidók német társadalomból történő fokozatos és „a zsidókérdés végső megoldásá"-ba torkolló kiiktatásának. Ugyanez áll a zsidóüldözésre is, ami korántsem valamiféle konzisztens „mesterterv"-ből fakadt. Bár a nemzetiszocialista vezető rétegben megszilárdult az az elvárás, hogy a lakosság zsidó részét először Németországból, majd Európa valamennyi megszállt területéről elüldözzék, 1941 tavasza előtt e vízió megvalósítására semmiféle stratégia

nem létezett. Csak a külügyminisztérium, majd a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) által felkarolt, újnak korántsem mondható „Madagaszkár-terv" adott táptalajt annak az elképzelésnek, amely a „zsidókérdés" megoldását a zsidóság módszeres átköltöztetésével kötötte össze. Meglepő, hogy az RSHA tervezői mennyi energiát fektettek e koncepció kidolgozásába.

„A zsidókérdés végső megoldásá"-ra valójában soha, egy pillanatig sem létezett önmagában konzisztens koncepció, csupán egymással vetekedő részszándékok voltak, amelyek – ahogy arról Götz Aly világos érvelése meggyőz – egytől egyig zsákutcába vezettek.[2] Mint Aly rámutatott, a „zsidókérdés"-t az Általános Keleti Tervvel (Generalplan Ost), egyszersmind pedig a német–szovjet megnemtámadási szerződés hatásaival és a népi német (volksdeutsch) kisebbségeknek a paktumban rögzített visszatelepítésével összefüggésben aktualizálták. Korábban nem létezett alternatívája annak a számításnak, hogy a Németországban élő zsidókat kivándorlásra kényszerítsék, ugyanakkor azonban az egzisztenciájukat módszeresen ellehetetlenítették és végül felszámolták. Ennek során vetekedtek egymással a – például a „kristályéjszakára" jellemző – spontán akciók és a zsidók életterét fokozódó mértékben beszűkítő törvények, amelyeknek a sora a nürnbergi törvényekkel kezdődött.

A „zsidóüldözés" radikalizálódásában a Szovjetunió megtámadása volt a döntő fordulópont. Ez jelentette az áttörést az RSHA vezetőinek öntelt tervében: hogy Oroszország 1941 októberére várt veresége után olyan gigantikus keleti telepítési programot (Ostsiedlungsprojekt) készítsenek elő, amelynek befejeztével nemcsak 31 millió oroszt, hanem az európai zsidókat is likvidálták volna. Hitler azon elhatározását, hogy a német–szovjet megnemtámadási egyezményt összekapcsolja a Szovjetunióban és a balti államokban élő népi német kisebbségek áttelepítésével, egy átfogó népi (völkisch) újjárendezés kiindulópontjának tekintették. Ez elsősorban a Warthegauban élő lengyel lakosságot érintette, mellettük azonban az ott élő zsidókat is, az ő helyükre kellett volna költözniük ugyanis a német telepeseknek. Ezzel összefüggésben egymás után hiúsultak meg azok az újra és újra elővett tervek, amelyek értelmében Niskóban, majd Lublinban zsidórezervátumot szándékoztak létesíteni. Ennek helyébe lépett a Heinrich Himmler által kezdeményezett megsemmisítőtáborok építése és a többi európai országból deportált zsidók módszeres likvidálása.

A kutatók körében teljes az egyetértés, hogy nem létezett olyan parancs, amely elrendelte volna a teljes likvidálást, és hogy Hitler nyilvánvalóan habozott megtenni ezt a lépést. Mindig csak részlépések mellett foglalt állást, ügyelve rá, hogy valamilyen lehetőség nyitva maradjon a zsidóknak a keleti térségbe történő jövőbeni letelepítésére. A nemzetiszocialista vezetésben ugyanakkor az az elképzelés terjedt el, hogy a háború voltaképpeni célja a zsidók megsemmisítése, nem pedig a Szovjetunió szétverése. Ebből a – groteszk realitásvesztésről árulkodó – perspektívából nézve a zsidóság kiirtásának célja az volt, hogy végérvényesen kihúzza a talajt a bolsevizmus alól, Nagy-Britanniát pedig annak belátására kényszerítse, hogy okosabban teszi, ha csatlakozik a tengelyhatalmakhoz.

Az embernek nehezére esik komolyan venni azt a Heinrich Himmler és Reinhard Heydrich irányítása alatt álló SS-törzseket átható, fanatikusan képviselt elképzelést, amelynek értelmében az európai zsidóságén túl a világ zsidóságának fizikai megsemmisítése is lehetséges. A nemzetiszocialista vezetés mindig is hajlott arra, hogy utópikus víziók mellett kötelezze

el magát. A Szovjetunió szétveréséről alkotott hipertrófiás tervekkel és az agyrémnek tűnő betelepítési elképzelésekkel összefüggésben az SS vezérkarát, de még a nemzetiszocialista vezető köröket is elképesztő realitásvesztés jellemezte, ami „a zsidókérdés globális végső megoldásának" követelésében tetőzött.

A holokauszt történetéről írott tanulmányunk feladata, hogy részleteiben ábrázolja az egyes építőelemeket és fázisokat, amelyek ennek a bűnnek a kulminálásához vezettek. Vizsgálódásunk előterében az a kérdés áll, hogy miért és milyen körülmények között ment végbe a zsidók kiiktatása a német társadalomból, hogyan kapcsolták ki őket a gazdasági életből, hogyan fosztották meg őket lépésről lépésre tulajdonuktól, míg végül deportálták őket: elemzésünk a weimari köztársaság és az 1933 előtti időszak zsidóellenességének fölvázolásából indul ki, majd a nürnbergi törvények komplexumának leírásával és a hatósági apparátusnak a zsidóüldözésbe történő bevonásával, végül pedig annak a folyamatnak a leírásával folytatódik, amelynek során a zsidók szerepe megszűnt a gazdasági életben. A német zsidók teljes jogfosztását a „kristályéjszaka" eseményei vezették be, miközben a zsidó kivándorlás egyre inkább stagnált.

A II. világháború kirobbantásával átlépték az erőszak gátlástalan alkalmazásának Rubiconját, a nemzetiszocialista rendszer Adolf Eichmann nem jelentéktelen közreműködésével a „zsidókérdés" területi megoldására kapcsolt át, miközben a Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst, SD) és a Biztonsági Rendőrség (Sicherheitspolizei, Sipo) különítményei az európai zsidók „keletre" deportálásának előzményeként belefogtak a szovjet zsidók módszeres legyilkolásába. Végezetül bemutatjuk a megszállt és annektált lengyel területeken élő zsidóság likvidálásának folyamatát, kitérve a „Reinhard" akcióra, továbbá

a délkelet-európai országokban, Olaszországban és Franciaországban a Wannsee-konferenciához kapcsolódva végrehajtott megsemmisítő akciókra, valamint a magyar zsidók deportálására. Végül a halálmenetekkel zárjuk a zsidóüldözés történetét.

1. fejezet

ANTISZEMITIZMUS A WEIMARI KÖZTÁRSASÁGBAN ÉS AZ NSDAP FELEMELKEDÉSE

Az antiszemitizmus kezdetei és ideológiai elágazásai a Német Birodalom 1871-es megalapítása és az I. világháború kitörése közötti időszakra nyúlnak vissza. Bár az antiszemita áramlatok már az 1848-at előkészítő *Vormärz* idején megjelentek, csak az 1873-as recesszióval végződő gazdasági fellendülés, a *Gründerzeit* idején váltak politikailag virulensekké. Az antiszemita indulatok módszeres, politikai célú mozgósításával elsőként Adolf Stoecker protestáns udvari lelkész úgynevezett „berlini mozgalma" próbálkozott.[3] Stoecker számítása azonban nem jött be, az antiszemita kártya bedobásával nem sikerült csökkentenie a szociáldemokrácia befolyását az ipari munkásság körében.

A császárság kezdetén a polgárságot, mindenekelőtt azonban az egyetemi végzettséggel rendelkezők széles köreit antiszemita érzelmek jellemezték, és e hangulatot nem kisebb tekintély fogalmazta meg írásban is, mint Heinrich von Treitschke; Treitschke álláspontjára történészkollégája, Theodor Mommsen adott éles publicisztikai választ.[4] A különböző diákegyesületek, például a Német Diákok Egyesülete (Verein Deutscher Studenten, VDSt) gyakorlatában a zsidók kizárása magától értetődőnek számított, és ez a gyakorlat a weimari években is folytatódott.

Ezzel szemben az antiszemitizmusnak a pártrendszerben való meghonosítását célzó kísérletek messzemenően sikertelenek maradtak. Bár antiszemita pártok egész sora alakult, köztük a Stoecker alapította Keresztényszociális Párt (Christsoziale Partei), az Otto Böckel által életre hívott Német Szociális Párt (Deutsch-Soziale Partei) és a Max Liebermann von Sonnenberg alapította Német Reformpárt (Deutsche Reformpartei), a befolyásuk mindvégig marginális maradt, úgyhogy a századforduló után fel is oszlottak.[5] Ennél fontosabb volt, hogy az antiszemita hatások a konzervatív pártokban is érvényesültek. A Német Konzervatív Párt (Deutschkonservative Partei) 1892-es Tivoli-programja* például azt követelte, hogy bizonyos foglalkozási ágakban a zsidók ne képviseltethessék magukat számarányuknál nagyobb mértékben, és hogy a kelet-európai zsidók bevándorlását megakadályozandó zárják le a határokat.[6]

Az antiszemitizmusnak a konzervatív oldalon képviselt változata elsősorban a nem asszimilálódott zsidók ellen irányult, kiváltója pedig az volt, hogy a keleti zsidók az ipari forradalom következtében egyre növekvő számban vándoroltak be Németországba. Az ilyesfajta antiszemita érzelmek a német nemzeti érzés már-már szerves részét képezték, és mindenekelőtt a modernizálódás-ellenes csoportokat hatották át. Egyfajta „kulturális kód"-ról volt itt szó, amelynek funkciója abban állt, hogy a konzervatív táborba integrálja a polgári középosztályt.[7]

Az antiszemitizmus e változata, amely a császárság idején lépett előtérbe, általában híján volt a rasszizmusnak, az asszimilálódott honi zsidóságra általában nem vonatkozott, és

* A párt programját a berlini Tivoli serfőzde ivójában fogadták el – *A fordító megj.*

főként a Theodor Fritsch-féle garázda-népi (völkisch) antiszemitizmust elutasító, művelt felső réteg széles köreiben terjedt el. Ezzel az uralkodó disszimilatórikus típussal párhuzamosan azonban változatlanul élt a mindenekelőtt katolikus területeken virulens, a zsidókat továbbra is Krisztus gyilkosainak tekintő, hagyományos antijudaizmus, ami egészen a 30-as évekig főleg a katolikus klérust hatotta át.[8]

Mindezekkel szemben az antiszemitizmus népi-rasszista típusa viszonylag kis csoportokra korlátozódott. Az antiszemitizmusnak ez a fajtája elsősorban olyan szerzőkre vezethető vissza, mint Houston Stewart Chamberlain, Eugen Dühring és Julius Langbein, és nem is annyira az instabilnak bizonyuló antiszemita pártok, hanem inkább a különféle Richard Wagner-egyesületek, az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és a vele rokon imperialista egyesületek körében lelt szervezeti támogatásra.[9] Az antiszemitizmusnak ezt a típusát az jellemezte, hogy minden zsidó származású személyt démonizált, függetlenül attól, hogy az illető kikeresztelkedett, vagy sem. A népi (völkisch) antiszemiták azt követelték, hogy távolítsanak el minden zsidót Németországból, mert ők tehetnek róla, hogy a németeknek nem sikerült zárt nemzetté fejlődniük.

Emögött ott rejlett a zsidóság mint etnikum belső összetartásáról szóló elképzelés, ami egyébként a német nemzetté válás titkos példaképéül is szolgált.

Míg a felszín alatti antiszemitizmus a háború előtti években mindössze csekély mértékű népszerűségre tett szert, az I. világháború belpolitikai hatásai következtében változott a helyzet. Az egyre inkább éleződő társadalmi és politikai feszültségek mindenekelőtt a politikai jobboldalon, jellemző módon különösen a katonák körében szabályos antiszemita érzelmekben vezetődtek le. A Porosz Hadügyminisztérium által 1916-ban

bevezetett, a zsidóknak a katonai szolgálatban történő részarányát felülvizsgálni hivatott, úgynevezett zsidó cenzus azokra a nyílt vádaskodásokra játszott rá, miszerint a zsidók kíméletlen kapitalista haszonszerzők, akik ki akarják vonni magukat honvédelmi kötelességük alól.[10] A Porosz Hadügyminisztérium és a legfelső hadvezetés részéről ez volt az első olyan megnyilvánulás, amely antiszemita előítéletekről tanúskodott, és azt a főként a konzervatív táborban elterjedt törekvést tükrözte, hogy találjanak valakit, aki felelőssé tehető az egyre rosszabb közhangulatért, amit a hiányos élelmiszer-ellátás és a kedvezőtlen hadi helyzet váltott ki.

Az 1918-as német forradalmat a politikai jobboldalon a mindinkább eszkalálódó, antibolsevizmussal és antiszocializmussal keveredő nacionalista és antiszemita érzelmek fölerősödése kísérte. Mindehhez az szolgált ürügyül, hogy a zsidók a Szociáldemokrata Pártban (Sozialdemokratische Partei) és az év végére kommunista párttá átalakuló, kis Spartakus Szövetségben (Spartakus-Bundban) számarányukon felül voltak képviselve. Az antiszemita agitációt nem utolsósorban az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) robbantotta ki, amelyben olyan szélsőséges zsidógyűlölők játszottak vezető szerepet, mint Claß igazságügyi tanácsos, miközben a szövetség finanszírozói között zsidó notabilitások is voltak.

Az 1918-as forradalom váratlan helyzettel szembesítette az Össznémet Szövetséget. Formálisan pártok feletti helyzetének megőrzése érdekében a szövetség szélsőségesen nacionalista és antiszemita fedőszervezetek, például a Reichshammerbund* és a müncheni Thule Társaság alapításával tett kísérletet politikai befolyásának érvényesítésére. Ezek a rendekhez hasonló felépítésű, elsősorban polgári notabilitásokból álló titkos szervezetek mérvadó szerepet játszottak a háború és az 1918. novemberi összeomlás után mindenekelőtt Münchenben kialakuló aktivista antiszemita mozgalomban. Az Össznémet Szövetség egyszersmind azt a – Wolfgang Kapp állami főtisztviselő környezetébe tartozó, jobboldali politikusok által 1916-ban életre hívott – Német Hazafias Pártot (Deutsche Vaterlandspartei) is támogatta, amely a munkásság és az alsó középrétegek növekvő tiltakozása ellenében a háború folytatását propagálta, és ugyancsak antiszemita szólamokat hangoztatott.[11]

A Hazafias Párt az újfajta tömegszervezet típusát testesítette meg, amennyiben a polgári egyesületekkel ellentétben lemondott az egyéni tagságról, ehelyett a jobboldali polgári spektrum szövetségeinek összefogására törekedett. Ebbe a spektrumba beletartoztak a keresztény szakszervezetek, a Német Kereskedősegédek Nemzeti Szövetsége (Deutschnationale Handlungsgehilfenverband) és a különféle patrióta és harci egyesületek is. E tekintetben a Hazafias Párt megelőlegezte a fasiszta pártok szervezeti mintáit, miközben vezetőinek csoportja a wilhelmiánus császárság hagyományai mellett kötelezte el magát, nem tartva lépést a nyíltan populista agitációs technikákkal. Mindinkább defenzívába szorult az erősödő szociáldemokrata befolyással szemben: utóbbiak az annexiók nélküli békét és a porosz választási rendszer reformját követelték, de a Hazafias Párt egyszersmind a népi (völkisch) antiszemita törekvéseket is támogatta.

A megalapozott várakozásra, hogy a küszöbönálló és immáron az általános és egyenlő választójog alapján megtartandó nemzetgyűlési választásokon az addigi polgári-konzervatív többség megtörik és a Konzervatív Párt elveszíti a közigazgatás-

* A *Der Hammer* című lap körül kialakuló, országos antiszemita szövetség. – *A szerk. megj.*

ban élvezett korábbi támogatottságát, az Össznémet Szövetség azzal reagált, hogy új nacionalista szervezetet alapított Német Népi Véd- és Dacszövetség (Deutschvölkischer Schutz und Trutzbund) néven, amelynek azt a feladatot szánták, hogy nyerje meg a munkásságot a jobboldali tábor számára. A háború utáni Németországban mindenekelőtt a szocialista többség ellen irányuló tömegmozgósítás eszközeként elterjedt antiszemita érzelmeket próbálták kihasználni.[12]

E kezdeményezéssel párhuzamosan a müncheni Thule-Társasághoz tartozó, össznémet beállítottságú számos notabilitás, köztük Karl Harrer népi (völkisch) újságíró, elhatározta, hogy egy kis nemzeti munkáspártot hoz létre és támogat anyagilag. Ezt a kis csoportot Anton Drexler alapította, aki maga is tagja volt a Thule Társaságnak, és osztotta annak szélsőségesen antiszocialista és antiszemita nézeteit. Drexler Német Munkáspártja (Deutsche Arbeiterpartei) csak egy volt a sok hasonló, München ellenforradalmi klímájában tenyésző szervezet között. Drexlert mára rég elfelejtette volna a világ, ha Hitler egykor nem fogadja el az ajánlatát: lépjen be a párt bizottságába, amely párttal a bajor haderő, a Bayerisches Reichswehr parancsnokságának beépített embereként, informátoraként került kapcsolatba.

A népi (völkisch) táboron belül jóval fontosabb volt a Német Népi Véd- és Dacszövetség, amely a weimari köztársaság első időszakában a szervezett antiszemitizmus központjaként kívánt működni. Az Össznémet Szövetség titkos mellékszervezete lévén, anyaszervezete masszív támogatásában részesült. A Szövetség kiterjedt, több mint 400 helyi csoportból álló hálózatot épített ki, amivel sikerült számos rivális antiszemita kezdeményezést kisajátítania. Fejlődése csúcspontján – 1922-ben a Rathenau-gyilkosság következményeként a porosz kormány

betiltotta – 200 ezernél is több tagot számlált, és magában foglalta az antiszemita aktivisták java részét.

A Véd- és Dacszövetség megalapításának kezdeményezése Heinrich Claß igazságügyi tanácsos, az Össznémet Szövetség elnöke nevéhez fűződik. Claß koncepciója abban állt, hogy megpróbálta a lakosság antiszemita indulatait egy olyan széles népmozgalom létrehozására használni, amely a demokrácia feltételei között a szociáldemokrácia ellensúlyaként lett volna hivatott funkcionálni, és a munkásságot a nemzeti táborba visszaterelgetni. Claß számítása azonban hibásnak bizonyult, mivel az ipari munkásság a legkevésbé sem mutatkozott fogékonynak a népi antiszemitizmusra.

Az antiszemita áramlatok az 1923-as hiperinflációt követően gyorsan elapadtak, és csak a világgazdasági válság feltételei között váltak ismét relevánssá. Megszűnni azonban sosem szűnt meg az antiszemitizmus, a weimari köztársaság fennállásának idején végig jelen volt a mélyben, és befolyásolta a politikai diskurzust. Változatlanul virulens volt a német felső osztály disszimilatórikus antiszemitizmusa, amely már a Német Konzervatív Párt 1892-es Tivoli-programjában is kifejezésre jutott. De az antiszemitizmus mint politikai szervezőelv kevéssé bizonyult sikeresnek.

Ezenközben nem hangsúlyozhatjuk eléggé annak a ténynek a jelentőségét, hogy az NSDAP – a párt nevét 1920-ban a párhuzamos osztrák mozgalom hatására DAP-ról NSDAP-re változtatták* – a háborús és a háború utáni évek aktív antiszemitáinak gyűjtőhelyeként működött. Szinte minden, a Német Népi Véd- és Dacszövetségből és az azzal rokon szervezetek-

* Tehát a Nemzetiszocialista jelzővel bővült a Német Munkáspárt neve. – *A szerk. megj.*

ből érkező antiszemita aktivista új működési terepre talált az NSDAP-ben, amelyben ők alkották a pártvezetés belső magját. Később sokan közülük gauleiterekként, azaz körzetvezetőkként szereztek nevet.

A Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei, DNVP), még ha a radikális népi tábortól elhatárolódott is, egyértelműen antiszemita irányvonalat követett. A párt 1920-ban elfogadott elvi nyilatkozata tartalmazta a zsidóellenes politika gondosan megfogalmazott igenlését, állást foglalt „mindennemű mételyező, nem német szellem ellen, eredjen bár zsidó vagy egyéb köröktől", és „a kormányban és a társadalomban a forradalom óta mind végzetesebben kibontakozó dominancia" ellen fordult. „Meg kell akadályozni az idegen származásúak beözönlését határainkon", fogalmazott egyebek mellett a nyilatkozat.[13] A párt ezzel a Tivoli-program irányvonalát folytatta, mindazonáltal anélkül, hogy túl messzire ment volna, elzárta volna a zsidók elől a párttagság lehetőségét (erre 1924-ben került sor), egyszersmind visszautasított mindennemű erőszakos támadást a zsidók ellen.[14]

Mindezzel azonban a DNVP erősen antiszemita szárnya nem érte be: ez a szárny arra törekedett, hogy a „zsidókérdés"-ben a párt egésze radikális irányba forduljon. Ez a törekvés viszont eredménytelennek bizonyult, egyfelől ugyanis a többség nem akarta veszélyeztetni a párt koalícióképességét, másfelől a zsidó szimpatizánsok pénzügyi támogatásáról sem akart lemondani. A szakítás elkerülhetetlenné vált. A külügyminiszter, Walter Rathenau meggyilkolása a széles nyilvánosságban tiltakozó hullámot váltott ki az antiszemita propagandisták ellen, akik közé olyanok tartoztak, mint Wilhelm Henning, Reinhard Wulle és Albrecht von Gräfe-Goldebee. A tiltakozások következtében a párttöbbség nyomást próbált gyakorolni a rasszista szárnyra, ettől várva az antiszemita agitáció mérséklődését, és fegyelmi intézkedéseket foganatosított. Válaszul 1922-ben a szélsőséges szárny elhagyta a pártot, és vezéralakja, Erich Ludendorff irányításával Német Népi Szabadságpárt (Deutschvölkische Freiheitspartei) néven új pártot hozott létre. A későbbiekben a párt szoros kapcsolatot kötött a Hitler vezette, 1923-ban betiltott mozgalom utódszervezeteivel, és 1925-ben beolvadt a frissen alapított NSDAP-be.[15]

Az NSDAP ugyanebben az időszakban bekövetkezett gyors fellendülésében szerepet játszott, hogy a párt propagandaszónoka, Hitler megzsarolta Drexlert, engedje át neki a kizárólagos vezetést, ő pedig, neki felesküdött, leghívebb müncheni követőire támaszkodva, a párton belül szabályszerű diktatúrát épített ki.[16] A Hitler és müncheni követői által szüntelenül folytatott antiszemita uszítás kétségkívül hozzájárult az NSDAP növekvő népszerűségéhez, e népszerűség azonban lényegében Münchenre, Felső-Bajorországra és Frankföldre korlátozódott, és messze volt attól, hogy nemzeti mozgalommá válhasson.

Mindazonáltal a DAP/NSDAP 1920 februárjában elfogadott és Hitler által meghirdetett 25 pontos programja – amelyet Hitler az 1926-os vezetői értekezleten „megváltoztathatatlanná" nyilvánított – hangvételében különbözött mind a népi antiszemitizmustól, mind pedig az antiszemitizmusnak a polgári jobboldal és az Össznémet Szövetség által megfogalmazott fajtájától. A program felekezeti hovatartozásuktól függetlenül elvitatta a zsidóktól azt a képességet, hogy néptársak (Volksgenosse) lehessenek, ebből vezetve le megfosztásukat a közhivatalok betöltésének jogától, valamint a sajtóból történő kizárásukat. A program egyszersmind a „bennünk és rajtunk kívül megmutatkozó zsidó-materialista szellem" ellen is fordult.[17] A nem utolsósorban Dietrich Eckart és Gottfried Feder elvi

alapvetéseinek hatását mutató programot a Német Szocialista Párt (Deutsch-Sozialistische Partei) befolyásolta, amely szintén a Thule Társaság lerakatának számított. Maga Hitler nem volt befolyással a tartalomra, és szemlátomást nem is vette különösebben komolyan azt.[18]

A nemzetiszocialista mozgalom korai bajorországi felívelését a müncheni tanácsköztársaság leverését követő ellenforradalmi folyamatokkal összefüggésben kell vizsgálni. A jobboldali sajtó a tanácsköztársaságot zsidó mesterkedésnek állította be, és nem győzte hangsúlyozni, hogy a meggyilkolt bajor miniszterelnökön, Kurt Eisneren kívül a tanácsköztársaság egy sor más vezetője is zsidó származású volt.

Ebben a sajátos politikai klímában tette első politikai lépéseit Adolf Hitler, aki a tanácsköztársaság időszakában inkább semleges állásponton állt, sőt valamelyest a szocialistákhoz húzott. Akkoriban még a bajor haderő, a Bayerisches Reichswehr tagja volt, és e minőségében katonai kiképzőkurzusokra vezényelték: ezeken fejlesztette ki magában azt a maró antiszemitizmust, ami később a nemzetiszocialista világnézet elengedhetetlen alkotórészét képezte.

Bécsi időszakában Hitlert megérintette ugyan a korabeli bécsi antiszemitizmus, kiváltképpen Georg Schönerer rasszista propagandája, ám a szélsőséges antiszemitizmus felé csak müncheni éveiben fordult, amikor a népi (völkisch) ideológusok, különösen Dietrich Eckart nacionalista költő formáló hatása alá került.[19] Ezzel egyidejűleg került kapcsolatba Karl Alexander von Müller történésszel, aki idejekorán fölismerte Hitler szónoki tehetségét. Hitler 1919-ben, Münchenben ismerkedett meg a világnézetére, nem utolsósorban pedig antiszemita nézeteinek erősödésére meghatározó befolyást gyakoroló Dietrich Eckarttal és Alfred Rosenberggel, akik mindketten a Thule Társaság tagjai voltak.

Mindazonáltal nem könnyű meghatározni, hogy a weimari köztársaság korai éveiben mennyire lehetett ténylegesen elterjedt, és milyen valós hatással volt a népi (völkisch) mozgalom, amelyet szervezetileg elsősorban az Össznémet Szövetség és a Német Népi Szabadságpárt reprezentált, és amely a médiumokon keresztül gyakorolt meglehetős befolyást a közvéleményre. A későbbiekben az NSDAP által megszerzett és *Völkischer Beobachter* címen kiadott *Münchner Beobachter* például a Thule Társaság tulajdonában volt, és a népi tábor propagandalapjaként működött. Az antiszemita sajtó mindenekelőtt bajor és frank területen lelt nagy visszhangra, és bizonyosan széles körben hatott a tartósan antiszemita beállítottságú szabadcsapatok mozgalmára, valamint a bajor szélsőjobboldali paramilitáris Heimwehr-csapatokra. Biztosra vehetjük, hogy e hatásoktól nem maradt mentes a hadsereg, a Reichswehr sem, és hogy annak propagandával foglalkozó egységei, esetünkben az a felderítő részleg, amelyben Hitler is szolgált, antiszemita beállítottságúak voltak.

Ugyanakkor a hiperinfláció lecsengésével bizonyos tekintetben a korai népi (völkisch) propaganda fellendülő korszaka is lezárult. Már az 1923. november 9-i Hitler-puccs meghiúsulása is fordulópontot jelzett. Hitlernek a rendszer megdöntésére tett kísérlete elkeseredett támadás volt a kormányrúd megszerzésére: így próbálván magához ragadni a pártvezető hibájából a bajor hazafias egyesületek, a szabadcsapatok és a bajor Reichswehr környékén csoportosuló konzervatív lázadói kezébe került kezdeményezést. Míg ez utóbbiak a rend tervezett megdöntését von Seeckt tábornok és más magas rangú

berlini funkcionáriusok közreműködésének reményében ismét el akarták halasztani, Hitler saját szakállára úgy döntött, cselekszik, és belerántja a vele szövetséges bajor notabilitásokat, köztük Erich von Ludendorffot a november 9-ére tervezett felvonulásba.[20]

Az 1923. november 9-i puccs a politikai jobboldal utolsó kísérlete volt a weimari köztársaság katonai eszközökkel, frontális rohammal történő megdöntésére. A puccs teljes bukása a szélsőjobboldal csoportjainak érezhető meggyengüléséhez vezetett, ami az 1924. áprilisi és szeptemberi Reichstag-választások eredményein is meglátszott. Míg a Landsbergben fogva tartott Hitler taktikai megfontolásokból a háttérbe húzódott, és lemondott arról, hogy közvetlen befolyással legyen a hivatalosan föloszlatott NSDAP helyére lépő népi (völkisch) szórványcsoportokra, és inkább a *Mein Kampf* megírásának szentelte idejét, e csoportok Ludendorff tábornok vezetése alatt látványos vereséget szenvedtek.

Az 1925-ös, soros Reichstag-elnöki választásra a népi (völkisch) blokk közös jelöltet állított Erich Ludendorff személyében. Hitler azzal a megalapozott várakozással adta formális beleegyezését, hogy egyetlen komolyan vehető vetélytársa érzékeny vereséget szenved majd. És valóban, Ludendorff az első fordulóban esélytelen indulóként, a leadott szavazatok mindössze 0,06 százalékát szerezte meg. Ez is mutatja, hogy a népi (völkisch) eszme messzemenőkig veszített átütőerejéből. És ez később, egészen az 1928. decemberi Reichstag-választásokig sem változott, a népi tábor – benne az NSDAP-vel – egyszer sem kapott többet a szavazatok nyolc százalékánál.

Az NSDAP-nek tömegmozgalomként való térnyerésében a jelek szerint más tényezők fontosabb szerepet játszottak a német nyilvánosságban, mint a népi-rasszista eszmék. Az NSDAP

1925-ben megtörtént újjáalapítása után a hatékony pártszervezet felépítése volt a legfontosabb. Az új statútumok korlátlan hatalmat biztosítottak Hitlernek a párt felett, és a párt minden szintjén megalapozták a vezérelv érvényesülését. Ám túl mindezen, Hitler és a müncheni csoport azt is keresztülvitte, hogy a párt minden rendelkezésére álló energiáját a propagandába fektesse, hogy ne folytasson fölösleges üresjáratot jelentő programvitákat, illetve ne fecsérelje erőit konstruktív parlamenti munkában való részvételre.

Hitler egyszersmind megtiltott mindennemű együttműködést a jobboldali polgári pártokkal. A hangsúlyt arra helyezte, hogy pártja a rothadtnak tekintett weimari pártrendszer kizárólagos alternatívájának tűnjön, ami hosszabb távon valóban sikeresnek bizonyult.[21] Igaz, ez a taktika gyors politikai áttörést nem hozott, ahogy pedig azt Hitler és környezete eredetileg tervezte. A polgári középpártoknak az infláció és a világgazdasági válság következtében fellépő krízise és eróziója kellett ahhoz, hogy az NSDAP esélyt kapjon a mindinkább megnyíló politikai vákuum kitöltésére és arra, hogy a választók előtt az „új Németország" megtestesülésének mutassa magát.[22]

Nem szabad alábecsülnünk a népi eszmék, kivált pedig a faji antiszemitizmus szerepét a nemzetiszocialista mozgalom térnyerésében, egyszersmind fontos felismernünk ezek indirekt kihatásait, figyelmet fordítva arra az intellektuális és politikai környezetre is, amelyben a párt fel tudott emelkedni. Az 1924 és 1928 közötti viszonylagos stabilizáció fázisában az antiszemita agitációnak – bár ez az SA olykor látványos, zsidók ellen elkövetett támadásaiban is kifejeződött – még nem volt nagyobb jelentősége.

A nemzetiszocialista választói tábor kiszélesedése csak azok után a váratlan tapasztalatok után következett be, amelyekre

a párt az 1928. májusi Reichstag-választások idején tett szert. Miközben a nagyvárosokban a lehető legnagyobb erőfeszítések árán sem sikerült említésre méltó választási sikereket elérnie, és az ipari munkásságnak csak a társadalom peremére szorult csoportjait tudta megnyerni, addig vidéken teljesen váratlanul pozitív eredményekkel szembesült, jóllehet akkoriban a párt szervezettsége Németország északi és keleti agrárvidékein még kezdetleges volt. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy észszerű a párt agrárpolitikai hátterét akár a 25 pontos program egy pontjának módosításával is megerősíteni, és a továbbiakban nem elsősorban az urbánus központok meghódítására összpontosítani.[23]

Az NSDAP aktuális stratégiai helyzetét mintegy tünetszerűen szemlélteti, hogy a választási kampány – eredetileg Heinrich Himmler, később Gregor Strasser kezében lévő – vezetése gyorsan rájött: a program antiszemita mozzanatainak hangsúlyozása nem vonz újabb szavazókat, mivel az antiszemita jelszavakra egyébként is fogékony társadalmi rétegek túlnyomórészt már amúgy is az NSDAP-szavazók táborát erősítik. Ezért a párt az 1930 szeptembere és 1932 novembere közötti döntő kampányokban olyannyira elbagatellizálta a zsidók elleni harcot, hogy időnként már a Német Nemzeti Néppárt is nagyobb mértékben hangoztatott antiszemita szlogeneket, mint maga az NSDAP.

Az az időről időre hallott vélekedés, miszerint a nemzetiszocialista tömegmozgalmat egy antiszemita hullám duzzasztotta föl,[24] messzemenően a rasszista mozzanat túlértékelésére vall. Az NSDAP-nek az 1930. szeptemberi választások utáni fellendülése túlnyomóan a weimari parlamenti rendszer válságának ügyes kihasználására és arra az általános szükségletre vezethető vissza, hogy a választók szerettek volna új parton ki-

kötni, miközben senkinek sem voltak világos elképzelései arról, hogy mely politikai struktúrák váltják majd a köztársaságot. Az NSDAP-nek meggyőzően sikerült önmagát a fennálló rendszer egyfajta szekuláris alternatívájaként beállítania, összekapcsolva egymással a németek nemzeti újrakezdésre vonatkozó sokféle és ellentmondásos reményeit.

Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a weimari politikai kultúrában a felszín alatt mindinkább erősödő antiszemita áramlat jelentéktelen lett volna. Egyfelől lakmuszpapírként mutatta az általános válságérzetet, másfelől pedig bizonyos tekintetben előkészítette a talajt a nemzetiszocialisták felemelkedéséhez. Míg az 1923 előtti években a zsidók és a zsidó intézmények elleni erőszakos támadások mindennaposaknak számítottak, a húszas évek második felében szinte teljességgel elmaradtak – a berlini úgynevezett Pajtanegyedben* végrehajtott pogromszerű túlkapások inkább kivételnek tekinthetők[25] –, addig a közbeszédet egyre inkább áthatották a konzervatív kultúrkritikához szorosan kapcsolódó zsidóellenes és antiszemita nézetek.

Az antiszemita áramlatok kivált a különböző értelmiségi területeken játszottak kiemelkedő szerepet. A német diákság szélsőjobboldali nézetei a forradalom előtti periódusra nyúltak vissza, és intenzitásuk a weimari korszak idején sem csökkent. A felsőoktatás intézményeiben már az összes német diákegyesületet összefogó és az osztrák és szudétanémet egyesületeket is magában foglaló Német Egyetemi Kör (Hochschulring

* Eredetileg a városfalon kívül, szalma és széna tárolására létesített pajtákból álló negyed. Miután a falat lebontották, ezt a területet is beépítették, de a negyed megtartotta eredeti nevét. 1737-ben kötelezték a saját házzal nem rendelkező zsidókat, hogy ide költözzenek, és a 19. század második felétől érkező keleti zsidók is itt telepedtek le. – *A szerk. megj.*

deutscher Art) 1920-as megalapításakor is megmutatkozott a népi (völkisch) csoportosulások dominanciája. A porosz kultuszminisztériummal kibontakozott konfliktus oka a zsidó tagok kizárása volt, amit a szabályzatok mind Ausztriában, mind Csehszlovákiában előírtak, míg ez Poroszországban és a többi német államban ellentétben állt a felsőoktatási törvényekkel. Az 1922-ben Würzburgban megtartott negyedik országos diákgyűlés (Studententag) arról határozott, hogy a zsidókat a továbbiakban ki kell zárni az egyletekből, és a döntés a konvertált zsidó diákokra is vonatkozott. A porosz minisztérium 1927-ben a diákegyesületek ernyőszervezeteként működő Studentenschaft alapszabályának hatályon kívül helyezésével reagált a nyílt hadüzenetre.[26]

A konfliktus a népi (völkisch) szárnynak a diákság egészére gyakorolt növekvő befolyását tükrözte, miközben az egyetemek hallgatóinak körében a köztársaságpárti és szocialista irányzatok amúgy is törpe kisebbségben voltak. A Nemzetiszocialista Diákszövetségnek (Nationalsozialistischer Studentenbund) viszont sikerült meghódítania a német diákság többségét. A zsidó egyetemi tanárok elleni támadásokat azonban a professzori testület túlnyomórészt kivédte, bár a szolidaritás nem mindig bizonyult töretlennek. Mindenesetre a népi (völkisch) csoportosulások a húszas évek közepétől kezdve valamelyest veszítettek erejükből. Később viszont az SS-bürokrácia mértékadó reprezentánsai az ebben az időszakban végzettek köréből kerültek ki.[27]

Ugyanebben az időszakban különösen fontos szerepet játszottak a „katonai nacionalizmus" témájában születő művekben kifejeződő antiszemita indulatok, és – ha valamivel kisebb mértékben is – ugyanez áll a neokonzervatív írásokra. Az olyan jobboldali szerzők, mint Ernst Jünger, Ernst von Salomon, Hans Fallada vagy Hans Blüher azt képviselték, amit Thomas Mann „kulturális antiszemitizmus"-nak (Bildungsantisemitismus) nevezett.[28] Az egyebek mellett a *Die Tat* című folyóiratot is megjelentető, vezető kiadó, Eugen Diederichs ugyancsak az antiszemita táborhoz tartozott, számos olyan politizáló íróval egyetemben, aki időközben elfordult korábbi emancipatorikus álláspontjától.

Az antiszemita diskurzus különösen Wilhelm Stapel, Edgar Jung és más olyan neokonzervatív beállítottságú szerzők publikációiban volt jelen, akik magát a faji antiszemitizmust elutasították ugyan, de a zsidó és német „népiség" (Volkstum) elvi különválasztását hirdették, és ellenezték a teljes jogú állampolgárság megadását a zsidóknak. E nézeteket szemlélteti Stapel 1932-ben közreadott röpirata is, amelyben „a zsidókérdés gyakorlati megoldása" mellett érvelt, és egy önálló zsidó állam megteremtése mellett szállt síkra.[29] Miközben messzemenően a disszimiláció mellett foglalt állást, az erőszakos fellépés minden formáját elutasította. Carl von Ossietzky azzal a tisztánlátó megjegyzéssel kommentálta Stapel elképzeléseit, miszerint a pribékek már készen állnak, hogy erőszakkal érvényt szerezzenek Stapel és Hans Blüher – a Wandervogel-mozgalom* antiszemita szárnyának szószólója – eszméinek. „Az irodalmi antiszemitizmus – írta Carl von Ossietzky – csak immateriális fegyvert szállít a gyilkossághoz."[30]

A publicisztikai tevékenységét a Német Kereskedősegédek Nemzeti Szövetsége érdekében kifejtő Wilhelm Stapel antiszemitizmusa a fajelmélet és a romantikus népfelfogás elegye volt, és ennyiben világosan különválasztható a nemzetiszocialisták

* Az 1896-ban alapított Wandervogel (Vándormadár)-mozgalom a polgári középiskolai és egyetemi ifjúság túraegyesületeit fogta össze. – *A fordító megj.*

szélsőséges népi antiszemitizmusától.[31] Az antiszemitizmus e mérsékelt válfaja a neokonzervatív táborban széles körben dívott. Ilyen volt az Edgar Julius Jung által erős kultúrkritikai hangsúllyal képviselt esztétikai antiszemitizmus is. De az ilyesfajta gondolatmenetek nem az ezotéria tárgykörébe tartoztak csupán, hanem jelentősen hozzájárultak, hogy a konzervatív tábor gondolkodását mindinkább áthassák az antiszemita sztereotípiák.

A túlnyomórészt intellektuális színezetű antiszemitizmus mellett azonban létezett egy társadalmi érdekekhez szorosan kapcsolódó zsidóellenesség, ami nemritkán a katolikus antijudaizmussal is keveredett. Ennek klasszikus példáját látjuk a vesztfáliai nemesség erőteljes antiszemitizmusa esetében, ők már Heinrich Brüninget is zsidó érdekek kiszolgálásával vádolták.[32] Nem viselkedett másképp a Német Nemesi Szövetség (Deutsche Adelsgenossenschaft, DAG) sem, amely a wilhelmiánus időszak antiszemita tartalmait a húszas-harmincas évekbe is átvitte, csakhogy ezek ekkor már a népi-rasszista nézetekkel is keveredtek.[33] Ez is szemléletesen mutatja, hogy a radikális antiszemitizmus Németországban korántsem csak az alsó középosztályban volt honos.

A polgárság köreit eredetileg jellemző, zsidókkal szembeni liberális és toleráns magatartás egyre inkább egy specifikus, antiliberális klímára váltott át, amelyet a mérsékelt antiszemitizmus szókincsének széles elterjedése jellemzett. Ennyiben „újfajta antiszemitizmus"-ról volt szó, amely a „zsidókérdés"-t elsődlegesen a germánok és zsidók közötti különbségekre vonatkoztatta, és régebbi antiszemita sztereotípiákat élesztett újjá, nem korlátozódott bizonyos társadalmi csoportokra, és olyan személyeket, pártokat és szervezeteket is érintett, akiket

amúgy, normális esetben nem hoznánk összefüggésbe a zsidógyűlölettel.[34] E nézetek a húszas évek közepétől kezdve mindinkább áthatották a politikai nyilvánosság széles területeit, és tették mindezt olyan mértékben, ahogyan a liberális értékrend erodált. A zsidók ellen irányuló támadások és különféle erőszakos akciók számának növekedésénél azonban még fontosabb volt a zsidó polgárok hallgatólagos társadalmi szegregációja, valamint az a tendencia, hogy a zsidókat egyre kevésbé tekintették a „népközösség"-be tartozóknak.

A zsidókkal szemben mutatott minden fenntartás ellenére – és a háború utáni első évekkel ellentétben – messzemenően elutasították mindennemű erőszakot és pogromhangulatkeltést. E nézetek még az olyan vezető nemzetiszocialistákat is jellemezték, mint Hermann Göring, Wilhelm Kube vagy Gregor Strasser, akik még 1932-ben is ismételten azt bizonygatták, hogy az NSDAP semmilyen körülmények között nem szándékozik pogromokat rendezni, és hogy a zsidók kizárása a közigazgatásból és a kulturális csúcspozíciókból kizárólag legális módszerekkel történhet meg, míg a gazdaságban elfoglalt helyüket érintetlenül kell hagyni.[35]

Az effféle nyilatkozatok védekezésnek tűntek, már csak azért is, mert a pártot egymás után érték a vádak, amiért olyan erőszakos támadásokat intéz zsidók ellen, mint amilyenekre 1931-ben Berlinben, a Kurfürstendammon került sor.[36] A pártvezetésnek ekkoriban még valóban nem volt világos koncepciója a jövőben követendő zsidóellenes politikájáról, egyszersmind szimptomatikus volt, hogy a DNVP némely renegátja a párt központjában új antiszemita törvények tervezetén munkálkodott.[37] E tevékenységük során a Legfőbb Hadvezetés 1917-es idevágó előterjesztéseire támaszkodhattak, amelyeket

Erich Ludendorff a német hadsereg első szállásmestereként kezdeményezett.

A weimari köztársaság utolsó időszakának általános politikai klímája a német zsidóság ellen kezdett fordulni, jóllehet a Zsidó Hitű Német Állampolgárok Központi Egyesülete (Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens) fellépett az antiszemita uszítás ellen, nem is sikertelenül, és ha korlátozott mértékben is, de maga mögött tudhatta a bíróságok és az igazságszolgáltatás rendszerének támogatását, míg a rendszer egyensúlya más területeken már rég megbomlott – a köztársaság-ellenes erők javára. Nem szabad lebecsülni a törvény nyújtotta oltalmat, ám tény, hogy ez az oltalom nem sokat ért, amikor a polgári középpártok hajlandósága a zsidó egyenjogúság megvédésére egyre inkább csökkent.[38]

Sem Heinrich Brüning, sem Franz von Papen nem volt hajlandó a zsidók ügye mellett nyilvánosan kiállni, a Német Demokrata Párt (Deutsche Demokratische Partei, DDP) pedig, miután 1932-ben az Ifjú Német Renddel (Jungdeutscher Orden) fuzionált, nem habozott kizárni soraiból a zsidókat. A német zsidóság ezáltal elveszítette eredeti politikai hazáját, a DDP baloldali liberális szárnya pedig elveszítette a pártvezetésre gyakorolt minden korábbi befolyását. Még a szociáldemokraták körében is felismerhető volt bizonyos fogékonyság a jobboldali pártok szüntelen antiszemita agitációjára. Ha az NSDAP nem került volna hatalomra, az autoriter elnöki kabinetek* bizonyosan korlátozták volna a zsidók állampolgári jogait, és megakadályozták volna a kelet-európai zsidók bevándorlását.[39]

* Elnöki kabinetnek (Präsidialkabinet) nevezték a weimari köztársaság utolsó három kormányát, amelyeket Hindenburg birodalmi elnök nevezett ki. – *A fordító megj.*

A megváltozott helyzetet jól jellemezte a keleti zsidók kérdéséről folytatott nyilvános diskurzus. A keleti zsidók nem egészen tíz százalékát tették csak ki a Németországban élő külföldieknek, számuk legfeljebb 100 ezerre rúghatott, tehát a németországi zsidó lakosság nem egészen egyötödét alkották. A jobboldali sajtóban fölfújt, úgynevezett Barmat-botrány* olaj volt a tűzre, fokozta a keleti zsidók elleni rasszista érzelmeket.[40] A keleti zsidók repatriálásának követelése korántsem korlátozódott az NSDAP-re és a DNVP-re, hanem a német állampolgársággal rendelkezőkre is kiterjedt.

Carl von Ossietzky az 1932. júliusi Reichstag-választások előtt konstatálta, hogy a közbeszédben már megkérdőjelezik a zsidók német állampolgárságát.[41] Ossietzky utalt arra is, hogy az efféle vélekedések aláássák a demokratikus köztársaság legitimitását. Keserűen jegyezte meg, hogy az ellenforradalomnak sikerült előtérbe állítania ezt a témát, míg a demokraták hiába igyekeznek bagatellizálni azt. Szemében a „zsidókérdés”-sel kapcsolatos magatartás lakmuszpapírként mutatta a köztársaság életképességét.

Nem könnyű ezekből az összetett folyamatokból egyértelmű mérleget vonni. Először is jellemző volt, hogy az NSDAP történetének korai szakaszában fontos impulzusokat kapott a népi táborból, amelytől szervezet és propaganda vonatkozásában tudatosan elhatárolódott. A formális pártprogram és a nemzetiszocialista propagandában használt antiszemita jelszavak sem a 19. századi népi (völkisch) faji antiszemita elődöknek, sem a DNVP jobbszárnyának a jelszavaitól nem tértek el alap-

* A Barmat-botrány egy korrupciós per volt a weimari köztársaság idejében. Két 1922 és 1924 között Kelet-Európából bevándorolt fivér – Judko (Julius) és Herschel (Henry) Barmat – ellen folyt. A fivéreket 1925 elején tartóztatták le hitelcsalás és hivatalos személy megvesztegetésének vádjával. – *A szerk. megj.*

vetően. A különbség az NSDAP mint fasiszta mozgalom specifikus dinamikájában, valamint abban a körülményben rejlett, hogy semminemű erkölcsi skrupulusuk nem volt az antiszemita célkitűzés megvalósítása során, jóllehet e cél inkább vizionárius jellegű volt. A nemzetiszocialista mozgalom elsősorban nem az antiszemitizmus mobilizálásából merítette erejét; választási sikerei mindenekelőtt a társadalmi feszültségeknek, valamint a háború után Németországban a parlamenti rendszerrel szembeni ellenszenvben megnyilvánuló politikai csalódásoknak a kihasználására vezethetők vissza.

A nem is szükségképpen faji alapú zsidóellenes indulatok a közvélemény széles részeit áthatották, és ez is az oka, hogy polgári partnereik megtűrték a nemzetiszocialista mozgalmat. Az antiszemita agitációval szembeni fokozódó közömbösség a német társadalomban a liberális értékrend nagymértékű erodálását mutatta, ami a DDP hanyatlásában és abban is kifejeződött, hogy hajlandó volt a népi táborból jött csoportokkal fuzionálni. A rasszista indítékú erőszakkal szemben mutatkozó közöny a német elit erkölcsi elveinek a túláradó nacionalizmus jegyében végbement mélyreható kiüresedését is jelezte. Mindezek alól a keresztény egyházak, nem utolsósorban az evangélikus tábor a legkevésbé sem jelentett kivételt.[42]

A német politikai és társadalmi elit „zsidókérdés"-ben tanúsított magatartását ilyetén módon az erkölcsi alapok elvesztése jelének tekinthetjük. A tekintélyes német bankár, Max Warburg már 1931 májusában arra a keserű végkövetkeztetésre jutott, hogy „a zsidókkal szemben a lovagias bánásmód már fel sem merül". Warburg azt is hozzátette, hogy „egy olyan ország, amelyik zsidó polgáraitól évszázadok óta mindent megkövetel, és ilyen sokat köszönhet a zsidók együttműködésének, azután pedig eltűri ezt a nyers antiszemitizmust, mert minden egyes párt attól tart, hogy ha túl élesen lép fel e lovagiatlanság ellen, elveszíti híveit, kizárja önmagát a kultúrnépek sorából, és a pogromországok sorába tagozódik be".[43]

Warburg e kijelentései azoknak a pogromszerű támadásoknak a kapcsán hangzottak el, amelyeket az SA emberei a berlini Kurfürstendammon hajtottak végre, és amelyeket a rendőrség nem tiltott meg kellő eréllyel. Az esetek, jóllehet önmagukban nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk nekik, széles körű nemzetközi visszhangot váltottak ki. Warburg reakcióját minden bizonnyal elhamarkodottnak is tekinthetnénk, ha nem jövendölte volna meg pontosan, ami 1933 után bekövetkezett, és nem segítene annak megértésében, hogy miként olvadt bele a német politikai jobboldal a nemzetiszocialista diktatúrába.

2. fejezet

AZ ANTISZEMITIZMUS FUNKCIÓJA AZ NSDAP-BEN

Az antiszemita irányzatoknak a weimari köztársaságra, valamint az NSDAP kialakulására és fejlődésére gyakorolt váltakozó hatása felveti a kérdést, hogy milyen funkciót töltött be az antiszemitizmus a nemzetiszocialista mozgalmon belül, és hogy az egyes választásokon milyen szerepet játszhattak az antiszemita indítékok az NSDAP támogatottságában.

Az NSDAP az 1918 novembere után létrejött számos népi szövetség és egyesület, mindenekelőtt a Német Népi Véd- és Dacszövetség (Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund) utódszervezete volt. Hitler 1925-ben hozott döntése, hogy keresztül kell vinni a hozzá lojális müncheni pártcsoport által kontrollált egyéni tagság elvét, lehetővé tette, hogy pártja az 1923 novembere után bizonyos önállósághoz jutó népi (völkisch) szervezeteket teljes mértékben magába olvassza. A Führer-elv korlátlan érvényesülését biztosító, 1925-ös szervezeti reform a későbbiekben is megakadályozta, hogy a párton belül autonóm frakciók jöhessenek létre.[44]

A Német Népi Véd- és Dacszövetség feloszlatása után a tagság nagy része az NSDAP felé fordult, meghatározó szerepet játszva a mozgalomnak az 1923 végén történt betiltása utáni újjáépítésében. Az egykori népiek mindenekelőtt abban

játszottak nagy szerepet, hogy az NSDAP Észak- és Nyugat-Németországban is terjeszkedni tudott, ahol korábban szinte egyáltalán nem volt jelen, miközben ott a népi (völkisch) erőknek jelentős táboruk volt. Az újjáalakult NSDAP és az SA vezető káderei túlnyomórészben a Német Népi Véd- és Dacszövetségből és a vele rokon szervezetekből érkeztek.

A párt legtöbb vezető pozíciót betöltő kádere az előző évszázad nyolcvanas éveinek végén, illetve kilencvenes éveinek első felében született, és eredetileg valamely népi (völkisch) csoportosuláshoz tartozott. A tagság zömével ellentétben, amely csak a harmincas évek elején csapódott a párthoz, a „régi harcosok" e csoportja szinte kizárólag radikális antiszemitákból állt. Adolf Hitler, Joseph Goebbels, Julius Streicher, Alfred Rosenberg, valamint a Hermann Esser, Max Amann és Rudolf Hess körüli müncheni klikk tipikus képviselője volt ennek a csoportnak. Az NSDAP körzeti és birodalmi vezetőinek többsége népi szervezetekből érkezett, de ugyanez áll a párt olyan reprezentánsaira is, mint Richard Heydrich, aki az NSDAP előtt a Véd- és Dacszövetséget erősítette, illetve Heinrich Himmler, aki az Artaman Szövetség nevű népi szektához állt közel.[45]

A radikális antiszemitizmust képviselő magot nem lehet pontosan leírni. Az úgynevezett *Abel Collection* azonban lehetőséget nyújt a téma megközelítésére. Egy olyan gyűjteményről van szó, amely mintegy 800 „régi harcos"-nak a harmincas évek elején keletkezett önéletrajzi vallomását tartalmazza. A roppant értékes anyagból kirajzolódik az NSDAP vezetésének társadalmi összetétele és ideológiai profilja. Ez a forrás szolgált alapjául Peter Merkl okos elemzésének, amely az antiszemitizmus mértékére és elterjedtségére vonatkozó következtetésekre is lehetőséget ad.[46]

Peter Merkl adatai szerint a minta kb. 60 százalékos többségét mérsékelt és nem agresszív antiszemiták tették ki, míg a megkérdezettek mintegy 30 százalékát szélsőséges, a háború utáni első évek, mindenekelőtt a novemberi forradalom tapasztalataiból eredő antiszemita indulatok hatották át. A rendelkezésére álló adatokból Merkl arra a következtetésre jutott, hogy azok közül a „régi harcosok" közül, akiknek az önéletrajzi feljegyzései e vonatkozásban tanulságok levonására alkalmasak, a radikálisok, a paranoid és agresszív zsidógyűlölők aránya nem volt több 12-13 százaléknál.[47]

Ezért abból kell kiindulnunk, hogy a „régi harcosok" mintegy 53 százaléka vett át antiszemita jelszavakat és reagált agresszívan, míg körülbelül 33 százalékuk mérsékeltnek vagy közömbösnek tekinthető, mivel nem voltak különösebb zsidóellenes előítéleteik, hanem más okokból léptek be a pártba.[48] A vizsgált csoport nézetei messzemenőkig egybevághattak annak a pártelitnek a nézeteivel, amely 1933 után viszonylag stabil maradt – eltekintve azoktól az inkább technokrata gondolkodású párttagoktól, akik röviddel a hatalomátvétel előtt vagy után léptek be. Ugyanez mondható el az SA vezető kádereiről az 1934. június 30-i tisztogatás előtti időből. Ők is abba a kemény magba tartoztak, amely bármikor kész volt antiszemita erőszak-cselekedetek elkövetésére.

Ennél sokkal nehezebb kellőképpen megbízható adatokat szerezni az NSDAP tagjairól és választóiról, minthogy a pártban 1933. január 30. előtt az NSDAP instabil struktúrájáról árulkodó szokatlanul erős fluktuáció és gyors növekedés volt tapasztalható, amit a kormányzati időszakban azután egy messzemenően megmerevedő struktúra váltott fel. A döntés előterében, hogy valaki a hatalomátvételt megelőzően az

NSDAP-re szavazzon, vagy hogy belépjen a pártba, a weimari köztársaság rendszerének feltett vagy tényleges visszásságai és hiányosságai álltak. Ezzel szemben az antiszemitizmus, már ha egyáltalán jelen volt, alárendelt szerepet játszott.

A kutatók körében messzemenő az egyetértés azt illetően, hogy a nemzetiszocialista birodalmi választási kampányok vezetése gondoskodott róla, hogy az 1930 szeptembere és 1932 novembere közötti választási harcokban az antiszemita propagandatartalmak a „marxista" pártok erőteljes bírálata mögött háttérbe szoruljanak.[49] Az 1924 és 1928 közötti stabilizációs időszakban a korábbiakhoz képest magában a pártban is megritkultak az antiszemita jelszavak, ami alighanem a belpolitikai légkör enyhülésével is összefüggött.

William Sheridan Allen úttörő, az NSDAP-nek az alsószászországi Northeim városban megfigyelt előretöréséről szóló tanulmányában az 1933 előtti állapotokat a „zsidókérdés"-sel összefüggésben úgy jellemzi, hogy a zsidók társadalmi megkülönböztetése a vizsgált időszakban gyakorlatilag nem létezett. Ha az antiszemitizmusnak a nyilvánosságban bármiféle visszhangja volt, akkor az csakis kimondottan elvont formában jelentkezett, a város zsidó polgáraival való mindennapos érintkezést a szokványos antiszemita diskurzus nem érintette. Allen ennek alapján arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „a nácikra szavazók közül sokan egyszerűen nem vettek tudomást a párt antiszemitizmusáról, vagy relativizálták, ahogyan a náci mozgalom más kellemetlen aspektusait is figyelmen kívül hagyták".[50] A nemzetiszocializmus regionális terjedéséről folytatott vizsgálatok azt mutatják, hogy az NSDAP választóinak zöme a harmincas évek elején nem volt kimondottan rasszista, és hogy a párt antiszemita beállítottsága nem jelentett a szimpatizánsok szemében elsődleges indítékot a belépésre.[51]

Az átlagos párttagok antiszemita befolyásolását ugyancsak nem szabad túlbecsülnünk, bár nem könnyű megbízható adatokat találnunk, amelyek alapján ezt a kérdést megvizsgálhatnánk. A párttagság gyors iramú bővülése a harmincas évek elején legkevésbé tekinthető az antiszemita propaganda eredményének. A zsidóellenesség sok esetben a pártba való belépés és az azt követő ideológiai indoktrináció következményének tűnik.[52] Az NSDAP birodalmi választási kampányokért felelős vezetői tisztában voltak vele, hogy az antiszemita programpontok kiélezése inkább elrettentené a lehetséges választókat, mivel az aktív antiszemita csoportok már amúgy is hozzájuk csapódtak. Mindenesetre a mozgalom 1931 előtt általában kerülte az erőszakos összecsapásokat és a zsidók elleni támadásokat, amelyek inkább ártottak a tekintélyének.

A hatalom megszerzése után, amit számos zsidóellenes túlkapás kísért, ez a helyzet megváltozott. Ezzel együtt nem szabad túlértékelni a zsidók elleni támadások számának gyarapodását. A párttagok és hívek zöme változatlanul viszonylag közömbösen viszonyult a „zsidókérdéshez", ami nem utolsósorban abban is kifejezésre jutott, hogy a Führer helyettesének a zsidó üzletek bojkottjára, illetve a zsidó állatkereskedőkkel való kapcsolat megszakítására vonatkozó utasításait gyakran figyelmen kívül hagyták. Az NSDAP számos híve elutasította a zsidó polgárok elleni, úgynevezett „vad" akciókat, és szembefordultak a vulgáris bojkottpropagandával. Mindez nem zárta ki, hogy az általános antiszemita klisék növekvő mértékben rögzüljenek, ezeket azonban általában nem alkalmazták a zsidó szomszédokra. A párt zsidóellenes támadásai miatt viszont csak a legritkább esetben tiltakozott bárki is, az üldözöttekkel való nyílt szolidaritás pedig teljességgel elmaradt. Ugyanez áll a szélsőséges zsidóellenes propagandára, különösen arra,

amit Julius Streicher folytatott kétes hírű *Der Stürmer* című lapjában. Ezt a német nyilvánosság széles rétegei elutasították, még ha a *Stürmer*-vitrinek létesítése ellen kevesen mertek is tiltakozni.[53] A lakosság nagy többsége, ahogy azt egy 1935-ben, Badenben papírra vetett hangulatjelentésből tudjuk: „teljesen apatikusan" viselkedett, és számos jel mutatott arra, hogy a németek zömének magatartását a „zsidókérdés" iránti mélységes erkölcsi közöny határozta meg.[54]

A szüntelen antiszemita propaganda azonban hosszú távon nem maradt hatástalan. A szociáldemokraták száműzetésben működő elnöksége, a Sopade* egyik 1936-ban írott berlini jelentésében arról olvashatunk, hogy az NSDAP-nek sikerült a nép és a zsidók közötti szakadékot annyira elmélyítenie, hogy általánosan elterjedtté vált az a nézet, miszerint a zsidók egy másik fajhoz tartoznak.[55] Ez a változás a weimari köztársaság idejére, arra a korszakra nyúlik vissza, amikor a zsidóellenes indulatok egyre jobban kezdtek teret nyerni. Mindazonáltal ezeknek az indulatoknak általában nem volt faji antiszemita színezetük.

A párttagság sem viszonyult nagyon másképp az antiszemitizmushoz. Itt figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a párt az 1933 márciusa után elrendelt ideiglenes felvételi zárlat ellenére tömegszervezetté duzzadt, és 1939-re már nyolcmilliónál is több tagot számlált. A taglétszám növekedésével párhuzamosan az alsó vezetői szinteken mélyreható kádercsere ment végbe.[56] A csere ideológiai szempontból is megváltoztatta a párt összetételét. A nemzetiszocialista eszme fanatikus képviselőinek aránya az oppurtunistákéhoz képest csökkent.

* Mozaikszó a párt (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) nevéből. – *A szerk. megj.*

Az informális felmérés alapján, amelyet Michael Müller-Claudius 1938. november 9. után a párttagok körében végzett, nem tehetünk biztos megállapításokat, de a felmérést kiindulópontként használhatjuk az antiszemita befolyásoltság fokának felbecsüléséhez. Ezek szerint a november 9-i és 10-i eseményeket 63 százalék utasította el, és 32 százalék mutatkozott közömbösnek. Egy 1942-ben lebonyolított informális felmérésből viszont az derül ki, hogy az arány 26, illetve 69 százalékosra változott.[57] Mindkét esetben szembeötlő azoknak a párttagoknak az alacsony százaléka, akik fenntartás nélkül helyeselték a rezsim zsidóellenes intézkedéseit. Ezeket az eredményeket csak megerősítik az OSS* német hadifoglyok körében végzett felmérései, valamint az OMGUS** témába vágó jelentései.[58] Himmler és Heydrich jó okkal tarthatott tőle, hogy a lakosság és a párttagság körében a „zsidókérdés"-ben való kemény fellépés iránt nem várhatják el a szükséges megértést, ami arra késztette őket, hogy a megsemmisítés programját még inkább felgyorsítsák.[59]

A zsidó lakossággal szembeni eljárás viszonylagos népszerűtlensége és a vélhetően a párttagság nagyobbik részét jellemző közömbösség viszont óhatatlanul felveti a kérdést, hogy hogyan érvényesülhetett a szélsőséges irányzat szinte ellenállás nélkül. A kérdés már csak azért is felvetődik, mert a zsidók tervezett kiiktatása, 1941 után pedig fizikai megsemmisítése újra és újra konkrét anyagi érdekekkel állt összeütközésben.

Az olyan specifikus érdekcsoportoktól, mint az Adrian von Renteln vezette és 1933-tól Nemzetiszocialista Ipari, Kereskedelmi és Kézműves Szövetségek Szervezetei (National-

* Office of Strategic Services – a CIA egyik elődszervezete. – *A fordító megj.*
** Office of Military Government for Germany. – *A fordító megj.*

sozialistische Handwerks-, Handels- und Gewerbeorganisationen, NS-HAGO) néven működő Nemzetiszocialista Kereskedelmi Középvállalkozók és Alkalmazottak Harci Szövetsége (Nationalsozialistischer Kampfbund des gewerblichen Mittelstandes), valamint az állítólagos zsidó fölényre panaszkodó szakmai területek szokásos irigységétől eltekintve alig akadtak olyanok, akik közvetlenül profitáltak a zsidók kiiktatásából. Ugyanakkor az emberek széles körének nem volt sem ellenvetése, sem különösebb lelkiismeret-furdalása, ha arról volt szó, hogy részesedjen a zsidó tulajdonból és vagyonból.[60]

Az antiszemitizmus erőltetésében vitathatatlanul döntő szerepet játszott az ideológia. A párt vezető csoportjai kizárólag szélsőséges antiszemitákból tevődtek össze, és miként arra már rámutattunk, a vezető pozíciók betöltői eredetileg a szervezett antiszemitizmus táborából jöttek. Ezen túlmenően az antiszemita hitvallásnak megvolt az a funkciója is, hogy elfedje a párton belüli különbségeket, és hogy a párt energiáit valami „pozitív" célra fordítsa, miközben az egyes pártbéli szövetségek érdekei erősen különböztek egymástól. Ezért hangsúlyozza Ian Kershaw az antiszemitizmus integráló funkcióját, amelyben azt a „közös nevezőt" látja, amely nélkülözhetetlen egy olyan érdekpolitikailag kimondottan sokrétű mozgalomban, amilyen az NSDAP.[61]

E tekintetben fontos emlékeztetnünk arra, hogy az antiszemitizmus már a wilhelmiánus császárkorban is azt a funkciót töltötte be, hogy a jobboldal táborában áthidalja az erősen divergáló társadalmi és gazdasági érdekeket.[62] Különösen áll ez az egyformán zsidó találmányként beállított kapitalizmus és szocializmus közötti antagonizmusra. Erre példa Hitlernek az az okfejtése, hogy ő uralkodói házak kisajátítása elleni irányvonalra állította rá az NSDAP-t, amikor a kisajátítást követelőket zsidóknak nevezte.[63]

Az antiszemita propagandának az volt az „objektív funkciója", hogy elterelje a figyelmet a társadalmi-gazdasági problémákról, és hogy a mozgalom álforradalmi energiáit a zsidóellenes támadásokkal semlegesítse.[64] Ez fokozódó mértékben igaz a „hatalom megragadásá"-t követő időkre. A spontán kezdődött, széles körű, „régi harcosok"-at és érdemdús párttagokat favorizáló politikai patronázs lefékezése után az antiszemitizmus egyfajta szelepként kezdett működni, amely úgy vezette le a felgyülemlett forradalmi energiákat, hogy az újonnan kialakult hatalommegosztást nem veszélyeztette. Annál is inkább, mert az NSDAP alacsonyabb rangú káderei elveszítették a hivatalnoki apparátus fölötti ellenőrző szerepüket, személyzetpolitikai kérdésekben pedig a párton belül minden út a Führer helyetteséhez, Rudolf Hesshez vezetett, csak rajta keresztül volt szabad interveniálni, és ennek folytán a hivatalnoki apparátus könnyűszerrel háríthatta a helyi és regionális pártszervezetek kifogásait.

Az NSDAP-nek mint tömegszervezetnek csak a kommunális szektorban sikerült betörnie a közigazgatás területére, politikai befolyását azonban itt is korlátozták az állami felügyeleti jog erősítésével. Az elkezdett személyzeti frissítést, ami a tervszerűtlen tömeges elbocsátások miatt a közpénzeket rendkívül megterhelte, leállították. 1934 után a hatalomátvétel során végrehajtott személyi átalakítások túlnyomó részét visszamenőlegesen érvénytelenítették. Sok nemzetiszocialista állásvadászt megfelelő végzettség hiányában, illetve sikkasztás és korrupció miatt ismét elbocsátottak. A képzettséggel általában nem rendelkező „régi harcosok" elhelyezése pedig még évekig feladatot adott a Birodalmi Belügyminisztériumnak.[65]

Az SA a politikai patronálás terén Ernst Röhm utasítására visszafogottságot tanúsított, mivel az állam alapvető átalakításában bízott, ezért a közigazgatási apparátus újbóli stabilizálása különösen rosszul érintette. Az általa kinevezett komisszárokat, akik nem átallottak cégek, vállalatok irányítására jelentkezni, Göring utasítására vissza kellett hívnia. Ezzel is magyarázható, hogy a hatalom megragadása után a nem kellőképpen integrált párt- és SA-aktivisták voltak a legbrutálisabb antiszemiták. Zsidóellenes támadásaik során folytatták azokat a „harcos idők"-ben begyakorolt sajátos szokásaikat, amelyek immáron nem voltak időszerűek. A többnyire spontán zsidóellenes akcióknak és demonstrációknak kompenzáló funkciójuk volt: a zsidóüldözés az SA és a párt 1933. január 30. után fölöslegessé vált aktivista erői számára a kibontakozás terepét kínálta.[66]

Valójában a konzervatív hivatalnoki elitek arra hajlottak, hogy a „zsidókérdés"-ben mozgásteret biztosítsanak a pártnak, a közigazgatás területéről viszont szisztematikusan kiiktassák azt, ami a helyi kormányzatok és a központi hatóságok szintjén nem zárta ki a perszonáluniót. Rudolf Hess és – 1934-ig – Ernst Röhm miniszteri kinevezése, tekintettel a kormány fokozódó kompetenciavesztésére, nem pótolta a közigazgatásnak a párt számára fontos ellenőrzését, ami végül csak kerülő úton, a Führer helyettesének szintjén valósult meg.[67]

A magas rangú hivatalnokok általában osztották azt a széles körű várakozást, hogy a párt antiszemita túlkapásainak száma idővel csökkenni fog. A párttal szemben ezen a területen tanúsított engedékenység a „zsidókérdés" dinamikájának teljes mértékű alábecsülésén alapult. A porosz pénzügyminisztérium élén álló Johannes Popitz 1935 júliusában, a Hjalmar Schacht által összehívott tárcaközi konferencián még ezt a megjegyzést tette a zsidóellenes túlkapások kapcsán: „Mutassuk meg, hol a határ. De aztán elég!"[68] Nem látták előre, hogy a minisztériumok, amelyek nem akartak lemondani „a vezetésről a zsidókérdésben", azzal, hogy a részletkérdésekben engedtek a párt sürgetésének, olyan lejtőre lépnek, amelyen haladva a jogállami elvek kiüresedéséhez jutnak.

Ilyenformán indult be az a mechanizmus, amelyet Martin Broszat találóan „a világnézeti elemek negatív szelekciója" néven írt le.[69] Míg a nemzetiszocialista világnézet materiális célkitűzéseinek nagy többsége a német társadalom kemény érdekeivel ütközött – amiért hallgatólagosan ejtették is őket, mivel Hitler kerülte, hogy a kibékíthetetlen érdekek között prioritásokat állítson fel –, a zsidók üldözése általában véve nem érintett semmilyen széles körben, hagyományosan elfogadott társadalmi érdeket. A lakosság zsidó része ennyiben teljesen magára maradt. Ez megkönnyítette a dolgát azoknak, akik a zsidóság diszkriminációját és kirekesztését sürgették, mivel kevés kivételtől eltekintve – ha a Birodalom külpolitikai presztízsének kérdéseit figyelmen kívül hagyjuk – a társadalomban nemigen léteztek ellenerők. Ebből fakadóan a párt és a propaganda antiszemita túlkapásainak hatása felerősödött.

A zsidóellenes támadások előterében Julius Streicher és az általa megjelentetett *Der Stürmer* című hetilap állt. Streicher antiszemita akciói támogatóra leltek a Nemzetiszocialista Kereskedelmi Középvállalkozók és Alkalmazottak Harci Szövetsége tagságának körében. Hozzájuk csatlakoztak az NSDAP és az SA aktivista csoportosulásai, bár koordinált együttműködés nem alakult ki közöttük. A zsidó intézmények, zsidó üzletek és zsidó polgárok ellen közvetlenül a hatalomátvétel utáni időszakban végrehajtott számtalan támadás túlnyomórészt spontán módon történt. Az utólag kialakult benyomás, miszerint az „alulról jövő pártforradalom" a „felülről jövő pártforradalom"

kezére játszott,[70] nem teszi lehetővé azt a következtetést, hogy a rezsim tudatosan ezt a stratégiát követte volna, még ha jellemző is, hogy a minisztériumok kénytelenek voltak a radikális csoportok illegális előretörését utólag jóváhagyni.

E benyomást bizonyosan erősítette az az általános jelenség, hogy a hatóságok, az igazságszolgáltatás és a rendőrség a párt nyomására vonakodott, hogy biztosítsa a törvényességet és a rendet, és megfelelőképpen szankcionálja a zsidó polgárokkal szembeni túlkapásokat. A zsidóellenes tetteket elkövetők bízvást abból indulhattak ki, hogy törvényszegő akcióik büntetlenül maradnak, mivel a törvényes szankciókat a párt és sok esetben személyesen Hitler akadályozta meg. A politikai rendszernek ez az Achilles-sarka nem tette lehetővé a zsidóellenes bűncselekmények hatékony rendőri és jogi üldözését.

Ez a mechanizmus azt eredményezte, hogy a pártaktivisták viszonylag kis létszámú – a párttagságnak vélhetően tíz százalékát sem kitevő – zsidóellenes intézkedéseket sürgető és erőszaktól sem visszariadó csoportjai szabhatták meg a zsidókkal szemben követendő eljárás irányát és sebességét úgy, hogy eközben a kormányzat részéről nem ütköztek komolyabb ellenállásba. A normatív állam felbomlása és az igazságszolgáltatás gyengesége elsőként a „zsidókérdés" területén mutatkozott meg, aminek következtében elmaradt a zsidók elleni törvénytelen akciókkal szembeni hatékony fellépés. Mindez arra bátorította az antiszemita uszítókat, hogy újra és újra kész tényeket teremtsenek, és a közvélemény köréből érkező állítólagos tiltakozásokra hivatkozva egyre keményebb intézkedéseket követeljenek a zsidó befolyás visszaszorítására. A minisztériumi szervezetek pedig úgy reagáltak az antiszemitizmus radikalizálódásának a mozgalom egyes részeiben megfigyelhető, állandó

fokozódására, hogy igyekeztek ehhez a hullámhoz utólag legális alapokat teremteni, vagyis az utólagos legalizálás szolgálatába álltak.[71]

A Harmadik Birodalom propagandájában és politikájában a zsidóellenes indulatok szinte szünet nélküli mozgósításának középpontjában Hitler állt. Ennyiben teljesen hibás a külpolitikai partnerek némelyikének az az elképzelése, miszerint az antiszemitizmus élesedése nem Hitler, hanem a nemzetiszocialista mozgalom egynémely szélsőségesének a számlájára írható. Ez a vélekedés széles körben elterjedt, jóllehet olyan magas rangú szövetséges diplomaták hívták fel a figyelmet az ellenkezőjére, mint 1933 májusában Sir Horace Rumbold berlini brit követ, illetve 1933 őszén George S. Messersmith berlini amerikai főkonzul. Rumbold nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „a német kormány zsidóellenes politikájáért személyesen Hitler a felelős", és hogy „elhibázott az a feltételezés, aminek értelmében itt Hitler fékevesztett embereinek a politikájáról volna szó, akiknek a kordában tartásával nehézségei volnának". A diktátor „e ponton fanatikus".[72] Az amerikai megfigyelő Cordell Hull külügyminiszternek azzal a megjegyzéssel egészítette ki ezt, hogy Hitler „kérlelhetetlen, meggyőzhetetlen, és valójában ő áll a zsidóellenes mozgalom élén".[73]

A „zsidókérdés" ideológiai motorja mindig is Hitler volt, miközben a zsidóellenes intézkedések gyakorlati megvalósításában nagyon különböző pozíciókat foglalt el. Ebben taktikai megfontolásokon túl szerepet játszott nem utolsósorban saját személyes presztízsének megóvása, és a különböző helyzetekre adott ösztönös reakciója. Jellemző azonban, hogy vizionárius-propagandisztikus horizontján állandóan jelen volt a „zsidókérdés". Feltűnő, hogy a zsidóellenes kirohanások, amelyek

sosem hiányozhattak beszédeiből, a zsidóüldözéssel kapcsolatos konkrét körülményektől messzemenően elvonatkoztatottak voltak.

Ha szemügyre vesszük az erre a kérdéskörre vonatkozó kései megnyilatkozásait, arra a kézenfekvő következtetésre jutunk, hogy Hitler számára az ideológián alapuló ellenségkép propagandaaspektusa és funkciója mindig abszolút előtérben állt. Úgy tetszik, Hitler a belső körökben elhangzott megnyilvánulásaiban sem foglalt soha konkrétan állást a zsidók megsemmisítésének politikája mellett. Gondosan ügyelt rá, hogy javaslatait ideológiai metaforákra korlátozza, és hogy sose tegyen említést a módszeresen zajló tömeggyilkosságról. Az csak közvetve, a zsidók megsemmisítésével kapcsolatos, jól ismert szókészletet többnyire a jövőre vonatkozó kontextusban ismételgető retorikai fordulatokban jutott kifejezésre.

Martin Broszat ez alapján írta le elmélet és gyakorlat, pontosabban vízió és realitás viszonyát Hitler és a „zsidókérdés" vonatkozásában, és arra jutott, hogy a „frazeológia" önmagát „fogta szaván", vagyis hogy a megsemmisítésre vonatkozó szókészlet felidézését az alárendeltek végül a megsemmisítés követeléseként értelmezték. Így válhatott egy vizionált, jövőbeli cél – a zsidóság kioltása, amiről Hitler rendszerint fenyegető formában és csak mint eshetőségről beszélt – valósággá.[74]

Hitler világképében – vagy inkább az őt jellemző, világnézeti képletekből összeálló tünetcsoportban – a holokauszt erősen chiliasztikus jelentéssel bír. Saul Friedländer – persze némileg más következtetésre jutva – az antiszemitizmus specifikusan nemzetiszocialista változatának jelölésére a „redemptorista antiszemitizmus" fogalmát alkotta meg.[75] Mindazonáltal a megsemmisítés követelésének szélsőségesen gyilkos gyakorlatba történő fokozatos átültetése a központi vizionárius-ideologikus irányelvek és a helyi módszerek és célkitűzések radikalizálódása közötti dinamikus interakció következménye, és nem vezethető vissza egyetlen okként a „Führer" és az uralkodó klikk akaratára. Habár egész idő alatt együtt volt minden gyilkos potenciál, és csak aktiválni kellett, de a gyakorlati megvalósítás komplex politikai folyamat eredménye volt, amelyben Hitler éppen hogy nem játszott központi szerepet.

Sok minden amellett szól, hogy a rezsim rendőri apparátusában a karhatalmon belüli módszeres képzés hozzájárult az antiszemita mentalitás erősödéséhez. Az a tény, hogy ott kezdetben sokszor közömbösen viseltettek a „zsidókérdés" iránt, azzal magyarázható, hogy mind a Gestapo, mind pedig a Sicherheitspolizei és az SD a weimari köztársaság rendőrségének személyzetéből merítette állománya nagy részét, és hogy körükben fokozatosan, nem utolsósorban módszeres világnézeti képzéssel sikerült csak érvényesíteni az egységes beállítottságot, ami különösen a háború utolsó éveire igaz.[76]

A Sicherheitspolizei és az SD vezető testületeinek gondolkodása szempontjából döntőnek bizonyult, hogy e testületek tagjainak többsége tanulmányai során érintkezésbe került a weimari köztársaság német felsőoktatási intézményeiben keringő szélsőséges faji antiszemitizmussal.[77] Ez fontos szerepet játszott abban, hogy az uralkodó apparátus lépésről lépésre átitatódott azzal a fanatikus rasszizmussal, amely később szükséges előfeltétel volt „a zsidókérdés végső megoldása" koncepciójának kitalálásához és megvalósításához.

3. fejezet

A NÜRNBERGI TÖRVÉNYEK MEGSZÜLETÉSE

1935. szeptember 15-én a Reichstag közfelkiáltással törvényt fogadott el „a német vér és becsület védelméről", a birodalmi zászlóról és a birodalmi polgárjogról. A rövid határidővel Nürnbergben összehívott és szeptember 15-én este ülésező parlament a diplomáciai testület és más magas rangú notabilitások jelenlétében elfogadta a birodalmi kancellár nyilatkozatát és a Hermann Göring által felolvasott nürnbergi törvényeket.

Az úgynevezett nürnbergi törvények kihirdetéséhez nem lett volna szükség arra a kulisszára, amit a Reichstag nyilvános ülése jelentett, mivel a felhatalmazási törvény feljogosította a birodalmi kormányt, hogy törvényhelyettesítő rendeleteket bocsásson ki. Hitler szeptember 9-én, közvetlenül a pártgyűlés kezdete előtt hozott döntése,[78] miszerint összehívja a Reichstag ülését Nürnbergben, reakció volt egy német sajtóban alaposan felfújt New York-i közjátékra: az ottani kikötői munkások eltávolították a Bremen óceánjáróról a horogkeresztes zászlót, és e tettükért az ügyben eljáró zsidó bíró nem ítélte el őket.[79] „A német nemzet e megsértését" a zsidók állítólagos bojkottuszításának számlájára írták. Ez az önmagában jelentéktelen esemény lett a nürnbergi törvények meghozásának kiváltó oka. Goebbels a következőket jegyezte fel naplójába: „Válaszunk: Nürnbergben összeül a Reichstag, és kizárólagos nemzeti zász-

lóvá nyilvánítja a horogkeresztes zászlót. A Führer nagy formában van."[80] A vezető nemzetiszocialisták politikafelfogásában a bosszú kiemelt szerepet játszott.

A mozgalom színeinek hangsúlyozása a birodalmi zászlóról hozott törvényben összekapcsolódott a zsidókkal szembeni sértő intézkedéssel, hogy nekik megtiltották a birodalmi színek használatát. Az első változatban ennek megfelelően a következő állt: „A birodalmi zászló egyszersmind nemzeti zászló is. A német nemzethez csak az tartozik, akinek német vér folyik az ereiben."[81] Ez egyszersmind az akkor már évek óta heves viták középpontjában álló zsidófogalom problematikus rögzítését is magában foglalta.

Ezenkívül a pártvezetés számára egy teljes Reichstag-ülés kitöltéséhez túl kevésnek tűnt a birodalmi zászlóról szóló törvény, amelyre vonatkozóan már egy sor tervezet készült, úgyhogy Hitler kiadta az utasítást: dolgozzák ki a „zsidótörvényeket" is; a tervezeteknek tartalmazniuk kellett a faji szempontból vegyes házasságok, a zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli nemi kapcsolatok, valamint a 45 év alatti háztartási alkalmazottak zsidók által történő foglalkoztatásának tilalmát. E körülmények nyomán pályázók egész sora lépett színre, akik megragadták az alkalmat, hogy megvalósítsák a házasságok tiltásáról, a zsidók állampolgári jogainak megvonásáról szóló, valamint az öröklődő betegségek továbbörökítésének megakadályozását szabályozó, addig részben akadályokba ütköző elképzeléseiket.

A pártgyűlés margóján lefolytatott informális tanácskozások végül ahhoz a döntéshez vezettek, hogy a soron következő kérdéseket három különböző törvényjavaslatban rendezik, valamint hogy ezek közül kiveszik a házasság egészségügyi feltételeire vonatkozó szabályozást, és azt önálló törvényben rendezik majd.[82] Ezért született az az elhatározás, hogy sürgősen elkészítik a zsidók és nem zsidók házasságkötésének, illetve házasságszerű kapcsolatát tiltó törvénytervezetet, amely már régóta előkészületben volt. Erre hamarjában Nürnbergbe rendelték a belügyminisztérium „zsidókérdéssel" foglalkozó több magas rangú hivatalnokát, akiket azzal bíztak meg, hogy a számos közkézen forgó tervezetből állítsanak elő egy Reichstag által elfogadható törvényjavaslatot.[83]

„A német vér és becsület védelmére" hozott törvény rendelkezései alapvetően nem lépnek túl a már a húszas évek antiszemita közbeszédében is virulens rasszista követeléseken. A vegyes fajú házasság tiltását nem az NSDAP követelte elsőként, hanem már a polgári jobboldal is. Már 1933-ban, a büntetőjog reformjáról szóló tárgyalásokon is szóba került. Roland Freisler, a Népbíróság későbbi elnöke, és Hans Kerrl birodalmi egyházügyi miniszter már 1933 szeptemberében szorgalmazta a „fajárulás" büntethetőségének felvételét a büntető törvénykönyvbe.[84]

Ekkor azonban Franz Gürtner birodalmi igazságügyi miniszter még a faji vegyes házasságok büntetőjogi tiltása ellen foglalt állást, hangsúlyozva, hogy egy ilyesfajta törvény a Német Birodalom külpolitikai kapcsolatainak is ártana, mivel az azokra a zsidó házaspárokra is vonatkozna, akiknek a lakóhelyük Németországban van ugyan, de külföldi állampolgársággal rendelkeznek. Maga Freisler is elismerte, hogy a szabályozás a büntetőjog reformjának szintjén kivihetetlen.[85]

1935 nyarától kezdve azonban jelentősen megnövekedett a párt radikális szárnyának a pressziója a faji vegyes házasságok tilalmát illetően, kivált akkor, amikor az SS – Gunter d'Alquen főszerkesztősége alatt megjelenő – hetilapja, a *Das Schwarze Korps* középpontba állította a témát, miután helyi

pártaktivisták masszív követelésére egy sor, vegyes házasságok felbontását kimondó bírósági ítélet született.[86] A lap ezzel egyidejűleg az 1935 májusában elfogadott birodalmi honvédelmi törvényre hivatkozik, amelyhez olyan záradékot fűztek, amely kizárta az aktív katonai szolgálatból azokat, akiknek akár csak egy zsidó nagyszülőjük vagy zsidó házastársuk volt.[87] A radikális antiszemita szárnyhoz számító Wilhelm Frick ekkor már az általános vegyesházasság-tilalom keresztülvitele mellett szállt síkra, és megelőlegezve a törvényt, a küszöbönálló új jogi szabályozásra hivatkozva az e kategóriába tartozó házasságkötések elhalasztására utasította az anyakönyvi hivatalokat.[88]

Ugyanakkor felmerül a kérdés, vajon mi lehet az oka annak, hogy a megfelelő törvény megalkotása 1935 őszéig váratott magára. Ez nem utolsósorban a pártkörökből érkező ama követelés miatt volt, hogy juttassák érvényre az NSDAP alapszabályában lefektetett árja-paragrafust, az pedig még azokat a személyeket is kizárta a párt soraiból, akiknek csak egy zsidó nagyszülőjük volt, és a leszármazási vonal visszavezetését pedig 1800-ig írta elő.[89] A párt és a Gestapo köreiből jövő, egymást túllicitáló követelések a „fajárulás" és „fajgyalázás" elleni jogi fellépést és a már megkötött vegyes házasságok felbontását illetően, valamint a büntetőjogi fellépés sürgetése és a fajkeveredés kérdésében uralkodó tisztázatlanságok mind-mind akadályozták a megegyezést.

A párt követeléseit a birodalmi belügy- és igazságügyi minisztériumok illetékes hivatalnokai mindenekelőtt ezek kivihetetlenségére hivatkozva utasították el. A túlnyomórészt konzervatív beállítottságú hivatalnokok körében elsősorban a már megkötött vegyes házasságok felbontására vonatkozó követelés ütközött erőteljes ellenállásba, a hivatalnokok ugyanis tisztában voltak egy ilyen intézkedés messze ható és súlyos jogi

és lélektani következményeivel. És valóban, a keresztény egyházak részéről tömeges tiltakozásra lehetett számítani, ahogy azt is biztosra lehetett venni, hogy egy ilyen lépés a lakosság körében is nyílt nemtetszést váltana ki.[90]

A párt azon követelése, hogy a nyolcadzsidókat is vonják be a házassági tilalom körébe, a minisztériumi bürokrácia még hevesebb ellenállásába ütközött, ez ugyanis – ahogy arra a hivatalnokok rámutattak – több mint egymillió embert érintett volna, akik többségükben teljes mértékben asszimilálódtak, és semminemű kapcsolatot nem ápoltak a zsidó közösséggel. A birodalmi belügyminisztérium „zsidópolitiká"-val foglalkozó hivatalnokainak fő érdeke abban állt, hogy lehetőleg alacsonyan tartsák az üldözés, illetve diszkrimináció sújtotta lakossági csoportok létszámát, és korlátozzák a megkülönböztetés hatásait, amivel indirekt módon az üldözött csoportok szegregációját támogatták.

A döntés, amelynek értelmében a törvényi anyagokat a birodalmi pártnap alkalmából szabályozni kellett, nem küszöbölte ki azokat a gyakorlati konfliktusokat, amelyeket a „vér védelmé"-ről és a birodalmi polgárjogról hozott törvény általános záradékai nem rendeztek. Ez a megszövegezés rögtönzött voltával is összefüggött. A birodalmi belügyminisztérium hivatalnokai – köztük a faji kérdésekkel foglalkozó referens, Bernhard Lösener – Nürnbergben nem nyúlhattak vissza a korábbi előkészítő munkákra, mivel ezekkel több tárcánál is foglalkoztak. A törvény rögtönzött létrejöttére jellemző az a tény, hogy a birodalmi igazságügyi minisztert a törvényszöveg reichstagbeli kihirdetése előtt nem vonták be az előkészítésbe.

A birodalmi pártnap rendezvényeivel párhuzamosan futó tanácskozásokon, amelyeken a párt részéről Gerhard Wagner birodalmi egészségügyi vezető, Artur Gütt és Walter Groß,

a kormány képviseletében Wilhelm Frick, Stuckart államtitkár, valamint a birodalmi belügyminisztérium fajügyi referense, Bernhard Lösener vett részt, elsősorban a kontagionizmus* támogatói és a fajelméletnek az öröklésbiológia tanaival érvelő képviselői közötti ellentétekről folyt a vita. Az előbbi csoport, amelybe olyan prominens személyek tartoztak, mint Julius Streicher gauleiter vagy a birodalmi egészségügyi vezető Gerhard Wagner, komolyan hitte, hogy az árják és zsidók közötti minden egyes nemi aktus az árja vér tartós mérgezését vonja maga után, következésképpen az „árja vér tisztasága" csakis a fajok radikális elkülönítésével biztosítható. A Gütt által képviselt pragmatikusabb irányzat abból indult ki, hogy a zsidók és árják keveredésének jövőbeli megakadályozásával a zsidó vér része végül elenyészik, és hosszabb távon elérhető a német nép faji homogenitása, ami mindkét oldal közös célja.[91]

A „vértisztasági törvény"-nyel párhuzamosan Wilhelm Frick a birodalmi polgárjogi törvénytervezetet is beterjesztette, amely csak a pártnap idején készült el. A birodalmi polgárjogi törvény egy olyan különleges állampolgári státusz megteremtéséről rendelkezett, amelyet kizárólag a népközösség fajilag értékes tagjai kaphattak meg, és amelyből a zsidókat és egyéb fajidegen elemeket kizárták. Ez gyakorlatilag mindössze a választójog megvonásával járt, aminek a zsidó németek szempontjából, akik amúgy sem választhattak, nem volt jelentősége.

A birodalmi polgárjogról folytatott vita már korábban kezdődött. Hans Pfundtner államtitkár már 1933 júliusában foglalkozott egy efféle megoldással.[92] Miután a Birodalmi Származástani Hivatal (Reichsippenamt) vezetője, Achim Gercke már letette az asztalra a „fajok különválasztásáról szóló törvény"

* Fertőzéselmélet – *A fordító megj.*

tervezetét, és ezt az elképzelést a Lakossági és Fajpolitikai Szakértői Tanács is felkarolta, végül 1935. április 17-én Gerhard Wagner vezetésével megszületett a megegyezés a „faji törvényhozási tervezet"-ről, amely a nordikus fajelméletből indult ki, és a „vér tisztaságá"-ról szóló törvény rendelkezéseinek megelőlegezése mellett az állampolgárság különböző fokozatainak bevezetését javasolta.[93] A keverék fajúaknak* a szabályozásba történő bevonásáról szóló elképzelést Lösener gyakorlati megfontolásokból már ekkor elutasította.[94]

A birodalmi polgárjogi törvény gondolata már azokban az első tervezetekben is szerepelt, amelyek még egy egységes, a „német nép nemzeti megőrzését szolgáló törvény" megalkotásából indultak ki.[95] Fontos körülmény, hogy már ebben az első változatban is szerepel az a megfogalmazás, amely szerint a birodalmi állampolgárnak „német vagy rokon vérű"-nek kell lennie, ami a problematikus „német vérű" fogalmának kiterjesztése anélkül, hogy rögzítené a zsidó fogalmát. Emögött a rasszista tábor különböző áramlatainak konfliktusa rejlett.

A Gerhard Wagner és a birodalmi belügyminisztérium képviselői közötti nézeteltérés elsősorban akörül zajlott, hogy kik tartozzanak a házasságtilalommal és az állampolgári jogok korlátozásával sújtott személyek csoportjába. Lösener különösen azon volt, hogy az üldözöttek köre lehetőleg kicsi maradjon, és igyekezett kivenni belőle a fél- és negyedzsidókat. A Birodalmi Belügyminisztérium hivatalnokai megpróbálták rábírni Hitlert, hogy a „vérvédelmi törvény"-t csak a teljesen zsidó („Volljude") személyekre alkalmazzák, ez a próbálkozás azonban meghiúsult, úgyhogy arra törekedtek, hogy lehetőség szerint legalább a németországi asszimilált zsidó csoportokat

* A korabeli magyar nyelvű szövegekben: félvér. – *A fordító megj.*

megkíméljék. Ezzel közvetett módon a rezsim faji szegregációt célzó politikáját támogatták.

A keverék fajúak kérdésében a belügyminisztérium és a párt képviselői nem jutottak egyezségre a pártgyűlésen. Ennek következtében a kérdéskört egyelőre levették a napirendről. A három nürnbergi törvény általános záradékokra korlátozódott, és a zsidó fogalmának rögzítését a később meghozandó végrehajtási utasításokra hagyták. A törvények ünnepélyes, Hermann Göring általi kihirdetésekor ez az ellentmondás alig volt érezhető. Goebbels a törvényszövegek felolvasása előtt megszakíttatta a rádióközvetítést, és arra utasította a pártsajtót, hogy a végrehajtási utasítás meghozatala előtt ne magyarázzák a törvényeket. Remélte, hogy az utasítások révén javulás érhető el a szövegek minőségében.

A végső döntést a szeptember 24-ére kitűzött vezetői értekezletre halasztották. Hitler megjelent, nagylélegzetű beszédet tartott, majd a belügyminisztérium szakértőinek álláspontjára helyezkedett, akik azt javasolták, hogy a nem a zsidó hitközséghez tartozó félzsidókat és a másodfokú keverék fajúakat vegyék ki a törvény hatálya alól. Hitler azonban habozott e döntést azonnal nyilvánosságra hozni. Ezért a párt és a hivatalnokok közötti állóháború újabb és újabb törvénytervezetek benyújtásának formájában folytatódott.

Az a kérdés állt a középpontban, hogy a félzsidóknak – amennyiben nem három teljesen zsidó nagyszülőtől származtak – mely csoportja csapható a zsidókhoz. Gütt egyidejűleg azt javasolta, hogy a félzsidók és német vérűek közötti házasságkötést előzetes engedélytől tegyék függővé, ami egybeesett a párt képviselőinek elképzelésével, akik faji bíróságok felállítását tervezték.[96] A hivatalnokok viszont az egyes esetek kivizsgálásának minden formáját meg akarták akadályozni, mivel

– teljes joggal – azt gondolták, hogy ez a feljelentések és besúgások áradatát indítaná el. Hitler szeptember 29-én ismét foglalkozott a kérdéssel, de megegyezésre ekkor sem jutottak.

Végül 1935. november 6-án, hosszú tárgyalások után megszületett Hitler döntése, amely irányát tekintve messzemenően a Birodalmi Belügyminisztérium tervezeteit követte, mindössze egy mellékes ponton tett engedményt a pártnak, belevette ugyanis az utasítás szövegébe azt a kétes elképzelést, miszerint azok a házasságok, amelyeket a félzsidók akkortól kezdve már csak zsidókkal vagy félzsidókkal köthetnek, csakis meddők lehetnek.[97]

A kérdésben Hitler tétovázásának nem az volt az oka, hogy nem rokonszenvezett a fertőzéselméleti tanokkal. Alighanem inkább arról volt szó, hogy sikerült meggyőzni őt a minisztériumi tervezetek politikai praktikusságáról. Az első végrehajtási utasítástervezet a zsidók és nemzsidók között sematikus különbségtételt irányzott elő, amely szerint az árja házastárssal élő és a zsidó vallásközösséggel semminemű kapcsolatban nem álló félzsidók automatikusan az árják csoportjába számítottak, akárcsak a zsidó közösséghez nem tartozó másodfokú keverékek.

A hivatalnokok azzal érveltek, hogy ez a szabályozás fölöslegessé teszi a párt által javasolt döntőbíróság fölállítását, és kizárja a folyamatos vitákat, amelyek szükségképpen kitörnének, ha például a félzsidók faji hovatartozását későbbi házasságkötési szándékuktól tennék függővé, vagy ha a vegyes házasságok felbontásával az egyik érintett fél fajt váltana. Ezen túlmenően mindkét utasítás[98] hozzájárulna a gazdaságban jelentkező további aggodalmak elkerüléséhez. A törvény hatálya alól kivont mintegy 200 ezer félzsidó lojális híve, nem pedig elszánt ellensége lenne az új államnak. Ugyanez állna a katonai

szolgálatra is, hiszen ezáltal mintegy 45 ezer szolgálatra alkalmas férfit lehetne nyerni. Végezetül pedig csak nagyon kevés kivétel engedélyezésére volna szükség. Lösener ráadásul még azzal az érvvel is megpróbált gusztust csinálni a minisztériumi javaslathoz, hogy az világossága, egyszerűsége és következetessége miatt más nemzetek számára is vonzó modellül szolgálhat.

Hitler mindenekelőtt gyakorlati meggondolásokból fogadta el ezeket a javaslatokat. Nyilvánvalóan tudatában volt annak, hogy ha a félzsidókat és keverékeket is a törvények hatálya alá vonják, azzal jelentősen kibővül az üldözöttek köre, és ez esetleg visszahathat a lakosság többségének magatartására is. A mennyiségi adatok nem egyértelműek, mivel a rendelkezésünkre álló statisztikai számok különbségeket mutatnak, de körülbelül 400 ezer zsidó keverékről lehetett szó. Ha minden különbségtétel nélkül, csak úgy általában kiterjesztik rájuk is a törvényt, az jelentősen megnehezítette volna a zsidók célul kitűzött, módszeres társadalmi szegregációját.

Eredetileg Joseph Goebbels is nagy reményeket fűzött a szeptembertől novemberig tartó utótárgyalásokhoz. Az 1935. szeptember 16-án, a pártgyűlésen, az összegyűlt gauleiterek és körzeti propagandavezetők előtt tartott beszédében kijelentette, hogy a zsidók az elkövetkezendő konfliktusokban „nagyon jól használható zálogként” szolgálhatnak, és hogy egyébiránt a frissen elfogadott zsidótörvényeket nem lehet rögtön „a jövő hónapban” megváltoztatni.[99] Naplójába november 15-én a következőket jegyezte fel: „Kompromisszum, de a lehető legjobb”, és hozzátette: „Isten nevében, hogy végre nyugalom legyen.” A dolgot „ügyesen és feltűnés nélkül” kell bedobni a sajtóba.[100]

A párt radikális antiszemita szárnya számára a konfliktus kimenetele egyértelmű vereséget jelentett, amit az mindazonáltal nemigen volt hajlandó elismerni. A nemzetiszocialista orvosszövetség egyik alapítója és vezére, Gerhard Wagner az 1936-os birodalmi pártnapon például szokásos harci kedvében kijelentette, hogy „azoknak azonban, akik azt hiszik, hogy Németországban a zsidókérdés a nürnbergi törvényekkel immár végérvényesen szabályozva van és egyszer s mindenkorra el van rendezve, azt üzenem: a harc folytatódik”.[101] A nürnbergi törvények valóban nem számolták fel a „zsidókérdés” ellentmondásait. A zsidók gazdasági életben elfoglalt helyzetének szabályozására vonatkozó, a párt belső köreiben bejelentett utasítások egyelőre elmaradtak.[102] A hivatalnokok, jegyzők és közszolgák elleni, korábban már megtárgyalt intézkedéseket szintén elhalasztották.[103] Ezen túlmenően – nem utolsósorban a rezsimet taktikázásra kényszerítő olimpiai játékokra való tekintettel – sikerrel fékezték meg az NSDAP és a hozzá kötődő szervezetek törvénytelen túlkapásait. Az a Lösener nevéhez fűződő elképzelés, hogy egyértelmű törvényi szabályozással, egyetlen vágással tiszta megoldás érhető el a „zsidókérdés”-ben, illúziónak bizonyult. A párt radikális köreinek nyomása nemsokára a gazdaság területére tevődött át.

A törvények magában Németországban is túlnyomórészt negatív fogadtatásra leltek, bár ez a németek zsidó polgártársaik sorsa iránti közönyén mit sem változtatott. Ez az álláspont ahhoz a propaganda által is táplált reményhez kapcsolódott, hogy a törvények megakadályozzák majd a vad túlkapásokat.[104]

Az 1938 márciusában automatikusan osztrákokra is kiterjedő, külön birodalmi polgárjog bevezetésével Frick azokat a bonyodalmakat igyekezett megkerülni, amelyeket a német zsidóknak az állampolgárságtól való egyszerű megfosztása vont volna maga után, ezek között is elsősorban a kelet-középeurópai német kisebbségek helyzetét hátrányosan befolyásoló

esetleges ellenintézkedéseket. Fricknek az az elképzelése, hogy minden egyes német politikai beállítottságát és származását esküdtszék vizsgálja meg – a háború után elterjedt fogalom itt jelenik meg először –, kifejezetten kalandos, és azt az illúziót tükrözi, hogy meg lehet teremteni egy faji szempontból homogén népközösséget.

Az Anschlusst követően automatikusan történt az „ideiglenes" birodalmi polgárjog odaadományozása – azzal a kikötéssel, hogy a végleges szabályozást a birodalmi polgárjogi levél kézbesítése jelenti majd. Erre azonban nem került sor. Hitler már 1937 végén elrendelte, hogy halasszák el a birodalmi polgárjogi levél adományozására vonatkozó, Frick által előkészített törvénytervezet megvalósítását, mivel előzőleg meglehetős nézeteltérések alakultak ki a Birodalmi Belügyminisztérium és a Führer helyettesének hivatala között, ez utóbbi ugyanis a dokumentum elsőfokú keverékeknek történő megadását egyedi elbírálástól tette volna függővé.[105] A törvény megtárgyalását egy évvel később ismét elhalasztották, ezúttal a Führer helyettesének kívánságára, aki követelésének érvényesítése érdekében az állampolgársági jog újbóli szabályozását akarta elérni.[106]

Ennyiben tehát kudarcnak bizonyult Frick kezdeményezése, aminek lényege hosszú távon egy etnikailag homogén nemzettest megteremtése lett volna, és amit a birodalmi polgárjog adományozásától reméltek. Ugyanakkor azonban a kezdeményezés legális platformot jelentett a zsidó élettér fokozatos korlátozását előirányzó, közvetve már a „végső megoldás"-t előkészítő végrehajtási utasítások sokaságának. Az állampolgárság megvonását időközben jogtechnikai és taktikai okokból feladták, mivel a külföld részéről ellenreakcióktól lehetett tartani. Mindazonáltal Hans Globke, aki személy szerint ugyan nem

vett részt a nürnbergi törvények megszövegezésében, ám a faji törvényekhez Wilhelm Stuckart államtitkárral közösen írott kommentárjaival ismertségre tett szert, később pedig az állampolgársági jog új szabályozását tervezte, azt javasolta, hogy a faji vegyes házasságokból származó utódok veszítsék el német állampolgárságukat.[107]

Az annektált, majd később megszállt keleti területeken zajló folyamatok sürgetővé tették a megoldást. Warthegauban és Kelet-Poroszországban hallgatólagosan az a gyakorlat érvényesült, hogy az elsőfokú keverékeket a zsidókhoz sorolták, a németté válásra alkalmatlannak tartott lengyel lakosság tekintetében pedig az, hogy lefokozták és besorolták őket a Birodalom védelme alatt állók közé, mivel nem voltak hajlandók nekik az annexió után a német állampolgárságot megadni. Végül a Himmler kezdeményezésére visszamenő néplistáról 1941. március 21-én hozott rendelettel létrehozták a korlátozott belföldi jogokkal rendelkező lengyel védelem alatt álló státuszát.[108]

A Warthegauban, illetve a Danzig–Nyugat-Poroszország körzetben élő lengyel lakosság helyzetének lerontása késztette arra Wilhelm Stuckart államtitkárt, hogy 1940 decemberében javaslatot tegyen a németországi, illetve külföldi lakóhellyel rendelkező német zsidók német állampolgárságának megvonására, ami helyett „a Birodalom védelme alatt álló" státusz megadását ajánlotta. Stuckart javaslatában jogtechnikai megfontolások játszottak döntő szerepet. Nem akarta, hogy a zsidók magasabb státuszt kapjanak, mint a Reich területén maradt lengyel lakosság.

Szándékával azonban a birodalmi kancellária nyílt ellenállásába ütközött, amit Kritzinger minisztériumi igazgató úgy fogalmazott meg, hogy a „Schutzangehörige", a „védelem alatt

álló" kifejezés kevéssé helytálló, és hogy a zsidók „a nem túl távoli jövőben el fognak tűnni".[109] A kivándorolt, illetve kiutasított zsidók esetében ezért célszerűbb volna kimondani a német állampolgárság elveszítését. Maga Hitler visszásnak tartotta, hogy a zsidók bármilyen értelemben is védelemben részesüljenek, ezért teljesen egyetértett ezzel a felfogással. Ugyancsak nem sikerült keresztülvinni a döntésben részt vevő tárcáknak a privilegizált vegyes házasságokat is érintő azon ötletét, hogy a Németországban maradt zsidókat egyetemesen nyilvánítsák hontalanokká.

A birodalmi polgárjogi törvény tizenegyedik végrehajtási utasítását végül 1941 márciusában terjesztették elő. Ez ismét tartalmazta a Birodalom területén élő valamennyi zsidó – köztük a privilegizált vegyes házasságokban élők – állampolgárságának elvesztését, ám a birodalmi kancellária részéről ismét megérkezett a vétó: Hitler nyilvánvalóan visszariadt a privilegizált vegyes házasságokba történő beavatkozástól, és elutasította, hogy a bürokrácia külön szabályozhassa az egyes eseteket.[110] A birodalmi polgárjogi törvény 1941. november 21-én elfogadott, tizenegyedik végrehajtási utasítása tehát a lakhely külföldre helyezésétől tette függővé az állampolgárság megvonását, azzal, hogy a Főkormányzóságot* külföldnek kell tekinteni.[111] A belügyminisztérium hivatalnokai szempontjából sikerült megóvni a Németország területén élő zsidókat az azonnali vagyonvesztéstől és levenni a napirendről a vegyes házasságok kérdését.[112]

Ezzel egy időre meghiúsult minden arra irányuló kísérlet, hogy a nürnbergi törvényeknek a zsidó keverékfajúak bevoná-

* A magyar szakirodalomban használt neve: Lengyel Főkormányzóság. – *A szerk. megj.*

sát szabályozó korlátait megszüntessék. Reinhard Heydrich szándéka, hogy elérje a nürnbergi törvények rendelkezéseinek megváltoztatását, abból a tapasztalatból eredt, hogy a törvényekben rögzített kritériumoknak Kelet-Közép-, illetve Kelet-Európában nem sok értelmük volt. Mindenesetre Heydrich arra törekedett, hogy az elsőfokú keverékeket kivétel nélkül az üldözendők körébe sorolják, továbbá a kivételezett vegyes házasságok felbontását és a zsidó házasfél deportálását követelte. Ezt Hitler időközben ismét egyértelműen elutasította, ő ugyanis óvakodott attól, hogy hozzányúljanak a nürnbergi törvények osztályozási kritériumaihoz. Ennek az lehetett az oka, hogy el akarta kerülni a lakosság körében az efféle intézkedés hatására jelentkező nyugtalanságot.[113]

A keverékkérdés fontos szerepet játszott a „zsidókérdés"-ben egyre bővülő felhatalmazással rendelkező Heydrich számára is. Heydrich ki akarta vívni az SS számára az osztályozáshoz szükséges jogkört, aminek például az 1941 szeptemberében bevezetett megjelölési kötelezettség lett az eredménye.[114] Heydrichet 1941. július 31-én megbízták „az európai zsidókérdés végső megoldásá"-nak előkészítésével. A Göring által kihirdetett meghatalmazást mind ő, mind Eichmann ebben a szellemben interpretálta.

A végül 1942. január 20-ra összehívott Wannsee-konferencián a keverékkérdés megoldása állt a fejtegetések előterében. Heydrich azt akarta elérni, hogy a deportálások alapjául egy kibővített zsidófogalom szolgáljon, meg akarta szerezni az érintett minisztériumok támogatását a Hitlernél való közbenjáráshoz. Ezért miután vázolta a célul maga elé tűzött „teljes megoldás"-t (Gesamtlösung), részletes tervezetet terjesztett elő, amely – saját megfogalmazása szerint – a nürnbergi törvényeket „mint alapot" kezelte, ám azoktól döntő pontokon

a nemzetiszocialista propaganda is. Mindemellett 1936–1937-ben a zsidók emigrációjának mértéke is viszonylagos csökkenést mutatott.

A helyzet tényleges enyhüléséhez fűzött remény azonban hamarosan csalókának bizonyult. A zsidó gazdaságba történő beavatkozás veszélye Hjalmar Schacht fellépésének következtében ideiglenesen elhárult ugyan, és a párt zsidó üzletek és intézmények elleni támadásait is messzemenően tiltották. Ám a törvények végrehajtási utasításai nem sokáig várattak magukra, és gyors egymásutánban rontották a Németországban maradt zsidók anyagi életfeltételeit. Ezek az utasítások még csak a kezdetét jelentették azoknak a korlátozó és diszkriminatív előírásoknak, amelyeket az egyes tárcáknál létesített zsidó ügyosztályok egymással versengve eszeltek ki, és amelyek az élet minden területére kiterjedtek.

A nürnbergi törvények megszületése a nemzetiszocialista rezsim politikai folyamatait tükrözi. Széles körű és egymással csak korlátozottan összeegyeztethető ideológiai célok jelölték ki a cselekvés horizontját; a taktikai indítékokon belül – lásd a New York-i zászló-intermezzóra adott reakciót – a faji kérdésekben illetékes pártvezetők, az érintett minisztériumok és a fajteoretikusok érdekei instabil, kompromisszumos elképzelésben egyesültek, amely a párt vezető csoportjában lévő forrófejű antiszemiták követeléseivel szemben valamiféle adminisztratív megoldást eredményezett.

Hitler meglepő módon mereven ragaszkodott ahhoz a hosszú habozás után az 1935. november 11-iki rendelkezéshez elfogadott kompromisszumhoz, amelynek értelmében az állampolgári jog megvonását bizonyos módosításokkal azokra az állampolgárokra korlátozták, akiknek legalább három zsidó nagyszülőjük volt. Hitler e döntése mögött nem az állt, hogy engedni akart volna abból a végső céljából, hogy megszabadítsa Németországot a zsidóktól. Csupán a súrlódások elkerülése végett választotta ezt a kevésbé népszerűtlen utat, és mert azzal számolt, hogy a probléma pragmatikusan megoldható. Ez a kivételezett vegyes házasságban élő német zsidók viszonylag kis csoportját megóvta a megsemmisítéstől.

4. fejezet

A ZSIDÓK KIIKTATÁSA A GAZDASÁGBÓL

Jóllehet a zsidóknak a gazdaságból való kiiktatását célzó első lépésekre már közvetlenül az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvétel után sor került, de még korántsem az új rezsim valamiféle koordinált és szándékos stratégiájából fakadóan. A zsidó kereskedők és iparosok elleni támadásokat kezdetben a nemzetiszocialista mozgalom radikális antiszemita szárnya, egyebek mellett a Nemzetiszocialista Kereskedelmi Középvállalkozók és Alkalmazottak Harci Szövetsége (Kampfbund für den gewerblichen Mittelstand) és a Nemzetiszocialista Ipari, Kereskedelmi és Kézműves Szövetségek Szervezetei (Nationalsozialistische Handwerks-, Handels- und Gewerbeorganisationen, NS-HAGO), vagyis a hagyományosan antiszemita beállítottságú, a középosztályhoz és annak alsó részéhez tartozó csoportosulások követték el. Hozzájuk csatlakoztak a különböző szakmai szövetségek, köztük a Hans Frank vezette Nemzetiszocialista Jogászok Szövetsége vagy a Nemzetiszocialista Német Orvosszövetség, amelyek a tisztességtelen „zsidó konkurencia" elleni fellépést hangsúlyozták. Az efféle érdekcsoportok, túl azon, hogy a helyi és regionális pártszervezetek erőteljes támogatását élvezték, egyszersmind az olyan magas rangú személyiségek rokonszenvét is bírták, mint Joseph Goebbels és Wilhelm Frick.

A zsidó üzletek, zsidó bírók és ügyészek ellen már az 1933. márciusi választások előtt indult támadássorozat[123] élénk tiltakozást és bojkottfelhívásokat váltott ki az angolszász nyilvánosságból. Adolf Hitler, akinek a szemében a presztízstényezők központi jelentőségűek voltak, nyilvánvalóan Joseph Goebbels hatására jutott arra az elhatározásra, hogy ellenbojkottot rendez, amelynek megszervezését Goebbels és Julius Streicher hozzáértő kezébe adta.[124]

A Goebbels által meghirdetett bojkottfelhívás lélektani hatását nem szabad alábecsülni. Egyfelől a külföldi nyilvánosságból erőteljes tiltakozást és itt-ott bojkottfelhívást váltott ki. Másfelől éppen németországi zsidó körök számítottak arra, hogy a zsidó vállalatok hosszan tartó bojkottja súlyos következményekhez vezethet, annál is inkább, mert a zsidóknak az igazságszolgáltatásból és az egészségügyből történő elbocsátására való felhívást is össze akarták kötni vele. A kezdeményezés mögött az Adrian von Renteln vezette Kampfbund állt, amely a náci párt központi bizottságának és a testület élén álló Julius Streichernek az utasításával ellentétben, amely a bojkott kezdetét április 1-jén délelőttre tűzte ki, már március 28-án akcióba lendült.[125]

Eközben a birodalmi kabinet konzervatív szárnya, mindenekelőtt Hjalmar Schacht és a külügyminiszter, Neurath báró határozottan ellenezte a bojkottot, tartva annak súlyos gazdasági következményeitől. Schacht nem hagyott kétséget afelől, hogy elutasítja a bojkottot, és utalt a német gazdaság számára nélkülözhetetlen külföldi nyersanyagszállítások elmaradásának veszélyére. Hitler makacsságát látva Neurath a lemondását is beadta, és csak nagy nehezen lehetett meggyőzni arról, hogy maradjon hivatalában. A diktátort a vitába bevont Göring és Mussolini sem tudta rávenni véleménye megváltoztatására,

Hitler azonban annyiban kész volt engedni, hogy beleegyezett, korlátozzák a bojkottot egy napra, és utasította Goebbelst, hogy a már készenlétben álló SA-egységek rettegett erőszakos akcióit akadályozza meg.[126]

Göring és Neurath megpróbálta teljesíteni a feltételt, amelyet Hitler a bojkottakció lemondásáért cserébe szabott: elérni a londoni és washingtoni kormány elhatárolódását az állítólagos „rémhírpropagandá"-tól. Göring még attól sem riadt vissza, hogy a zsidó szervezetek mellett az SPD maradékát és a protestáns egyházakat is felhasználja e cél elérése érdekében. Jóllehet mindezt majdnem teljesen sikerült is elérni, Hitler megmakacsolta magát, aminek leginkább az lehetett az oka, hogy attól tartott, a nemzetiszocialista mozgalom radikálisainak körében csökkenni fog a tekintélye. Végül kompromisszum született: a bojkottot 24 óra elteltével lefújták, azzal a kikötéssel, hogy amennyiben a „nemzetközi uszítás" nem szűnik meg, a bojkott a rákövetkező héten folytatódik.[127]

A bojkott lefolyása rácáfolt arra a várakozásra, miszerint a lakosság antiszemita indulatai valamiféle spontán tiltakozóhullámmá adódnak majd össze. Az emberek, akárcsak később, 1938 novemberében, általában tartózkodónak mutatkoztak. Sőt, a bojkottot követő napokban inkább rokonszenvvásárlásokkal reagáltak. Az akció népszerűtlensége olyannyira nyilvánvalóan kiderült, hogy maga Streicher is kénytelen volt nyilvánosan kijelenteni: nem áll szándékában a folytatás. A legfontosabb hatás azonban az volt, hogy áttértek a zsidó befolyás törvényi úton való kiiktatásának stratégiájára,[128] jóllehet a rezsim egyik konkurens cselekvési stratégia mellett sem tette le egyértelműen a voksát.

„A hivatásos tisztviselői kar helyreállításáról" 1933. április 7-én hozott törvény a zsidók disszimilációjának elképzelésére

épült. Hindenburg birodalmi elnök közbenjárására azonban a zsidó frontharcosokat kivonták az elbocsátási intézkedések hatálya alól, az NSDAP viszont minden jel szerint saját propagandájának esett áldozatul, mert tévesen azt feltételezte, hogy ebbe a kategóriába a német zsidóknak csak az elenyésző kisebbsége tartozik.[129]

A frontharcosokra vonatkozó kivételes szabályozás következtében „a hivatásos tisztviselői kar helyreállításáról" szóló törvény az alig több mint 5000 zsidó tisztviselő felét érintette. Ezzel szemben viszont a törvény rendelkezéseinek hamarosan elfogadott, más foglalkozási csoportokra, mindenekelőtt az ügyvédekre és jegyzőkre, orvosokra és az egészségügyben tevékenykedő szakemberekre érvényes kiterjesztése jóval nagyobb hatásúnak bizonyult, mivel jóval népesebb csoportot sújtott: 12-13 ezer embert, vagyis a németországi zsidó munkavállalók öt százalékát.[130] Bár a zsidó orvosok teljes munkavállalási tilalmát még nem vezették be, a betegpénztáraknál elveszítették jogosultságaikat, elbocsátották őket a közszolgálatból, és sújtotta őket a párt által irányított hallgatólagos bojkott, úgyhogy a zsidó orvosok fele már 1933-ban kénytelen volt feladni hivatását.[131] Velük egy időben, már 1933-ban csaknem minden zsidó egyetemi tanár elveszítette az állását. Az 1933. szeptember 22-én a Birodalmi Kulturális Kamara felállításáról elfogadott törvény indirekt módon kizárta a zsidókat a kulturális tevékenység különböző formáiból, és ugyanez állt a zsidó újságszerkesztőkre, akik 1933. október 4-től estek foglalkoztatási tilalom alá.[132]

A rendszerrel szemben kritikával nem élő polgárokat a náci propaganda eredményesen áltatta azzal, hogy ezek az intézkedések a zsidók bizonyos szakmákban mutatkozó vélt vagy valós túlreprezentáltságának megszüntetését célozzák. Valójában a törvény a zsidók lehetőségeit hosszú távon beszűkítette, ugyanis a gazdaságon kívül szinte az összes szabad foglalkozási ágat elzárta előlük, csak a kivándorlás és a munkanélküliség alternatíváját hagyva meg nekik. Ez állt a zsidó alkalmazottakra és munkásokra is, akik a párt és az antiszemita érdekszövetségek nyomására elveszítették állásukat, és legfeljebb csak a zsidó gazdasági szektorban találhattak munkát. Miután 1935-ben feloldották a frontharcos-záradékot, a folyamat még fel is gyorsult.

Jóllehet az áprilisi bojkottot követően nem hiányoztak azok a tartós törekvések, hogy nyomást gyakoroljanak a zsidó kiskereskedőkre, adják fel üzleteiket, az első időben bizonyos mértékben megnyugodni látszott a helyzet. Schmitt birodalmi gazdasági miniszter nyomására Hitler arra kényszerült, hogy beleegyczését adja a Hermann Tietz-konszern birodalmi hitelekből történő szanálásához, és hogy áldását adja az áruházak ellen hozott törvényre, amelyet az NS-HAGO-vá domesztikált, majd a Német Munkaforontba (Deutsche Arbeitsfront, DAF) betagozott[133] Kampfbund propagált.

A „zsidókérdés"-ben bizonyos enyhülés látszott kirajzolódni, amikor a kormány nyomatékosan fellépett az egyéni akciók ellen, és meghirdette, hogy véget vet a zsidó üzemek elleni támadásoknak. A birodalmi helytartók előtt 1933. július 6-án mondott beszédében maga Hitler jelentette ki, hogy „a zsidókérdés újbóli felvetésétől ... az egész világ felbolydulna".[134] A Gazdasági Minisztérium a Német Ipari és Kereskedelmi Kamarák Szövetségéhez (Deutscher Industrie- und Handelstag) szeptember 8-án intézett rendelkezésében arra figyelmeztet, hogy a gazdaság területén nem létezik zsidók ellen hozott külön törvény, és hasonló szellemben nyilatkozott az amúgy zsidók ellen uszító Goebbels is.[135] Hjalmar Schacht gazdasági

miniszter ugyancsak ismételten óva intett attól, hogy a gazdaság területén zsidóellenes intézkedéseket hozzanak.[136] Mindez azt a benyomást kelthette, hogy a gazdaságban tevékenykedő zsidók 1937-ig valamiféle „államilag őrzött védett területen" mozognak, amiről persze szó sem volt.[137]

Valójában törvényi szürkezóna alakult ki, amennyiben a közszférának tilos volt ugyan bojkottrendszabályokat és egyéb diszkriminatív intézkedéseket alkalmaznia, ezek azonban általános gyakorlatként érvényesültek, ami egyre inkább beszűkítette a zsidó vállalkozók és iparosok mozgásterét, őket magukat pedig pénzügyileg veszélyeztette. A zsidó vállalatokat hivatalosan megtűrték, ám ezzel párhuzamosan, nem hivatalosan a zsidó iparosokkal és kereskedőkkel szemben bojkottmozgalom jött létre, amely zsidóellenes hirdetési praktikákat alkalmazott, a zsidó üzleteket kirekesztette, és beszállítói bojkottal fenyegetett. A zsidó vállalkozók közül sokan kényszerültek feladni üzletüket, és az árja konkurencia gazdasági érdekei mentén a zsidó üzemek lopakodó kiszorítása folyt.[138]

Messzire vezetne, ha részleteiben is megpróbálnánk leírni a diszkriminálás, a kirekesztés, az adminisztratív megrendszabályozás, adóügyi megkárosítás és a személyes fenyegetések technikáit. Ezek abból az antiszemita klímából fakadtak, amely a középosztálybeli konkurenciát eluralta, de a kommunális közigazgatást is megfertőzte, az érintett zsidó üzletemberek pedig nem számíthattak rá, hogy a bíróságnál vagy az államigazgatásnál támogatásra lelnek.[139] Ugyancsak hatástalannak bizonyultak azok a rendszeres beadványok, amelyeket a Német Zsidók Birodalmi Képviselete (Reichsvertretung der Deutschen Juden) a birodalmi kormányhoz intézett.[140]

1934-ben csak kifelé ment végbe bizonyos stabilizálódás. Ez azonban korántsem jelentette, hogy a zsidó üzletek elleni nyilvános támadások immár megszűntek volna. Éppen a Goebbels propagandakezdeményezésére visszavezethető, 1935 nyarán és őszén történt események voltak azok, amelyek a nyugati világ legsúlyosabb aggodalmát és tiltakozását váltották ki. Ezek Hjalmar Schacht birodalmi gazdasági minisztert is arra indították, hogy az általa 1935. augusztus 20-ra összehívott tárcaközi értekezleten tiltakozzon az erőszakos – mint hangsúlyozta –, minden jogalapot nélkülöző és kisajátításnak tekintendő árjásítás ellen. Ugyanakkor Schacht nem tudta keresztülvinni akaratát a Führer helyettesének képviseletében jelen lévő Adolf Wagner gauleiter ellenében, és kénytelen volt beleegyezni, hogy ne kapjon több új zsidó üzlet működési engedélyt, valamint hogy zsidók csak kivételesen nyerhessenek el közbeszerzési megbízásokat.[141]

Schacht lelki szeme előtt önkéntes árjásítás lebegett, amelyet becslése szerint öt-tíz éves időtartam alatt lehetett volna véghezvinni. Ez alatt az időszak alatt a zsidó vállalkozókat üzemeik eladására kötelezték volna.[142] A miniszter tehát ugyancsak a zsidóságnak a gazdaságból történő kiiktatásának célját követte, ezt azonban törvényes rendelkezések alapján és fokozatosan akarta végrehajtani. Nyilvánosan is szót emelt a „kaotikus egyéni akciók" ellen. „Schacht védő karja"[143] mindazonáltal csak bizonyos területeken nyújtott oltalmat. Megvédte például a Reichsbank fiókjaiban alkalmazott zsidó igazgatókat, és 1938-ig fedezett három vezető zsidó bankházat.[144] De csak lanyha ellenállást fejtett ki a fajpolitika főszereplői által kitűzött célokkal szemben.

Hivatalos állásfoglalásaiban a miniszter arra szorítkozott, hogy kiemelje a zsidóellenes akciók külpolitikára és exportra gyakorolt káros hatását. Elítélte a „szabályozatlan egyéni akciókat", nem tiltakozott viszont a zsidók lépésről lépésre,

törvényi úton történő kiiktatása ellen.[145] Ambivalens viselkedése kedvezett a ténylegesen lejátszódó gazdasági kirekesztő folyamatnak. Miután elbocsátották gazdasági miniszteri posztjáról, a Reichsbank 1938-as hagyományos karácsonyi ünnepén az 1938. novemberi eseményeket szégyentelen és felháborító akciónak nevezte, amely „miatt minden tisztességes németnek szégyenkeznie kell".[146] Ő maga viszont nem sokat tett az 1936-os Olimpiai Játékok viszonylagos nyugalmi időszaka után újrainduló radikalizálódási folyamat feltartóztatása érdekében. Kikényszerített lemondása azonban az utolsó akadályokat is elsöpörte a zsidó tulajdon totális megszerzése elől. Lemondása nem a „zsidókérdés" körüli vita miatt történt, hanem mert vitatta a döntést, hogy továbbra is erőltetni kell a fegyverkezés politikáját, jóllehet az akadályozza Németország visszatérését a rendezett külkereskedelmi kapcsolatokhoz. A négyéves terv politikája viszont szükségszerűen negatív hatással járt a Németországban maradt zsidó népességre nézve.[147]

A zsidó vállalatok kiiktatása már Schacht gazdasági minisztersége alatt is nagy lépésekkel haladt előre, amiben a radikális pártcsoportosulások állandó pressziója mellett a zsidó cégeknek a közbeszerzésekből történő kizárása és burkolt bojkottja éppúgy szerepet játszott, mint a hivatalok részéről a zsidó vállalkozások ellen irányuló, szándékosan hátrányt okozó diszkriminatív intézkedések.

Az árjásítási kampány az olimpiára való tekintettel 1936-ban, ha csekély mértékben is, de lefékeződött. A gazdasági válság és a munkanélküliség legyőzését követően, a rezsim külpolitikai sikereivel egyidejűleg az erőltetett árjásítással szembeni, a folyamatot addig valamelyest befolyásoló aggályok háttérbe szorultak. Időközben a lakosság zsidó részének a gazdaságból való kiiktatása már jócskán előrehaladott 1937 elejére, mielőtt még az 1938 novemberében elrendelt kényszerárjásítást előkészítő zsidóellenes törvények hulláma beindult volna.

Az árjásítási nyomás kezdetben mindenekelőtt a kis- és közepes méretű zsidó vállalkozásokat és ipari üzemeket érintette. 1938 júliusára az 1933 elején meglévő zsidó üzemek mintegy 60-70 százaléka már nem zsidó kézben volt. A korábbi 50 ezer kiskereskedésből és zsidó üzemi árusítóhelyből ebben az időpontban már csak 9000 működött. A szám szerinti csökkenésen túl a megmaradt zsidó vállalkozások forgalma is gyorsan apadt. A kristályéjszaka előtt néhány hónappal a zsidó gazdasági szektor már rendkívüli mértékben összezsugorodott, a zsidók gazdasági létalapja komolyan megkérdőjeleződött.[148]

A nagyvállalatok szintjén azonban lényegesen lassabban zajlott le az árjásítás, mint a kis- és középvállalatoknál, amelyek közvetlen tárgyát képezték az árja konkurencia támadásainak, ugyanakkor a helyi pártszervezetek és hatóságok zaklatásainak is jobban ki voltak szolgáltatva. A zsidó nagyüzemek esetében az árjásítás általában a törvényi rendelkezések formális betartásával zajlott, és a nagybankok – kiváltképpen a Deutsche Bank és a Dresdner Bank – vezető szerepet játszottak benne. Ez azzal függött össze, hogy a tulajdonátruházáshoz szükséges tőkét a rendkívüli mértékben lecsökkentett vételár mellett is csak a bankok révén lehetett előteremteni.[149]

Látszatra az árjásítás önkéntes alapon történt, az önkéntesség azonban a zsidó vállalkozókra gyakorolt gazdasági és adójellegű nyomás sokféle fajtája miatt valójában többé-kevésbé fiktív volt, és mélyen a valós érték alatti eladásokhoz vezetett. Néhány esetben még történt kísérlet arra, hogy a zsidó üzemeket bizonyos fokig elviselhető körülmények között vegyék át, ám az erkölcsök egyre növekvő mértékű hanyatlásával

a gazdaságnak ebben a szektorában is általánossá váltak a gátlástalan meggazdagodás módszerei.[150] A menedzsmenteken belül szemlátomást különböző álláspontok érvényesültek. A régebbi vállalkozói réteg inkább tartózkodón viszonyult a nemzetiszocialista fajpolitikához, habár a zsidó alkalmazottak elbocsátására és a zsidó felügyelőbizottsági tagok menesztésére vonatkozó, nemritkán a vállalaton belülről jövő nyomásnak szinte ellenállás nélkül eleget tett, míg a vállalkozói társadalom fiatalabb tagjai nemigen aggályoskodtak, ha zsidó partnereik szorult helyzetéből üzleti hasznot remélhettek.[151]

Az árjásításokban való részvétel indítékai nagyon különbözők voltak, bár a legtöbb esetben az üzleti érdekek voltak a döntők. Akadtak cégek, amelyek zsidó üzletfelei megkeresésére cselekedtek, és igyekeztek az ügyletet lehetőség szerint tisztességes körülmények között lebonyolítani.[152] Avraham Barkai e magatartást a rezsim bűneiben való „csendestársi" részvételnek nevezte.[153] Gyakran nem antiszemita motívumok álltak az előtérben, és olykor külföldi cégek is versenybe szálltak a zsidó vállalkozások megszerzéséért.[154]

Az árjásítás kérdésében a döntő lökést azonban a térségi és helyi NSDAP-szervezetek adták. Ebben szerepet játszott az a tény is, hogy a párt mint tömegmozgalom teljes mértékben különvált a kormányzati döntésektől. Jellemző módon a politikai vezető testületek képviselői, akiket a Führer helyettese, Rudolf Heß a birodalmi pártnapok végén rendszeresen összehívott, nem győztek panaszkodni, hogy az állam továbbra is életidegen és reakciós bürokraták kezében van, és valójában abszolutisztikus rendszerként működik.[155] A nemzetiszocialista mozgalom – mivel a politika szinte minden más területéről kiszorították – a „zsidókérdésben" találta meg azt a pontot, ahol szelepként kieresztheette aktivitása során felgyülemlett energiáit.

Az antiszemita akciók különösen a fanatizált nemzetiszocialisták számára jelentettek valamiféle „forradalompótlékot".[156]

Ilyen körülmények között már a legelső időkben is többször megesett, hogy az NSDAP részéről nyomást gyakoroltak a zsidó tulajdonosokra, így kényszerítve őket vállalkozásuk árjásítására. Látványos példája ennek a suhli Simson Fegyvergyár tulajdonosváltása. Miután a zsidó tulajdonos még letartóztatása után sem volt hajlandó elfogadni a felkínált vételárat, 1935 októberében a körzeti vezetés Hitler határozott jóváhagyásával elérte, hogy a gyárat mindennemű kártalanítás nélkül kisajátítsák. A vállalat „Wilhelm-Gustloff-Werke" néven egyike volt a kevés, eredetileg zsidó tulajdonú állami üzemnek.[157] A zsidók tulajdonának kisajátítása a folyamatban részt vevők határtalan korruptságával és meggazdagodásával járt együtt. A helyi pártirodák vezetői és a körzetek gazdasági tanácsadói minden alkalmat megragadtak arra, hogy a zsidó üzemeket régi párttagtársaiknak játsszák át, így gyarapítva a pártvagyont.[158] Ez 1938 után általános jelenséggé vált.

Az NSDAP és a hozzá csatlakozott szervezetek mellett színre lépett az állami bürokrácia is, amely a speciális zsidóügyi referatúrák felállításával vett részt a zsidók kirekesztésében, aminek ezzel addig ismeretlen módszerességet kölcsönzött. Ezzel egyidejűleg Goebbels felerősítette a zsidóellenes propagandát, amivel pogromszerű klímát teremtett. A közigazgatás és az NSDAP hallgatólagos rivalizálása beláthatatlan hajtóerőt jelentett. Mindez nyíltan is kifejeződött Wilhelm Fricknek az 1935. augusztusi tárcaközi értekezleten elhangzott egyik megnyilatkozásában, amikor is bejelentette a „zsidókérdés kézben tartásának" igényét.[159]

Így lett Frick a zsidók gazdaságból való kiiktatásának egyik mérvadó előremozdítója. Egy 1938. június 14-én kelt levelében

a zsidó tulajdon olyan értékekké történő átalakítását követelte, amelyek nem teszik lehetővé gazdasági befolyás gyakorlását.[160] Valójában a Birodalmi Belügyminisztérium és az érintett részlegek ekkor már módszeresen készítették elő a még Németországban élő zsidók tulajdonának törvényekkel bebiztosított kisajátítását. A zsidó ipari üzemek álcázásának támogatása ellen 1938. április 22-én kiadott és a tulajdonviszonyok elleplezését megakadályozni hivatott rendeletet alig négy nap múlva újabb rendelet követte, amely a zsidó vagyon bejelentését írta elő.[161] Ez a még zsidó kézben lévő tulajdon maradéktalan felmérését célozta, és 1938 novemberében ezt vették alapul a „jóvátételi adó" kivetésénél.

Göring és Funk igyekezett megakadályozni, hogy a zsidó cégek feltűnésmentesen és mélyen valós értékük alatti áron a párt, illetve a párthoz közeli vevők kezébe kerüljenek, és arra törekedtek, hogy az árjásításból befolyó nyereséget, amiből addig elsősorban a párt profitált, a Birodalomnak juttassák. A párt a körzeti gazdasági tanácsadók révén azt a célt követte, hogy az árjásítást összekösse a középosztály támogatásával, ami gyakorlatilag azt célozta, hogy az érdemdús párttagokat önálló egzisztenciához juttassa, mert ők maguk azt megfelelő vagyon híján nem tudták volna megteremteni. Martin Bormann egy 1938. augusztus 2-án kelt, a gauleitereknek küldött körrendeletben például ezt írja: „a zsidó üzemek német kézbe juttatása lehetőséget biztosít a pártnak, hogy középosztályt támogató, egészséges politikát folytasson, és a politikailag és szakmailag arra alkalmas néptársakat önálló egzisztenciához segítse". Ugyanakkor óva intett a zsidó vállalkozások elleni egyedi akcióktól.[162]

Hogy az árjásítások során a pártfunkcionáriusok jogtalan meggazdagodásának egész rendszere jött létre, közvetve kiderül Bormann 1938. augusztus 2-i utasításából is, miszerint a zsidó üzemeknek a párt referensei által történő átvételéhez az ő engedélye szükséges, és erre következtetünk az NSDAP birodalmi kincstárnokának rendelkezéséből is, amely szerint a párt és a hozzá csatlakozott szövetségek semmiféle ügyintézési díjat, adományt, ajándékot és egyéb juttatást nem fogadhatnak el.[163] Az árjásítási eljárások során az ipar- és kereskedelmi kamarák mellett a gauleitereknek, illetve a körzeti gazdasági tanácsadóknak biztosított meghallgatási jog azonban korábban nem sejtett lehetőségeket nyitott meg a párt előtt anyagi igényeinek kielégítésére.

Klasszikus példa erre a hamburgi gauleiter, Erich Kaufmann arra irányuló törekvése, hogy az árjásított tulajdon egy részét megszerezze. Az illetékes körzeti gazdasági tanácsadó ellenőrzött minden tranzakciót, mindent elkövetett, hogy leszorítsa a vételárat, és árjásítási illeték fizetésére kötelezte a vevőt.[164] A Hamburgban gyakorolt eljárás egyszerre volt kíméletlen és hatékony. A zsidó tulajdonost utasították, hogy jelenjen meg egy pártbizottság előtt, és azután hihetetlenül alacsony áron és erőteljes fizikai kényszer alatt adja el tulajdonát az NSDAP képviselőinek. A párt részéről az adásvétel lebonyolításának lezárásáig vagyonkezelőket jelöltek ki a zsidó üzemek igazgatására. Maguk a vagyonkezelők vagy pozíciót töltöttek be a pártapparátusban, vagy személyes kapcsolatban álltak a körzetvezetéssel.

A körzeti szervezet nyilvánvalóan törvénytelen vagyonszerzésének leplezésére létrehozták az úgynevezett „Hamburger Stiftung von 1937" nevű alapítványt, amely teljes mértékben Kaufmann gauleiter ellenőrzése alatt állt, és – lévén közhasznú szervezet – mentesült az adófizetés alól. Az alapítvány hazafias intézmények és szükséget szenvedő párttagok támogatásának

ürügyével gondoskodott a hamburgi pártapparátus és a klientúra pótlólagos anyagi ellátásáról.

Göring eredeti szándéka, hogy a pártot az árjásítás bevételeiből kizárja, így a teljes vonalon meghiúsult. Viszont szoros, önkormányzati szintű együttműködés alakult ki az ipar- és kereskedelmi kamarák, a városi közigazgatás és a körzetvezetés között. A hamburgi folyamatok szemléletesen megmutatták, hogy a zsidó tulajdon megszerzésének láza már a harmincas évek második felében járványszerűen elterjedt, és a városi közigazgatást is megfertőzte. A zsidó vagyonok megszerzéséért indult versenyben strómanok közbeiktatásával még az SS és a Gestapo is részt vett.[165]

A hamburgi eset kapcsán megállapítható, hogy a zsidó vagyonok megszerzőinek mintegy 40 százaléka gátlástalan profitvadász volt, további 40 százalékot tettek ki a „csendes haszonélvezők", miközben csupán 20 százalékra tehető a vevők körében a jó szándékú üzleti partnerek aránya, akik tisztességesen viselkedtek zsidó kollégáikkal és tartották magukat a normális üzleti formákhoz. A kikényszerített adásvételek során leírhatatlanul nagy volt a korrupció mértéke, nem is szólva a zsarolás és a fizikai nyomás alkalmazásáról. Ehhez hasonló folyamatok mindenütt zajlottak, Essenben, Türingiában és Saarpfalzban is, ahol a párt az árjásítás nyereségének valamely százalékát elvette a vásárlóktól, ami még inkább lenyomta az amúgy is roppant alacsony vételárakat.

Ebben a vonatkozásban Franken Gau állt az élen, ott ugyanis már nyáron utánozni kezdték a kontrollálatlan tömeges árjásítás osztrák „modelljét", ami 1938 márciusa óta dívott, de a birodalmi kormány beavatkozása folytán leállították. A novemberi pogrom után Julius Streicher gauleiter ismét magához ragadta a kezdeményezést, és elrendelte, hogy az árjásítást ne a kommunális hatóságok, hanem a párt bonyolítsa. A zsidó iparosokat, kereskedőket és üzletembereket arra kényszerítették, hogy jelenjenek meg a Deutsche Arbeitsfront helyiségében, ahol lelki és fizikai nyomás hatására lemondó nyilatkozatot kellett aláírniuk a párt, illetve a párt által kijelölt meghatalmazott javára.[166]

A frankföldi körzetvezetés által alkalmazott módszerek következtében a zsidó tulajdon jóval vagyoni értéke alatt kelt el, a piaci ár sok esetben a valós érték tíz százalékát sem érte el. A párt eljárása meglehetősen kétesnek tűnt, de a telekkönyvi hivatal csak kivételes esetben tagadta meg a bejegyzést, jóllehet Franken Gau sem rendelkezett önálló jogállással. A pénzügyminisztérium példátlan gyengesége abban is megmutatkozott, hogy beavatkozás helyett elfogadta a nürnbergi főügyésznek az eljárást igazoló magyarázatát. A főügyész azzal érvelt, hogy a frankföldi körzet a „zsidókérdés"-ben olyannyira kitüntette magát, hogy kivételes jogokat követelhet magának. Még azt a meglehetősen kétséges indoklást is hozzáfűzte, hogy a Gaunak a nürnbergi birodalmi pártnapok megrendezésében szerzett érdemeit is tekintetbe kell venni.

Göring egy vezető funkcionáriusok részvételével, 1938. november 12-én a Birodalmi Légügyi Minisztériumban rendezett találkozón illegális tranzakciókat emlegetett, amelyekbe a párt tagjai is belekeveredtek, és vizsgálóbizottságot állított fel, amely a nürnbergi és fürthi fosztogatásoknak azonnal véget vetett, 1939 tavaszán pedig jelentésben rögzítette, hogy Frankföldön tisztázatlan a jogi helyzet, ami a párt teljességgel jogellenes árjásítási intézkedéseire vezethető vissza. A Legfőbb Pártbíróság végül azt a döntést hozta, hogy Julius Streicher nem alkalmas vezetői feladatokra. A gauleitert valamennyi párttisztsége alól felmentették, de megtartotta a *Stürmer* kiadói posztját,

helyettese, a csalások és sikkasztások miatt felelősségre vont Karl Holz pedig időközben öngyilkosságot követett el.

A frankföldi események jól szemléltetik a párthivataloknak a „zsidókérdés" erőteljes korrupcióval együtt járó kezelése során alkalmazott eljárásának az általános kiéleződését. A „birodalmi kristályéjszaka" hirtelen felgyorsította ezt a fejlődést, lehetőséget biztosítva az árjásítás korábbi résztvevőinek a még zsidó kézen lévő vállalkozások „zsidótlanításának" kíméletlen felgyorsítására, míg a Birodalom a zsidó tulajdonú vagyonokat „adók és kényszerbeszolgáltatások hálójával konfinskálta", az érintett zsidókat pedig emigrációjuk előtt szinte teljesen kifosztotta.[167]

A meghatározó döntések a Légügyi Minisztériumban 1938. november 12-én tartott megbeszélésen születtek meg, és a német zsidóság vagyonának teljes kisajátítását célozták. Az ülést Hermann Göring vezette, aki a Hitlerrel kötött megállapodásra hivatkozva teljes felhatalmazást élvezett a szabályozásra vonatkozóan. Egybevágó szándékkal a zsidóknak a gazdasági élet minden területéről való végérvényes kiiktatását célzó rendeletek sokaságát bocsátották ki. A zsidóknak megtiltották, hogy kiskereskedéseket és kisipari üzemeket tartsanak fenn, és ugyanakkor üzemvezetők sem lehettek. Vezető beosztású alkalmazottakként minden igényjogosultságuk elveszítése mellett felmondhattak nekik. A zsidók értékpapír-tulajdonát zárolt számlákra tették, és még ékszereik is állami ellenőrzés alá kerültek.

Túl messzire vezetne, ha megpróbálnánk leírni azt a számtalan ezzel párhuzamosan vagy ezt követően meghozott tiltó rendelkezést, amely zsidóknak a nyilvános kulturális rendezvényeken való részvételére, zsidó tudósoknak a nyilvános könyvtárak és kutatóintézetek látogatására vonatkoztak, és egyáltalán amelyek a zsidóknak bizonyos helyeken való tartózkodását korlátozták.[168] A még mindig meglévő zsidó vállalkozásokat árja vagyonkezelőknek kellett átadni. Számos további hasonló intézkedéssel együtt ezek a zsidók szakmai és társadalmi mozgásterének korlátozását célzó rendelkezések – a hatóságok elvárása szerint – óhatatlanul tömeges munkanélküliséghez vezettek, ami jó alkalmat nyújtott arra, hogy a zsidókat kényszerrel bevonják a közmunkákba.[169]

Hermann Göring cinizmusa abban a fatális és felháborító döntésben is megmutatkozott, hogy a zsidó üzlet- és háztulajdonosokat az 1938. november 9-i és 10-i pogroméjszakán keletkezett károk azonnali helyrehozására kötelezték, ezzel egyidejűleg azonban megfosztották az őket megillető biztosítási szolgáltatásoktól. Göring bejelentése értelmében a zsidókra még egymilliárd birodalmi márka összegű „jóvátételfizetést" is kiróttak. Ezt a következő időszakban egy jövedelemadóra kiszabott először 20, majd 25 százalékra emelt pótlék kivetésével valósították meg, az összeg megállapításához az 1938. áprilisi állapotokat véve alapul. Ilyen módon Göring az áruházak és kiskereskedelmi üzletek szétverése következtében beállt devizakieséseket a zsidó tulajdon közvetlen megszerzésével próbálta pótolni, amiben a biztosítási üzletág támogatását is élvezte; ennek képviselői nem átallották maguk is átvenni a hatalom nyíltan antiszemita dikcióját.[170]

Göring a „zsidókérdés"-ről december 6-ára, a körzetvezetők, kormányelnökök és birodalmi helytartók részvételével összehívott értekezleten – vagyis egy lényegében párton belüli ülésen – pontosította álláspontját, miszerint a „zsidókérdés" gazdasági kezelése kizárólag az állam hatóságainak feladata, a pártnak tehát ki kell maradnia belőle. Ezt Martin Bormann és a birodalmi kincstárnok megfelelő rendelkezéseire hivat-

kozva támasztotta alá, amelyek az ügy gazdasági vonatkozásait kizárólag az állami szerveknek rendelték alá.[171] Ugyanakkor a pártszervek által végrehajtott és személyes gazdagodást szolgáló árjásítások utólagos felülvizsgálatát követelte.[172] Ezzel egyidejűleg úgy rendelkezett, hogy a háztulajdonok árjásításának utoljára kell megtörténnie, vagyis egyelőre el kellett halasztani azt.[173]

Göring azon szándéka, hogy az árjásítás korábban túlnyomórészben a párthoz befolyó nyereségét a fegyverkezés céljaira irányítsa át, csak részben valósult meg. Az árjásítás és a zsidó üzemek felszámolásának új törvényi szabályozása változatlanul tartalmazta, hogy a párt részt vegyen a pályázók engedélyezésében.[174] 1939. február 2-án rendeletet bocsátottak ki, amely az árjásításból befolyó nyereség kivételét írta elő, ami azt jelentette, hogy a becsült érték és a vételár különbségének 70 százalékát a kincstárnak kellett befizetni.[175] Ezt aztán már 1940. június 10-én egy további rendelkezés követte a „zsidótlanítási ügyletek felülvizsgálatá"-nak szükségességéről.[176]

Az 1938. november 9-ét követően zsidó üzletek, áruházak és a zsidók magántulajdona ellen meginduló hallatlan terror ösztönzést adott a zsidók teljes kiiktatására a gazdasági életből, kizárásukra minden közszolgálati állásból, valamint minden vagyonuk elvételére. A kristályéjszaka eseményei ilyesformán egy folyamat betetőzését jelentik, amely a zsidók anyagi létalapjának módszeres tönkretételére irányult, és amelynek végcélja a Németországban maradt zsidó lakosság nyomorba döntése volt, mert sem anyagi eszközei nem voltak hozzá, sem lehetősége arra, hogy időben kivándoroljon, most tehát már a zsidó jóléti ellátó intézményekre volt utalva. A „kristályéjszaka" eseményei utolsó lendületet adtak ennek az 1938 tavasza óta egyre gyorsuló folyamatnak, de a gazdaságból való kiiktatás – igaz, talán némi késéssel – Goebbels akciója nélkül is bekövetkezett volna.[177] A pogromsorozat következtében föllépő súlyos gazdasági veszteségek azonnali tettekre kényszerítették az államapparátust, az események által kiváltott drasztikus radikalizálódás pedig a hatalom gyakorlóinak szinte minden korábbi skrupulusát elsöpörte, ami korábban meggátolta, hogy a fennálló tulajdonjogoknak a zsidó lakosság kárára történő megváltoztatását nyíltan is végrehajtsa.

A zsidók vagyonának kisajátításából mindenekelőtt a négyéves terv profitált. A „kristályéjszaka" hatása nem abban állt, hogy a párt megszedte magát rajta, Goebbels lényegében nem részesült a zsidóellenes rendelkezések hasznából. Ugyanakkor kiderült, hogy a zsidó vagyon kisajátításának dinamikájához nem volt szükség pogromszerű akciókra.

Maradék vagyonuk elvétele a Birodalom területén maradt zsidókat olyan ínséggel fenyegette, amelynek enyhítésére a zsidó közösségek vagyona nem volt elegendő. Sok zsidó a nagyvárosok névtelenségét választotta, így rejtőzve el a szomszédok ellenséges tekintete elől. A németek többsége észre sem vette nyomorukat, míg a Goebbels által keresztülvitt és 1941 szeptemberében bevezetett kötelező megkülönböztetés világossá nem tette, hogy a szomszédjukban egyáltalán még élnek zsidók. A nem zsidókhoz fűződő személyes kapcsolatok csak a legritkább esetben maradtak meg. A terror klímája az emberség maradékát is teljességgel kipusztította.

Másfelől viszont nemcsak a nem zsidó üzletemberek és pártfunkcionáriusok profitáltak a kényszerárjásításból és zsidó polgártársaik kisajátításából. A sűrűn lakott központokban a kényszerrel felszabadított zsidó lakóterek nagy vonzerőt jelentettek, nem is szólva Albert Speer törekvéséről, aki a birodalmi főváros, Berlin építészeti újjáalakítását a zsidó bérlők

kontójára akarta folytatni, akiket lakásaikból lebontásra ítélt házakba kényszerítettek.[178]

Aztán a háború idején a német lakosság széles rétegei gazdagodtak meg, amikor nyilvános árverésen értékesítették azoknak a lakásoknak a berendezését, amelyek tulajdonosait deportálták. Számtalan olyan aukciót rendeztek, amelyeken Franciaországból és Belgiumból német nagyvárosokba szállított zsidó tulajdon került kalapács alá. Százezrek kerültek ily módon zsidó tulajdonú tárgyak birtokába, amelyeknek eredetét illetően senkinek sem lehettek kételyei.[179] Az új tulajdonosok ezzel maguk is bűntársakká váltak. Az, hogy valaki ellenálljon a zsidó polgártársakkal szembeni gyilkos eljárásnak, fel sem merült.[180]

A zsidók tulajdonának kisajátításában az antiszemita indítékok mellett nem lebecsülendő szerepet játszott a bírvágy és az anyagi érdek is. Ennek lendületét egyfelől az NSDAP fanatizált szárnya, másfelől a klasszikus antiszemita érdekcsoportok adták. Az árjásítással teremtett antiszemita légkör, valamint az a tapasztalat, hogy a lakosság széles tömegei minderre közönyösen reagáltak, aztán csak még inkább arra bátorította az aktivista kádereket, élükön Joseph Goebbelsszel, hogy a zsidók üldözését törvénytelen eszközökkel is tovább erőltessék.

5. fejezet

1938. NOVEMBER 9-E ÉS A ZSIDÓSÁG NYILVÁNOS MEGALÁZÁSA

Az 1938. november 9-én, 10-én és részben még 11-én is lezajlott németországi események, amelyeket a kritikus berlini népnyelv a „birodalmi kristályéjszaka" (Reichskristallnacht) névvel illetett, már a kortárs megfigyelők sokaságából is megvetést és megdöbbenést váltottak ki. A gyújtogatás, fosztogatás, erőszak, bántalmazás és a védtelen zsidó polgárok megalázása a városok és községek belterületén mindenki szeme láttára zajlott. Akinek sikerült megőriznie maradék kritikus szellemét, és ellenállt a goebbelsi propaganda antiszemita fertőzésének, látnia kellett, milyen sors fenyegeti zsidó polgártársait, ha a rezsim 1941 után kezdődő, a zsidók kiirtását célzó politikáját ekkor még nem láthatta is előre.

Azok a brutális bántalmazások és megalázások, amelyeknek az SA és az NSDAP november 9-e után elkövetett terrorakciói során a német zsidók kivétel nélkül ki voltak téve, azt voltak hivatottak demonstrálni, hogy az érintetteknek nincs helyük a népközösségen belül. Az aktivisták körében elterjedt az a nézet, hogy a zsidókat csak pogromhangulat keltésével és támadásokkal bírhatják rá Németország elhagyására, jóllehet rég világosan lehetett látni, hogy eszközök híján, nem utolsósorban pedig a nyugati államok és Palesztina szűk befogadási kvótája miatt nincs esélyük a kivándorlásra.

A korábbi években a zsidóellenes törvénykezés fokozatos szigorodása következtében a „vad" akciók háttérbe szorultak, 1935 nyarán, a nürnbergi törvények elfogadásával pedig határozottan ezen az úton indultak el. A zsidók elleni egyéni támadások messzemenően megritkultak, és a Gestapo nyomatékosan támogatta ezt a politikát. Ennek döntő indítéka az volt, hogy nem akarták a berlini és Garmisch-Partenkirchen-i Olimpiai Játékokat olyan antiszemita incidensekkel kockáztatni, amelyek az amerikaiakat olimpiai csapatuk visszahívására késztethette volna. Az Olimpiai Bizottság német tagjai végül Hitler személyes támogatását is megnyerték a „zsidókérdés"-ben tett engedményekhez, hogy így vegyék elejét az amúgy várható nemzetközi tiltakozásoknak.[181]

Ezért a zsidóellenes agitációt 1936-ra szinte teljesen leállították. Ezzel egyidejűleg Hitler úgy döntött, hogy a Svájcban megölt prominens nemzetiszocialista Wilhelm Gustloff halálát nem használja fel nyilvános demonstrációk rendezésére, sőt a Gustloff-merénylet elkövetője, David Frankfurter ellen már előkészített kirakatper megtartásáról is lemondott. Az Olimpiai Játékok átfogó propagandacirkuszát esetleg megzavaró külföldi tiltakozást elkerülendő, ejtette a zsidókkal pótlólagosan fizetendő „jóvátételi adó" bevezetésének tervét is.[182] A Gestapo pedig hajlandónak mutatkozott a cionista sportegyesületek indirekt támogatására, miközben a zsidó-reformista szervezeteknek akadályokat gördített az útjukba.[183] Mindez azonban az olimpiai játékok befejeződésével egy csapásra véget ért.

Hogy a rezsim – taktikai okokból tanúsított – tartózkodó magatartása nem fog örökké tartani, a Sicherheitspolizei és az SD belső dokumentumaiból is kiderült. Erről értesülünk egy Adolf Eichmann-nak tulajdonítható „Zum Judenproblem" című, 1937. januári feljegyzésből.[184] „A leghatásosabb eszköz

a zsidók biztonságérzetének megszüntetésére a zavargásokban megnyilvánuló népharag", áll a feljegyzésben. Jóllehet a módszer illegális, olvassuk a dokumentumban, a „kurfürstendammi kravál"[185] is bizonyítja, hogy „hatása hosszan tartó". Ám Eichmann-nak is tisztában kellett lennie azzal, hogy a „vad" akciók finoman szólva nem segítik elő a kivándorlást, amit az SD zsidó referatúrája központi feladatának tekintett.

A zsidók életére nehezedő nyomás már 1937-ben újra fokozódott. Az erőltetett árjásítás, a zsidó vállalkozók és üzletemberek módszeres hátrányos helyzetbe hozása és a diszkriminatív adóintézkedések hatása összeadódott ugyan, de a zsidóknak a gazdasági életből törvényi úton való kiiktatása – hiába követelték azt a párt radikálisai – egyelőre elmaradt. Ennek ellenére bizonyos nyugalmi helyzet állt be, ami eltartott egészen 1938 elejéig, amikor is a legkülönbözőbb területeken diszkriminatív rendelkezések újabb hulláma következett. A zsidó életterület e lopakodó beszűkítését azután 1938 márciusában hirtelen antiszemita mozgósítás váltotta föl.

Ehhez a döntő lendületet az Anschluß, a „csatlakozás" 1938. március 13-i bejelentését követően Ausztriában beinduló folyamatok adták. Ausztrián már azelőtt antiszemita erőszakhullám söpört végig, hogy a német csapatok átlépték volna az országhatárt: az erőszak mindenekelőtt Bécsben a zsidók és a zsidók tulajdona elleni gátlástalan támadásokhoz, fosztogatáshoz és rabláshoz, végül pedig a zsidók kínzásának és megalázásának már-már hihetetlen formáihoz vezetett. Az osztrák nácikban és a lakosság többi antiszemita csoportjában felgyülemlett zsidóellenes gyűlölet páratlan erőszakorgiában és a zsidó üzletek és vállalatok kifosztásában talált levezetést. Végeredményben nyolcezernél is több zsidó üzlet cserélt gazdát vagy szűnt meg egyszerűen anélkül, hogy erre a német hatóságok bármiféle

befolyást gyakorolhattak volna, ami persze nem akadályozta őket abban, hogy a zsidók kirablásának politikáját kivándorlásuk finanszírozásának céljából tovább folytassák.[186]

A kontrollálatlan antiszemita erőszak ilyen spontán kitörését egyik oldal sem látta előre. Sok tekintetben olyan fejleményeket előlegezett meg, amelyek a Birodalom egészében 1938 novemberében következtek be.[187] A zsidó tulajdon tömeges ellopása az annektált Ausztriában főleg az NSDAP, az SA és az SS műve volt, és mindent felülmúlt, ami addig a Birodalomban történt. Josef Bürckel birodalmi biztos áprilistól kezdve különféle erőfeszítéseket tett, hogy a lopott tulajdonnak legalább egy részét visszaszerezze és az új tulajdonosokra „árjásítási járulékot" szabjon ki, igyekezete azonban eredménytelennek bizonyult, és ugyanez állt azokra a már márciusban foganatosított lépéseire, amelyeket a kikényszerített tulajdontranszferek utólagos legalizálására próbált tenni.[188]

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mekkora lendületet adtak ezek a folyamatok, majd közvetlenül hozzájuk kapcsolódva a zsidók gazdaságból történt teljes kiiktatása az Ostmarkban* a Birodalom egészében bekövetkező fejleményeknek. Tartós hajtóerőt biztosítottak a folyamatban lévő árjásítási hullámnak. Egyszersmind a korrupciónak is hatalmas lendületet adtak, ami aztán az Altreichre** is átcsapott. A tény, hogy párttársaik az Ostmarkban tetemes zsákmányra tettek szert, csak fokozta a pártfunkcionáriusok zsidóvagyon-éhségét, kivált, hogy hivatalosan is bejelentették: az árjásítást össze kell kötni az érdemes párttagok kompenzálásával. Ezt a négyéves terv felelőse,

* Ausztria hivatalos elnevezése az Anschluß után. – *A fordító megj.*

** Az állami és közigazgatási hatóságok 1938-tól kezdve Altreichnek, Régi Birodalomnak nevezték az Anschluß előtti Németország területét (Szudéta-földdel és a Saar-vidékkel együtt). – *A fordító megj.*

Hermann Göring haladéktalanul elutasította, így adva nyilvánosan is nyomatékot annak, hogy igényt tart a zsidó vagyonok felhasználására.[189]

Ahogy azt az 1938. november 12-én a Légügyi Minisztériumban folytatott tárgyalások is megmutatták, Ausztria a Birodalomban a zsidóüldözés kísérleti terepéül szolgált. És ez nem csupán az erőszakos emigráció technikájára áll, amivel Adolf Eichmann a bécsi Zsidó Kivándorlás Központi Hivatala élén kétes hírnévre tett szert. A zsidó gazdaság korlátozására tavasszal életbe lépő rendelkezéseket is az ausztriai folyamatok inspirálták, ilyen volt például számos egyéb, a zsidók gazdasági és szakmai mozgásterét tovább szűkítő rendelkezés mellett az az 1938 áprilisában kibocsátott rendelet, amely a zsidó vagyonok bejelentését írta elő. Valójában a zsidók gazdasági életből való végleges, törvényi úton történő kiiktatásának folyamata 1938. november 9-én már javában zajlott, és az árjásítás felgyorsításához semmi szükség nem volt a „kristályéjszakára".[190]

Az immár leplezetlenül a tulajdonok teljes kisajátítását célzó zsidóellenes intézkedések fokozódásában az antiszemita indoktrináció mellett az NSDAP-nek a bécsi folyamatok láttán megnövekedett anyagi étvágya is fontos szerepet játszott, kivált, hogy a helyi és regionális pártszervezetek meglehetősen rossz pénzügyi helyzetben voltak, ami elsősorban Franz Xaver Schwarz birodalmi kincstárnok rigorózus ellenőrzésére vezethető vissza, aki a tagdíjbevételek nagyobb részét elvonta a központ számára.[191] Az NSDAP vidéki hatalmasai ezért más forrásokból próbáltak pótlólagos bevételekhez jutni. Kézenfekvő volt tehát, hogy a zsidó vagyonokból akartak gazdagodni.

E vonatkozásban látványosak voltak Julius Streicher gauleiter törekvései, aki Frankföld körzet büdzséjét zsidó tulajdon illegális megszerzése révén próbálta kiegészíteni, ami idővel

a zsidó polgárok szisztematikus kirablásának jellegét öltötte. 1938. november 9. után az NSDAP birodalmi vezetése is beavatkozott, amikor Hermann Göring vizsgálóbizottságot állított fel, amely kénytelen volt leleplezni a gauvezetés hatalmas sikkasztásait. Streicher először helyettese, Holz nyakába akarta varrni a felelősséget.[192] A gyorsan közismertté vált frankföldi folyamatok azonban előzőleg csak fokozták a Reich többi pártkáderének pénzéhségét. Jól jellemezte ezt Martin Bormann a funkcionáriusoknak adott azon utasítása, hogy a pártot „nagyobb mértékben vonják be a gazdasági kérdésekbe".[193] Ugyanakkor persze a zsidó vállalkozások elleni egyedi akciókat – hivatkozással Göring küszöbönálló átfogó intézkedéseire – megtiltották. Az NSDAP körzeti gazdasági tanácsadói tevékenyen részt vettek az árjásítás folyamatában, ami a párttársak széles körű előnyben részesítéséhez és a pártnak történő „adományfizetések"-hez vezetett.[194]

A hivatalos nyilvánosságban az antiszemita érzelmek felerősödését jól jellemezte, hogy Joseph Goebbels csakhamar megpróbált ezen emóciók szócsövévé válni. Egy, az ő javaslatára von Helldorff berlini rendőrfőnök által megszövegezett dokumentum 1938 májusában radikális programot fogalmaz meg a berlini zsidóknak a társadalmi és gazdasági életből való teljes kirekesztésére. Valójában már a tanulmány ismertté válásakor – kezdetben leplezett – ellentét alakult ki Goebbels és az SD között, mivel ez utóbbi azt követelte, hogy a javasolt egyedi intézkedéseket rendeljék alá a kivándorlás központi célkitűzésének.[195]

Mindez a legkevésbé sem gátolta Goebbelst abban, hogy erőszakra szólítson fel: „A jelszó nem a törvény, hanem a zaklatás."[196] Goebbels kihasználta az SD által június második hetében az „aszociális elemek" ellen meghirdetett akciót, amelynek során több száz embert tartóztattak le, hogy összekösse

a zsidóellenes kampánnyal. Ő maga személyesen szította azt az erőszakhullámot, amely 1938. június 10-e után Berlinben üzletek és áruházak ellen irányult, és – akárcsak az említett 1935-ös „kurfürstendammi kravál" során – zsidó polgárok zaklatásához és tulajdonuk szétzúzásához vezetett. Goebbels és a „zsidókérdés" többi protagonistája azt remélte az akciótól, hogy hatására felgyorsul a zsidók kivándorlása, aminek objektív akadályait nem ismerték fel. A Goebbels által propagált terrorisztikus módszerekkel szemben időközben egyre erősebb ellenállás mutatkozott, Goebbels pedig végül arra kényszerült, hogy visszafüttyentse talpasait és a Führer kívánságára leállítsa akcióját.[197]

Az ügyben jelentős véleménykülönbségekre derült fény egyfelől a Gestapo és az SD, másfelől Goebbels és az NSDAP fanatikus aktivistái között a „zsidókérdés" kezelését illetően. A Zentralabteilung II/1* vezetője, Franz Six félreérthetetlenül leszögezte: „A zsidókérdés gyakorlati kezelésének legfőbb vezérelve a kivándorlás eszméje." Minden olyan intézkedés, amely károsan hat a kivándorlásra, elutasítandó.[198] Az SD központjából július 5-én küldték meg a hadtesteknek azt a közleményt, amelynek értelmében a Sicherheitspolizei főnöke „a berlini eseményekre való tekintettel minden zsidóság ellen végrehajtandó egyedi akció jogát magának tartja fenn". Helldorff gróf ugyancsak nyilatkozat kiadására kényszerült, amelyben „a zsidók kivándorlásra bírását" jelölte meg célként, nem pedig céltalan zaklatásukat, „a kivándorlás elérésének esélye nélkül", ami persze a legkevésbé sem akadályozta abban, hogy leveléhez a zaklatás ajánlott formáinak hosszú listáját mellékelje.[199]

* A nemzetiszocializmus világnézeti (zsidó, szabadkőműves és egyházi) ellenfeleivel foglalkozó osztály. – *A szerk. megj.*

Az SD és a párt e konfliktusa november 9-én és azután is megismétlődött. A pártaktivisták rendre véletlenszerűen kiválasztott zsidó üzletek és intézmények ellen hajtottak végre terrortámadásokat, szemlátomást figyelmen kívül hagyva, hogy az államnak időközben már sokkal hatékonyabb eszközei is voltak a zsidók üldözésének folytatására, mint az individuális terror. Lényegében egy fanatizált kisebbség a zsidó lakosság sanyargatásának fokozásával megpróbálta a közönyös többséget és a tétovázó birodalmi vezetést aktívabb cselekvésre bírni. A „kristályéjszaka" történéseit ebben az összefüggésben kell látnunk.

Az SD hiába igyekezett lehűteni a kedélyeket, a fanatikus pártkörök nyomása a zsidók üldözésének fokozására 1938 nyarán sem enyhült. Már 1938 júliusában különböző ürügyekkel megkezdték a müncheni és nürnbergi zsinagógák lerombolását. Szeptemberben egymást követték az antiszemita támadások az olyan hagyományosan antiszemita vidékeken, mint Kassel és Rothenburg an der Fulda, de Frankfurtban, Magdeburgban, Hannoverben és nem utolsósorban Bécsben is. A pártaktivisták egy részén már októberben valóságos pogromhangulat lett úrrá.[200]

Több minden amellett szól, hogy a müncheni egyezmény* megkötése előtti időkben a párt köreiben fölgyülemlett háborús hangulat a nyugati hatalmakkal történt megegyezés után felfokozott zsidóellenes akcionizmusban vezetődött le. A lakosságon belül érezhető „általános megkönnyebbülés" a fanatikus nemzetiszocialistákra egyenesen frusztrálóan hatott.[201] A szudéta válság idején elrendelt mozgósítás a párt egyes részeit is

* 1938. szeptember 29-én létrejött többoldalú nemzetközi megállapodás a Német Birodalom, Nagy-Britannia, Franciaország és az Olasz Királyság között Csehszlovákia felosztásáról. – *A szerk. megj.*

riadókészenlétbe szólította, de a feszült idegesség idővel elpárolgott. A nemzetiszocialista rezsim jellemző vonásának tűnik, hogy éppen a külpolitikai enyhülés és a belpolitikai nyugalmi helyzet beállta váltott ki rendre hirtelen politikai radikalizálódást.

Mindehhez még egy véletlenszerű tényező is társult, ami hozzájárult, hogy a „zsidókérdés"-ben 1938 őszéig fennálló labilis egyensúlyt a radikalizálódás újabb hulláma váltsa fel. Az „állampolgárság megvonásáról" hozott, 1938. március 31-i lengyel törvény előre nem látott bonyodalmakat idézett elő. A törvény az Ausztriában élő 20 ezer zsidó vallású lengyel állampolgár kitoloncolása ellen irányult, de a következő időszakban a birodalom területén tartózkodó lengyel zsidókra is vonatkozott. A német féllel folytatott eredménytelen tárgyalások után a lengyel kormány október 6-án bejelentette, hogy adott esetben október 31-től megvonhatja külföldön tartózkodó polgárai állampolgárságát, továbbá úgy rendelkezett, hogy a külföldön élő lengyel állampolgárok megfelelő vízum nélkül nem utazhatnak be az országba.[202]

Az SD erre 12 ezer lengyel állampolgárságú zsidónak a lengyel határra történő kitoloncolásával válaszolt. Őket azonban a lengyel határőrség nem engedte beutazni, úgyhogy az érintettek leírhatatlan körülmények között a demarkációs vonalak között, illetve internálótáborokban sínylődtek, míg végül az SD visszavonulót fújt, és a zsidók egy részének megengedte, hogy hazatérjen lakóhelyére.[203] A rezsim kudarca kétségkívül csak fokozta a zsidóellenes hangulatot.

Ezért lényegében csak valami kedvező külső alkalomra volt szükség, hogy a lőporos hordó felrobbanjon. Az alkalmat Herschel Grynszpannak Ernst vom Rath párizsi követségi tanácsos ellen végrehajtott merénylete szolgáltatta, amit

a goebbelsi propaganda azon nyomban a nemzetközi zsidóság szándékos támadásává nagyított föl; ez Hitlert arra indította, hogy a súlyosan sebesült áldozatot még sietve első osztályú követtanácsossá léptesse elő. A merénylő indítéka, amibe belejátszott, hogy megtudta, szüleit a lengyel demarkációs vonalra deportálták, később is teljes mértékben tisztázatlan maradt.[204]

Vom Rath halálának híre november 9-ének délutánján vált publikussá – Goebbels szándékosan visszatartotta az információt –, ami egybeesett a „régi harcosok"-nak, a pártveteránoknak a müncheni városháza termében tartott hagyományos találkozójával, és ez jó alkalmat nyújtott arra, hogy – immáron a Birodalom egész területén, és ne csak úgy, mint nyáron, Berlin térségében – megkezdődjék az általános leszámolás a zsidókkal. A háttérben az a meggondolás állt, hogy ezáltal ismét helyzetbe hozzák a pártot és lehetővé tegyék, hogy kivehesse a részét a zsidó vagyonok már folyamatban lévő kisajátításából.

Az 1938. november 9-i este eseményei lényegében ismertek. Hitlert „mélységesen lesújtotta" vom Rath halálhíre, és szokásával ellentétben elutasította a felkérést, hogy beszéljen az összegyűltek előtt. Vacsora közben a Führer asztalánál intenzív megbeszélés folyt Goebbels és Hitler között, ezután a diktátor távozott és felkereste prinzregentenstraßei lakását.[205] Ugyanakkor kétséges az a feltevés, hogy Hitler csak ekkor értesült volna vom Rath haláláról, mivel egy egész sor csatorna létezett, amelyen a 17.30-kor beérkezett hír eljuthatott hozzá.[206]

Minden jel arra vall, hogy Goebbels tájékoztatta Hitlert a Kurhessenben javában zajló tiltakozó akciókról, azt a benyomást keltve benne, hogy az általános népharag nehezen szorítható keretek közé, amúgy pedig arra kérve őt, hogy adja áldását az efféle akciók folytatására és a biztonsági szervek visszafogására.[207] Nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy Goebbels

előzetesen egyeztette-e Hitlerrel a jelen lévő nemzetiszocialista funkcionáriusok előtt mondott uszító beszédét, amelyben közvetve arra szólította fel őket, hogy indítsanak további akciókat. Ám akárhogy történt is, a diktátor azon volt, hogy személyesen ne jelenjen meg sehol. Abban a beszédében, amelyet másnap a sajtó képviselői előtt mondott, és amelynek célja a közvéleménynek a háborúra való átállítása volt, egy szóval sem említette az akciót.[208]

Valójában már a november 8-ra virradó éjszakán is végrehajtottak pogromszerű akciókat zsidó üzletek és zsinagógák ellen Rothenburgban, Bebrában, Sontrában, majd másnap Bad Hersfeldben is, ahol a zsinagóga november 9-re virradóra leégett. Kurhessen egyéb részein is sor került zsidóellenes akciókra, amelyeket a kurhesseni körzetvezetés a párizsi merényletre adott reakcióként kezdeményezett.[209] Goebbels nyilvánvalóan ezekre az eseményekre hivatkozott, amikor hallgatóiban azt a benyomást igyekezett kelteni, hogy a párizsi merénylet miatt már javában folyik a széleskörű spontán tiltakozóakció.

Azokat az akciókat, amelyek a november 9-ére virradó éjszaka Goebbels ösztönzésére zajlottak, egytől egyig megrendezte a párt. Goebbels számítása azonban, hogy a pártkáderek akciója – akiknek civil ruhában kellett volna tevékenykedniük, de ezt az utasítást nem tartották be – majd általános népmozgalomba megy át, nem vált be. „Népharag"-ról, amire a propaganda előszeretettel hivatkozott, szó sem volt. Alig akadt Németországban olyan ember, aki ne tudta volna pontosan, hogy az erőszakos tettek, gyújtogatások és fosztogatások az NSDAP, az SA, részben az SS és a párt más szervezeteinek számlájára írandók.[210] Itt-ott – nem utolsósorban Bécsben – bizonyára akadtak olyan randalírozók, akik a zsidó tulajdon és a zsidó üzletek szétverését saját személyes meggazdagodásuk, illetve

szadista ösztöneik kiélésére használták ki, ám egészét tekintve az akció a „néptársak" részvétele nélkül zajlott.

A propaganda ragaszkodott ahhoz a fikcióhoz, hogy Németország a „népharag" spontán megnyilatkozásainak volt színhelye, és mivel a sajtó csak a helyi eseményekről tudósíthatott, a történések egészének összefüggéseiről viszont nem írhatott, az akciósorozatnak pedig ezért nem létezett hivatalos neve, a berlini népnyelv az ironikus „birodalmi kristályéjszaka" elnevezéssel illette az eseményeket.[211] A fogalom jól tükrözte a „néptulajdon" céltalan és értelmetlen pusztítását. A szándékos rombolást és károkozást a lakosság egyhangúlag elutasította és elítélte. Ebben azonban korántsem a zsidó áldozatokkal való együttérzés játszotta a döntő szerepet, hanem az az uralkodó polgári erkölcs, amellyel a közrend megbontása és a szándékos rombolás nem volt összeegyeztethető.[212]

Ezek ugyanazok a polgárok voltak, akik november 10-én a járdáról tétlenül szemlélték az utcán a letartóztatott és koncentrációs táborokba hurcolt zsidók menetét. Erre az intézkedésre ugyanis a Gestapo főnöke formálisan is utasítást adott, ezért aztán legálisnak tekinthették. A 25 ezer ötvenévesnél fiatalabb zsidó férfi letartóztatásának előkészítéséről szóló rendelkezést Heinrich Müller Gestapo-főnök november 9-én már éjfél előtt kiadta valamennyi Stapo-hivatalnak, valószínűleg még azelőtt, hogy az ugyancsak Münchenben tartózkodó Reinhard Heydrichhel egyeztettek volna. Heydrich nem sokkal később részletes táviratot küldetett, amelyben a letartóztatások azonnali végrehajtására utasított, egyébiránt pedig tartotta magát az SS, az SD és a Gestapo Hitler által elrendelt passzív politikájához.[213]

E letartóztatások indítéka nyilvánvalóan abban állt, hogy a párt által alkalmazott „kész tények politikájával" szemben az SD-t és a Gestapót is olyan helyzetbe hozza, ami lehetővé teszi számukra, hogy részesüljenek a zsidó vagyonok küszöbönálló kisajátításából, és hogy a kivándorlás támogatásához eszközöket különítsenek el. A vagyonos zsidók letartóztatásával és koncentrációs táborba hurcolásával az volt ugyanis a szándék, hogy rákényszerítsék őket, mondjanak le tulajdonuk egy részéről az SS javára. Heydrich szemében ez konstruktívabb politikának tűnt, mint az értelmetlen rombolás, amit csak a sikeres „zsidópolitika" akadályának tekintett.

Az SS vezetését először valóban nem vonták be az eseményekbe, bár az SS helyi kötelékei részt vettek erőszakos akciókban. Amikor Himmler az SS-újoncok eskütétele után felkereste a lakásán Hitlert, az volt a benyomása, hogy a Führer mit sem tudott az események részleteiről. Hitler azt az utasítást adta, hogy az SS tartsa távol magát, és csak az egyértelmű bűncselekmények esetében avatkozzon be. Az SD főnöke, Heydrich ugyancsak közvetve szerzett tudomást a már zajló akcióról, amelybe a Gestapónak a müncheni körzeti propagandavezetés tájékoztatása szerint nem volt szabad bekapcsolódnia.[214]

A „Vier Jahreszeiten" szállodában hajnali 1 óra tájban sebtében összehívott megbeszélésen Himmler parancsot adott a jelen lévő SS-hadosztályparancsnokoknak, tartsák vissza az SS-t, és csak szükség esetén támogassák az államrendőrséget „zsidó személyek védelme, illetve zsidó objektumok biztosítása és mindennemű fosztogatástól való megóvása" érdekében.[215] Az utasításokat még az éjszaka folyamán továbbították, ami arról árulkodik, hogy fordult a kocka, de ez persze nem zárja ki, hogy helyi SS-egységek ne vettek volna részt az erőszakos akciókban.[216]

Himmler és Heydrich szemében Goebbels kezdeményezése teljességgel fölösleges és az ügy szempontjából káros eljárás-

nak tűnt, ami a konkurens hatásköri érdekek sűrűjében megrekedni látszó politikai döntéshozatal folyamatát hirtelen felgyorsította ugyan, a zsidó kivándorlást erőltető nemzetiszocialista zsidópolitikát azonban egy csöppet sem könnyítette meg. Himmler még akkor éjjel meglehetősen élesen bírálta a birodalmi propagandaminiszter „hatalmi ambícióját" és „üresfejűségét",[217] de az SS-vezetésben is nemtetszést keltett Goebbels önhitt eljárása. Nem kevésbé viselkedett elutasítóan Göring sem, aki saját későbbi beszámolója szerint november 10-én délelőtt „nagyon éles szavakkal" panaszt tett Hitlernél a „gazdasági értékek" szándékos tönkretétele miatt.[218]

Goebbels hirtelen defenzívába kényszerült, amikor a Café Osteriában reggel 10-kor felkereste Hitlert és referált neki.[219] November 10-én délután arról tájékoztatta München és Felső-Bajorország gauleiterét, hogy „a zsidók elleni valamennyi akciót lezártnak kell tekinteni", és hozzátette, hogy „a Führer jóváhagyta az eddigi intézkedéseket és kijelentette, hogy nem helyteleníti őket".[220] Ezzel egyidejűleg jellegzetes „a tolvaj kiált tolvajt" gesztussal „szigorú felszólítás"-t tett közzé, amelyben a lakosságot „azonnali hatállyal" óva inti „minden további zsidóellenes demonstrációtól és bosszúakciótól, függetlenül ezek jellegétől. A zsidó merényletre a zsidóság a törvényhozás, illetve rendelet útján kap végleges választ."[221]

Ugyanakkor utasítást kapott a sajtó is, hogy a pogrom napjainak eseményeit jelentéktelenként állítsa be, és hogy a lehető legkisebb terjedelemben és csak a helyi események szintjén foglalkozzon vele, tagadva, hogy kilengések történtek volna.[222] A propagandaminiszter még naplójában is késztetést érzett, hogy a történések súlyát egy megjegyzéssel bagatellizálni próbálja, amikor azt írja: „a zsidókérdésben jókora haladást

értünk el".[223] Közvetve beismerte a negatív hatásokat, amikor november 13-i naplófeljegyzésében azt írta: „Ismét mi vagyunk támadásban."[224]

Himmler mindazonáltal teljes kudarcot vallott, amikor Göring egyetértésével megpróbálta meggyőzni a diktátort, hogy a propagandaminiszter politikailag tarthatatlanná vált. Bár Goebbels Hitlernél is érezhető visszafogottságot tapasztalt, azzal, hogy november 15-én a Schillertheater díszpáholyában a nyilvánosság előtt is együtt mutatkozott vele, a diktátor kihúzta a talajt az alól a szóbeszéd alól, hogy Goebbels kegyvesztetté vált.[225] Szokatlan is lett volna tőle, ha a vitás felek valamelyike mellé áll.

Goebbelsnek ugyanakkor a november 12-én a Birodalmi Légügyi Minisztériumban folytatott tárgyalásokon világosan látnia kellett, hogy a párt helyzetbe hozására irányuló, nagyratörő tervei a legkevésbé sem arattak tetszést. Tőle származott az a javaslat, hogy a keletkezett károk orvoslására a zsidóknak kollektív „jóvátételt" kelljen fizetniük, amit a gauvezetések szabjanak ki. Göring a javaslatot egyetlen tollvonással megváltoztatta, és úgy rendelkezett, hogy a bevételeket kizárólag a négyéves terv javára használják fel. Az alvezérek Hermann Göring vezette egyezkedésén a zsákmány elosztásánál a pártnak nem jutott semmi. Mindazonáltal úgy döntöttek, hogy a párt – Göring akaratával ellentétben – a zsidó ipari üzemek ettől kezdve még gyorsabb tempóra kapcsolt árjásítása során érvényesítheti igényeit.[226] A „zsidókérdés" államigazgatási szempontból a Gestapo és az SD hatáskörébe tartozott. Az olyan „vad" akciókat, amelyek révén a pártaktivisták magukhoz akarták ragadni az irányítást a „zsidókérdés" ügyeiben, a végrehajtó hatalom ekkortól kezdve végérvényesen háttérbe szorította.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mekkora rombolást szenvedtek el a zsidó üzletek és vállalkozások, zsinagógák és egyéb vallási intézmények, sőt magánlakások és villák. Amikor Heydrich november 11-én megvonta a pusztítás hevenyészett mérlegét, 815 szétvert üzletet, 29 tönkretett áruházat, 171 megsemmisített lakóházat és 267 felgyújtott, illetve lerombolt zsinagógát számolt össze.[227] Később összesen 7500 kifosztott üzlet szerepelt a beszámolókban.[228] De az anyagi veszteség csak az egyik fele volt az egésznek, ezen túlmenően ott voltak a zsidók ellen elkövetett erőszakos cselekmények, amelyek során 91 embert öltek meg, és amelyek az emberéleteken kívül számos sebesültet is követeltek. A végrehajtók szoros bajtársi szövetségének köszönhetően ott, ahol november 10-én még nem történtek akciók, a helyi SA emberei pótolták az elmaradást, jóllehet időközben már érvénybe lépett Goebbels ellentétes értelmű parancsa.[229]

A túlkapások nem kímélték a magánszférát sem. Mindennaposak voltak a gyilkosságok és a testi sértések, az áldozatok megalázása Peter Loewenberget a „nyilvános megalázási rituálé" szakkifejezés megalkotására késztette.[230] Az üldözők szadizmusa szemlátomást nem ismert határokat. Különösen azokban a térségekben fajultak el a dolgok, ahol az erőszakos akciók a lakosság virulens antiszemita indulataira támaszkodhattak, mint például Ausztriában. Ugyanakkor a végrehajtók mentalitásának mélyreható vizsgálata azt mutatja, hogy elsősorban nem antiszemita érzelmek, hanem inkább a „csapatszolgálat", a hamisan értelmezett bajtársiasság és az agresszivitás öröme vezette az érintetteket, nem is szólva a nemzetiszocialista különítmények tetteit meghatározó férfiassági rituálékról és férfiszövetség-fantáziákról.

Az egyes SA-egységek amolyan alkalmassági próbának tekintették a zsidók elleni erőszakos tetteket, amelyekben mindenkinek részt kellett vennie, aki nem akart kívül kerülni a bajtársi szövetségen. A tény, hogy sok esetben a november 10-én elmaradt rombolást a rá következő napokban immár az ellenkező értelmű parancs ismeretében „pótolták", arra utal, hogy széles körben tudatában voltak az akciók törvénytelen voltának, amit a lehetőleg mindenkire kiterjedő cinkossággal igyekeztek kompenzálni. Jellemző módon a randalírozó SA-csapatok általában arra kényszerítették a szomszédokat, hogy zárják be ablaktábláikat, a bámészkodókat, az esetleges szemtanúkat pedig fenyegetőzve felszólították, hogy tűnjenek el.[231]

A pogrom napjaiban a független megfigyelő arra a megállapításra juthatott, hogy a zsidók Németországban törvényen kívüliek lettek, még ha a lakosság többsége az ellenük alkalmazott erőszakot elutasította is. A nyilvánosság megfélemlítésének mértékét szemlélteti, hogy a helyi tisztségviselők, polgármesterek, járási főnökök és közigazgatási elöljárók a legritkább esetben mertek csak szembefordulni az akciókkal és fellépni a kilengések ellen.

A felelősség nyilvános elkenésének bűvészmutatványában a legszánalmasabb szerep a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumnak és az igazságszolgáltatási apparátusnak jutott. Franz Gürtner csak november 10-én értesült a Gestapo-központ utasításáról, miszerint gyújtogatás és rongálás miatt semmilyen körülmények között nem szabad fellépni, csak a fosztogatást, nemi erőszakot és ehhez hasonló bűncselekményeket szabad üldözni.[232] Ezért úgy érezte, kénytelen ennek szellemében instruálni az ügyészségeket, és az akciók során őrizetbe vett személyek ellen kiadott letartóztatási parancsokat visszavonatni,

valamint a zsidóellenes akcióval kapcsolatos nyomozást leállítani.[233] Az idevágó bűntények vizsgálata ettől fogva kizárólag a Gestapo illetékességi körébe tartozott.

Franz Gürtnernek egyszersmind azt is tudomásul kellett vennie, hogy azt a kisszámú eljárást, amelyet egyáltalán megkezdtek, áttették a felső pártbíróság hatáskörébe, amivel az igazságszolgáltatás illetékességét törvénytelen módon kikapcsolták. A pártbíróság viszont a maradék kirívó ügyben sem volt hajlandó ítélkezni. A 91 gyilkossági ügyben emelt vádnak mindössze töredéke került legalább formálisan tárgyalási szakaszba, az ügyek többségét megszüntették.[234] Gürtner szerepe végül csak arra korlátozódott, hogy a birodalmi kancellárhoz folyamodott azoknak az eljárásoknak a beszüntetése végett, amelyeket visszaélés miatt indítottak a pogromok bírálói ellen. A rezsim ugyanis nem engedhette meg magának, hogy a novemberi erőszakos eseményeket nyilvánosan tárgyalják, mivel a párt felelőssége mindenki számára nyilvánvalóan kiderült volna.[235]

A „birodalmi kristályéjszaka" eseményei súlyos vereséget jelentettek az igazságszolgáltatás apparátusának, amely addig kitartóan védelmezte illetékességét a konkurens Gestapóval szemben, most viszont az egész vonalon kudarcot vallott. Az igazságszolgáltatás kikapcsolása és a pogrom napjaiban elkövetett bűnök elleni nyomozás kivétel nélküli beszüntetése hosszabb távon bátorítást jelentett azok számára, akik a zsidókat jogfosztottaknak tekintették, az ellenük alkalmazott erőszakot pedig helyeselték. Az akció fő haszonélvezői azonban nem a Goebbels-féle uszítók voltak. Ez már a Légügyi Minisztériumban megtartott november 12-i tárgyalásokon is megmutatkozott.

A zsidóellenes politika radikalizálódásával a háttérben létrejött a megegyezés: sikerült egyeztetni a riválisok, az NSDAP, az SD, a Gestapo, a négyéves terv, a biztosítási üzletág és a többi valamilyen módon érintett reszort érdekeit. A zsidók ekkorra már egyre világosabban kirajzolódó kiiktatásának a német élet minden területéről szükségképpen együtt kellett járnia létalapjuk teljes elpusztításával. Ebben a gátlástalan bosszúhadjáratban valamennyi érdekelt igyekezett biztosítani a maga részét, így vállalva bűnrészességet az üldözés kumulatív fokozásában.

A Göring által 1938. december 3-án elfogadtatott két alapvető rendelet – az „első rendelet a zsidók gazdasági életből való kiiktatásáról" és a „rendelet a zsidó javak hasznosításáról" –, valamint a zsidó ipari üzemek melletti utcakép helyreállításáról hozott rendelet és a német állampolgárságú zsidókra kiszabott „jóvátételi adó" után az egyes tárcák diszkriminatív és korlátozó rendeletek egész sorát hozták meg.[236] Egyelőre elmaradtak az olyan, Heydrich által javasolt, messzire vezető intézkedések, mint a zsidók megkülönböztető jel viselésére kötelezésének bevezetése, illetve a gettósítás, Hitler ugyanis nyilvánvalóan nem akarta becsapni az ajtót a Rublee-bizottsággal folytatott, ez idő tájt még lezáratlan tárgyalások előtt.[237]

Az 1938. november 9-ei akciót a nemzetiszocialista propaganda a zsidók elleni harc nagy sikereként állította be, ezzel azonban a nagy anyagi károk nehezen voltak igazolhatók. Ami pedig a zsidók gazdasági életből történő kiiktatását illeti, ahhoz erre semmi szükség nem volt. Ezért problematikus Goebbels – éppen a döntő pontokon csődöt mondó – pogromstratégiáját összefüggésbe hozni a „célracionális cselekvéssel".[238] És ugyanilyen kevéssé értelmezhetők az 1938. novemberi események

„a német társadalom jelentős részét jellemző radikális antiszemitizmus kifejeződéseként".[239]

Az akció hatása nem utolsósorban a többségi társadalom fokozódó megfélemlítése volt, ami abban is megmutatkozott, hogy az SA-aktivisták tetteinek elítéléséből nem született nagyobb ellenállás.[240] A „birodalmi kristályéjszaká"-val a már addig is korlátozott zsidó életlehetőségek tekintetében átlépték a Rubicont a szélsőséges szegregáció, kisajátítás, jogfosztottság és közmegvetés irányában. Még ha a jogállam maradékai fennmaradtak is, a zsidók törvényen kívülre kerültek, „közegészségügyi problémává" váltak, amelyet a Gestapo és az SD készült megoldani.

6. fejezet

A ZSIDÓK ÁTTELEPÍTÉSE ÉS A TERÜLETI „VÉGSŐ MEGOLDÁS" ELKÉPZELÉSE

Hitler és a nemzetiszocialista rezsim vezetőinek eszmevilágában az aktuális politikai problémák megoldásának kulcsa a háború volt. A nemzetiszocialista vezetés számára a háború azt jelentette, hogy nem kell figyelembe vennie a fennálló nemzetközi és nemzeti jogot. Az 1938. november 12-én a Légügyi Minisztériumban rendezett vezetői megbeszélésen Göring Hitlerre hivatkozva azt hangsúlyozta, hogy háború esetén magától értetődőn sor kerül majd „a zsidókkal történő nagy leszámolásra".[241] Hasonló állítás jelent meg a *Das schwarze Korps** 1938. november 24-i cikkében, miszerint háború esetén bekövetkezik az a „szigorú szükségszerűség", hogy „a zsidó alvilágot ugyanúgy ki kell irtani, ahogy államrendünkben a bűnözőket ki szoktuk irtani: tűzzel és vassal. A végeredmény a németországi zsidóság tényleges és végérvényes végét jelentené, a zsidók teljes megsemmisítését."[242]

Az efféle fenyegetőzések azonban mindig megmaradtak a spekuláció szintjén. Ugyanez áll Hitlernek az 1939. január 30-i Reichstag-beszédében elhangzott hírhedt fejtegetéseire, amelyeket később aztán megismételt: „Ha az európai és Európán kívüli nemzetközi zsidó finánctőkének sikerül a népeket még

* Az SS hivatalos lapja. – *A fordító megj.*

egyszer világháborúba taszítania, akkor annak a kimenetele nem a világ bolsevizálódása és ezzel a zsidóság győzelme lesz, hanem a zsidó faj megsemmisítése Európában."[243] Jóllehet Hitler ezt a kijelentését később többször is szó szerint megismételte, hiba volna ebből a zsidók megsemmisítésére vonatkozó közvetlen szándékra következtetnünk. A mondat az eviani konferencia kontextusában hangzott el, és azt a célt szolgálta, hogy a Rublee-bizottsággal folyó tárgyalásokon sikerüljön a nyugati hatalmakból a zsidó kivándorlás finanszírozását kizsarolni.[244] Hitler fenyegetőzése mögött az az elképzelés rejlett, hogy a honi zsidóságot túszként használhatja, ezzel kényszerítve jó magaviseletre a nyugati hatalmakat.

E megnyilatkozás fontos eleme volt azonban a háború lehetőségének felidézése, amit Hitler legalábbis a nyilvánosság előtt 1938 késő őszéig mindig elkerült. A nemzetiszocialista erőszakpolitika tekintetében mindig úgy vélték, hogy a háború és a zsidóság megsemmisítése egy és ugyanaz a dolog, és végeredményben ez is volt a cél. De 1941 tavaszáig a megsemmisítéssel való fenyegetés nem kapcsolódott össze a reális cselekvés perspektívájával. A zsidók módszeres fizikai likvidálásának célja csak a keleti háború körülményei között, 1941. június 22-e után alakult ki.

Ugyanakkor a háborús várakozás, ami 1938 szeptemberében vált először reálissá – akkoriban az SA egy részét riadókészültségbe helyezték[245] –, következményeket vont maga után a „zsidókérdés"-ben való eljárás tekintetében is. Pártkörökben az volt az elképzelés, hogy a zsidókat a háború elején majd koncentrációs táborokba szállítják, és ezzel megtörténik a zsidó állampolgárok végérvényes társadalmi elkülönítése. Ez megfelelt annak a mindinkább eluralkodó antiszemita elképze-

lésnek, miszerint a nemzetnek a háború lefolytatásához nélkülözhetetlen belső egységét csakis a zsidó befolyás teljes eliminálásával lehet biztosítani.

A háború kezdete politikai cezúraként szinte kínálja, hogy megvonják a zsidók kiiktatásában addig elért eredmények mérlegét. Ha górcső alá vesszük a német zsidók 1933 és 1939 közötti üldözését, a zsidó polgárok ellen irányuló erőszak, diszkrimináció, tulajdon- és jogfosztás mérhetetlen megnövekedése, valamint a többségi társadalomtól való szinte teljes elszakadása a későbbi megsemmisítési politika előhírnökének tűnik. Visszatekintve bizonyos következetesség állapítható meg az üldözés egyes lépéseiben. A nemzetiszocialista faji politika azonban korántsem volt egységes, éppen ellenkezőleg, sok tekintetben koordinálatlannak mondható, és a mindenkori stratégiák kölcsönösen blokkolták egymást. A zsidók elleni fizikai erőszak, a kiiktatásukra hozott törvényi rendelkezések és a gazdasági kiéheztetés alkalmazásának mértékét tekintve az eljárás nem igazán tűnik észszerűnek. A külső hatékonyság mértékének tükrében e vonatkozásban kimondottan politikai vereségről beszélhetünk.

Az üldözők szempontjából a siker tulajdonképpeni fokmérője csak a zsidók kivándorlásának erőltetésében kereshető. A fanatikus pártkörök minden zavarótüze és a tervek meghiúsítására irányuló akciója ellenére az 1933 utáni években a Hjalmar Schacht által támogatott Havaara-egyezmény egy félig-meddig megfelelő kivándorlási politika kezdeteit teremtette meg. A Palesztinába induló német kivándorlók aránya 1939-ig figyelemre méltóan magas volt, a 30-as évek derekán az összes palesztinai kivándorló több mint egyharmadát a németek tették ki.[246] Ugyanakkor – különösen az olimpia után – meg-

erősödtek a párton és a bürokrácián belüli ellenerők. Különösen a külügyminisztérium Németország referatúrája ellenezte elszántan a megállapodás folytatását, és ebben támogatóra lelt az NSDAP külföldi szervezetében, amelyet az a Wilhelm Bohle vezetett, aki egyszersmind a külügyminisztérium államtitkári posztját is betöltötte.[247] A Birodalmi Gazdasági Minisztérium időhúzó ellenállásának köszönhetően, amit kezdetben a Birodalmi Belügyminisztérium államtitkára, Stuckart is támogatott, az egyezmény 1938 végéig hatályban maradt, kivált hogy Hitler, aki elvben a zsidók kivándorlása mellett foglalt állást, Schacht ellenségeinek minden igyekezete ellenére nem avatkozott be.[248] A Birodalmi Gazdasági Minisztérium az Altreu-eljárás* bevezetésével nem is eredménytelenül kivédte azt a vádat, hogy indirekt módon támogatja a cionista állam létrejöttét.[249] A Gazdasági Minisztérium kivándorláspolitikáját azonban a zsidó tulajdon fokozódó mértékű kisajátítása és a kivándorlóknak biztosítandó deviza folyósításának megtagadása ellehetetlenítette.

A kivándorlás ügyének előmozdítására tett utolsó nemzetközi szintű, konkrét próbálkozás Hjalmar Schacht nevéhez fűződött, aki a külügyminisztérium kinyilvánított akarata ellenére Londonban tárgyalásokba kezdett az eviani konferencián alakult Rublee-bizottsággal. A Londonban elért megállapodás öt év alatt 150 ezer zsidó később meghatározandó befogadóállamokban, rendezett körülmények között történő elhelyezéséről szólt. Őket az egyezség szerint 250 ezer családtag követhette volna. Erre a célra a németországi zsidó tulajdon 25

* Az Altreu az 1937-ben létrehozott Allgemeine Treuhandstelle für die jüdische Auswanderung (a zsidók kivándorlását segítő Általános Vagyonkezelő Hivatal) nevének rövidítése. – *A fordító megj.*

százalékát egy vagyonkezelő alapnak kellett volna megkapnia, és átutalás céljából lassanként felszabadítania.[250]

Schachtnak a gazdasági miniszteri posztról történt kiválása után Göring német részről Helmut Wohltatot bízta meg, vegyen részt a kormányközi bizottság londoni tárgyalásain, amelyek azonban – részben a zsidó tárgyalópartnerek ellenállásának következtében – nem vezettek kézzelfogható eredményekre. A tárgyalások kudarcában nem kis szerepet játszott az is, hogy a német fél nem volt hajlandó devizát rendelkezésre bocsátani a kivándorlás céljaira. Göring valójában – Hitler jóváhagyásával – csak azért folytatta a megbeszéléseket, mert ezektől a Birodalom krónikus, a fegyverkezést veszélyeztető devizahiányának enyhülését remélték.[251]

1938 végén a Gestapo is bekapcsolódott az addig a gazdasági tárca vezetésével folytatott kivándorláspolitikába. 1939. január 24-én Eichmann bécsi és prágai kezdeményezésének mintájára felállították a „Zsidó Kivándorlás Birodalmi Központjá"-t. Feladatát – a létrehozásáról szóló rendelet értelmében – abban szabták meg, hogy „minden eszközzel támogassa" a zsidók kivándorlását Németországból, és hogy teremtse meg a „felgyorsított és egységes kiutazási eljárás és a vagyontalan zsidók kedvező megítélésének" szervezeti feltételeit.[252] E lépéssel próbálták áthidalni a kivándorlási kérelmek feldolgozása során a hatóságok részéről megmutatkozó érdekellentéteket.

A Birodalmi Központ első ülésére 1939. február 11-én került sor.[253] Ezen Heydrich kijelentette, hogy bár a Rublee-terv végrehajtása még nem biztosított, Németországnak „változatlanul, tekintet nélkül a tervre, minden egyéb rendelkezésére álló eszközzel támogatnia" kell a zsidók kivándorlását. A kivándorlási eljárásokat, amelyek addig „számos ponton egymásnak ellentmondóan zajlottak", egyszerűbbé kell tenni, és a helyi

Stapo-irodák kezébe kell adni.[254] Ebben az összefüggésben Heydrich leszögezte, hogy nem kell akadályozni a Palesztinába irányuló illegális kivándorlást.

Hogy a kivándorláspolitikát a Sicherheitspolizei főnökének a kezébe adták, egyszersmind az érintett tárcák addigi szerény eredményére adott reakció volt. Bár a zsidó kivándorlás a „kristályéjszaká"-t követően még egyszer szignifikánsan megnövekedett, azokhoz a nemzetgazdasági veszteségekhez képest, amelyeket mind a „vad", mind pedig a hivatalosan irányított árjásítás, valamint a zsidóknak a gazdaságból történt kiiktatása okozott, mennyiségileg nem volt számottevő.[255] Az 1939. májusi népszámlálási adatok szerint a lakosságban a zsidó hitűek (Glaubensjude) száma 213 930 főre csökkent, amihez még további 19 716 jött, akik „zsidó fajúak" (Rassenjude) voltak, de egyetlen hitközséghez sem tartoztak. Mindehhez még 52 ezer elsőfokú és 32 669 másodfokú keverék is járult.[256]

Így – végül már tulajdonuk teljes elveszítésével – a német zsidók mintegy kétharmada megmenekülhetett a mindinkább felsejlő pokol elől. A Németországban maradt zsidó lakosság nyilvánvalóan elöregedett, a bérből és fizetésből élők kevesebb mint egyötöde volt már csak aktív, míg a többiek rá voltak utalva a zsidó jóléti intézmények gondoskodására, illetve maradék vagyonukat élték fel. A „Német Zsidók Birodalmi Egyesülete" (Reichsvereinigung der deutschen Juden) létrehozásával, amelybe az egyes hitközségeket betagolták, a nem vallásos zsidókat pedig kényszerrel kötelezték tagságra, intézményesen is befejeződött a zsidó polgárok szinte teljes elszigetelése a többségi társadalomtól. A zsidókat ettől kezdve szinte teljesen ellenőrzése alá vonta a Gestapo, amely saját kezében összpontosított minden hatáskört, a hitközségeket pedig utasításainak végrehajtójává tette.

Az 1938 decembere után végrehajtott „árjásítás"-tól eltekintve a párt kezéből messzemenően kicsúszott a kezdeményezés a „zsidókérdés"-ben. A „kristályéjszaka" után a Birodalmi Légügyi Minisztériumban rendezett tárgyalások alighanem legfontosabb eredménye az volt, hogy az NSDAP törvénytelen akcióit végérvényesen betiltották, a „zsidókérdés"-t pedig a Gestapo és az SD hatáskörébe utalták. 1939 decemberétől a „zsidókérdés" irányítását az újonnan létrehozott Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) IV D 4-es referatúrája fogta össze, a korábban a Zsidó Kivándorlási Központ élén álló Adolf Eichmann vezetésével.[257]

A párt Joseph Goebbels, Wilhelm Frick, Julius Streicher és Adolf Wagner támogatta radikális antiszemita szárnyának sikerült olyan szélsőségesen rasszista légkört teremtenie, hogy az a lakosság korábban nem elsődlegesen antiszemita beállítottságú részét is megfertőzte. Az NSDAP állandó propagandatevékenysége, de a zsidókkal szemben helyben is mindenütt megszokottá vált diszkriminatív bánásmód nem utolsósorban abból a körülményből fakadt, hogy a párt mint tömegszervezet elveszítette eredeti politikai funkcióit, és az antiszemita akciók mintegy szelepként szolgáltak az aktivista mag felgyülemlett forradalmi energiáinak kieresztésére, amit Martin Broszat találóan ír le a „negatív világnézeti elemek szelekciója" fogalmával.[258]

Az ilyeténképpen általánosan érvényesülő szélsőségesen antiszemita légkör, amelynek hatása alól a társadalom egyetlen területe sem maradt ki, az erőszak terrorszerű alkalmazásának fenyegetése miatt csak tovább romlott, aminek következtében a lakosságnak az a része, amelyik kételkedéssel, netán elutasítóan állt az antiszemita akciókhoz és a zsidó életterület törvényi korlátozásához, nem merte nyilvánosan artikulálni

véleményét. Mindehhez még az is társult, hogy a zsidókhoz fűződő társadalmi kapcsolatok fenntartása akadályokba ütközött, különösen azután, hogy a zsidók visszahúzódtak a nagyvárosok névtelenségébe, ami bizonyos védelmet nyújtott az antiszemita túlkapásokkal szemben, míg e támadásoknak vidéken és a kisvárosokban védtelenül ki voltak téve.

Pártkörökben az az elképzelés vált uralkodóvá, hogy háború esetén valamennyi zsidót internálni kell, de erre aztán nem került sor. A fokozott represszió annak követelésébe torkollott, hogy a német zsidókat vigyék zárt* munkára, amit azzal a kétes hitelű érvvel támasztottak alá, hogy a katonai szolgálatból ki vannak zárva.[259] A zsidó polgártársak eltűnésével a „néptársak" látóteréből a létezésük ténye is szinte teljesen kiment a köztudatból – jellemző, hogy az 1941 szeptemberében bevezetett megkülönböztető jelzés viselésének következménye az lett, hogy ismét észlelték a zsidókat. A véget nem érő antiszemita indoktrináció hatása ezért egy absztrakt zsidóellenességnek a kialakítása lett, aminek következtében tovább fokozódott a lakosság többségében uralkodó erkölcsi közöny a zsidókkal szemben alkalmazott bánásmódot illetően.

A zsidó életterület korlátozására vonatkozó széleskörű intézkedések, amelyek sorából az értelmetlennek tetsző zaklatások sem hiányoztak, 1939 után csak még gyakoribbakká váltak. Az egyes tárcák és a kommunális szinten létesített zsidó referatúrák, valamint a radikális antiszemita világnézetű tisztségviselők kezdeményezései a zsidó élettér fokozódó szűküléséhez vezettek, kezdve a zsidók szűk térbe és elfogadhatatlan körülmények közé, úgynevezett „zsidóházak"-ba költöztetésével és

* Másoktól elkülönített hadoszlopokban végzendő. – *A szerk. megj.*

szabadságuk egyre nagyobb korlátozásával. Ehhez még hozzájárult a bevásárlás idejének korlátozása, az éjszakai kijárási tilalom, a gépjármű- és telefontartás tilalma, a rádiókészülékek elkobzása, a nyilvános közlekedési eszközök igénybevételének korlátozása, a fürdőkből, éttermekből, közkönyvtárakból és parkokból való kitiltás, az élelmiszer- és ruházati juttatások csökkentése, a kis mennyiségben rendelkezésre álló árucikkek beszerzése esetén elrendelt hátrányos megkülönböztetés, valamint a hétköznapi életkörülmények szűkítésére irányuló különbözőbb diszkriminatív rendelkezések széles skálája, egészen odáig, hogy zsidók nem tarthattak kanárimadarat.

A leghúsbavágóbb a zsidók összes adókedvezményének megvonása, kényszermunkára kötelezése és megmaradt tulajdonuk elkobzása, illetve zár alá vétele volt. Az efféle intézkedéseket részben azzal indokolták, hogy a zsidók mentesültek a katonai szolgálat alól. De ezekhez a törvénybe iktatott zaklatásokhoz a legkülönbözőbb hivatali és hivatalnoki önkényeskedések is társultak. Victor Klemperer naplói szemléletes példákkal szolgálnak ezekre.[260]

Ezekben a széleskörű és áldozataikat emberi méltóságuktól megfosztó üldözési intézkedésekben egyebek mellett annak a ténynek a kompenzációját is láthatjuk, hogy a háború kezdete után a „zsidókérdés"-re semmiféle megoldás nem rajzolódott ki, miközben a kivándorlás esélyei közelítettek a nullához. Az addig követett kivándorláspolitika azért is okafogyottá vált, mert a Német Birodalom területi expanziója során a német hatalmi övezetben élő zsidók száma – különösen Lengyelország elfoglalása után – megsokszorozódott, és így másfajta megoldásokat követelt meg az addig nyomatékosan folytatott kivándorláspolitika helyett.

Lengyelország elfoglalásával a nemzetiszocialista rendszer értelmezése szerint megváltoztak a „zsidókérdés" megoldásának kiindulási feltételei. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal által erőltetett kivándorlás átmenet nélkül alakult át egy olyan célkitűzéssé, amely a zsidókat egy még kijelölendő rezervátumba tervezte telepíteni. Heydrich már 1939. szeptember 21-én a bevetési csoportok (Einsatzgruppe) vezetőinek küldött levelében előterjesztette erre vonatkozó koncepcióját. Ebben különbséget tett a „hosszabb időt igénylő ... végső cél" és az átmeneti intézkedések között. Ezek az átmeneti intézkedések a zsidóknak nagyobb városokban történő koncentrációjáról szóltak, úgy, hogy az annektált területek közül Warthegaut és a Danzig–Nyugat-Poroszország Gaut lehetőség szerint „zsidómentessé" kell tenni, míg Lengyelország többi részén, egészen a Szovjetunió határa melletti demarkációs vonalig csak néhány koncentrációs pontot kell létesíteni, a későbbi továbbszállítás megkönnyítése érdekében, lehetőleg a vasútvonalakhoz közel. Heydrich egyszersmind parancsot adott a kiadott utasítások végrehajtásáért felelős zsidó tanácsok megalakítására is. Mindezt átmeneti intézkedésnek szánta, a végleges területi megoldásra vonatkozóan nyilvánvalóan nem volt még tiszta elképzelése.[261]

Heydrich utasításának kiadása előtt, szeptember 19-én tájékoztatta a védelmi minisztertanácsot, majd két nappal később megbeszélést folytatott a Sicherheitspolizei hivatalvezetőivel; ezen célul tűzték maguk elé a zsidóknak egyéves időtartamon belül történő kitelepítését a Birodalomból.[262] Heydrich szeme előtt ez idő tájt egy Krakkó térségében, majd nem sokkal később a lublini körzetben – vagyis a Szovjetuniótól a balti államok fejében visszakapott lengyel területen – kialakítandó „zsidórezervátum" lebegett. A szeptember 29-i hivatalvezetői megbeszélésen „természetvédelmi terület", illetve „birodalmi gettó" létesítéséről beszélt, „amelyben a jövőbeli német körzetekből kitelepített valamennyi lengyel és zsidó elemet el kell helyezni".[263]

Ezek a még meglehetősen homályos tervek egybeestek azokkal az elképzelésekkel, amelyeket Hitler ugyanekkor Alfred Rosenberg előtt fejtett ki, és amelyek értelmében a Birodalom egész területéről a későbbi Főkormányzóságba kell kiutasítani a zsidókat és „az összes valamiképpen megbízhatatlan elemet". A Visztula mentén keleti falat, a korábbi német–lengyel határ mellett pedig széles germán településövezetet kell kialakítani, a kettő között pedig „egy lengyel állam" volna.[264]

Heydrich átfogó terve megegyezett az Hadsereg Főparancsnokságának azon utasításával, amely Kelet-Közép-Szilézia valamennyi zsidó lakosának a San folyótól keletre történő kitelepítését irányozta elő; ezt a Szovjetunió érdekszférájába eső területnek tekintették.[265] Nem sokkal ezután a Cseh–Morva Protektorátus biztonsági rendőrségének parancsnoka, Franz Walter Stahlecker több ezer zsidónak a Krakkótól keletre eső területre deportálását latolgatta. A tervezésbe bevonta a prágai kivándorlási központot vezető Eichmannt, aki a Birodalmi Biztonsági Főhivatal megbízásából arra kapott utasítást, hogy Szilézia gauleiterével, Josef Wagnerrel egyeztetve Katowicében készítse elő 70-80 ezer felső-sziléziai és ostravai zsidó kitelepítését a Visztulán túli területekre. Ezt az 1939. október 6-án kiadott parancsot Ostravában a biztonsági rendőrség parancsnokával folytatott tárgyalások előzték meg. Mindenesetre az 1939 júliusa óta a prágai Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalának vezetésével is megbízott Adolf Eichmann már megkezdte

az előkészületeket, és haladéktalanul kapcsolatba lépett Josef Bürckel birodalmi főbiztos hatóságával, hogy kiterjesszék a tervet az osztrák zsidókra is.[266]

Az ezt követő hetekben Eichmann minden erejével a kitelepítési program beindításán dolgozott, amihez Lublin térségében átmenőtábor (Durchgangslager) létesítésére volt szükség. Eichmann Stahlecker társaságában személyesen indult felderítő útra, majd Zarzecze falu szomszédságában, a San folyó melletti Nisko vasútállomása közelében lévő legelőterületen jelölte ki a létesítendő átmenőtábor helyét. Október 18-án Ostravából zsidó előőrsöt küldetett a helyszínre, ezt október 20-án egy bécsi transzport követte. Mindkét emberszállítmány esetében úgy intézkedett, hogy azokba mindenekelőtt iparosokat és alkalmas munkaerőt válogassanak össze, és hogy a deportáltak szerszámokat és építőanyagokat is vigyenek magukkal. Tudatosan azt a hamis látszatot keltették, hogy a kitelepítést elviselhető, civil formák között fogják lebonyolítani. Ennek értelmében a transzport résztvevői poggyászt és korlátozott mennyiségben pénzt is vihettek magukkal. A célállomáson azonban a deportáltak elszállásolásához és ellátásához szükséges minden feltétel hiányzott, nekik maguknak kellett felépíteniük a barakktábort. Az építési munkálatokba csak egy kisebb hányadukat vonták be, a zsidók többségét – miután elvették készpénzüket, ékszereiket, értéktárgyaikat és csomagjukat – erőszakkal fenyegetve átkergették a demarkációs vonalon a Szovjetunióba.

Az ostravai és bécsi transzportoknak, amelyek összességükben 2-3000 személyt érintettek, nem lett folytatásuk, a Niskóban épített barakktábort 1940 áprilisában bezárták, a megmaradt – körülbelül 500 fős – létszámot hazaszállították. A Nisko-akció így már azelőtt kudarccal végződött, mielőtt valóban elkezdődött volna. Mindazonáltal nem az embertelen

bánásmód és nem is az egészségügyi és infrastrukturális feltételek hiánya okozta a Sicherheitspolizei Főhivatala október 19-i döntését, amely minden további kitelepítést megtiltott, és amelyet Eichmann még jó egy hétig ki tudott játszani. Az akciók betiltásának hátterében Himmler állt, döntése pedig a Wehrmachtra tekintettel született, a hadsereg ugyanis nem volt hajlandó a deportálások céljára pótlólagos vasúti kapacitást rendelkezésre bocsátani.[267] A Wehrmacht vezetése ráadásul azt sem tartotta tanácsosnak, hogy a keleti határon egy állandóan veszélyeztetett övezetet hozzanak létre, ez ugyanis ellentmondott annak az elképzelésnek, amely a Főkormányzóságnak a keleti felvonulási terület funkcióját szánta.[268]

Peter Longerich vélekedése, miszerint a Nisko-akció lett volna „a végső megoldáshoz vezető átfogó projekt első változata", amellyel „a német uralom alatt álló területek határain belül élő zsidók fizikai végét" akarták volna előidézni, némileg túlzó. „A szándék, hogy nagyszámú zsidót átkergessenek a demarkációs vonalon", vagy hogy a lublini rezervátumban „kitegyenek", és ott mindennemű ellátás és a létezés puszta feltételeinek biztosítása nélkül „magukra hagyják" őket, valóban létezett. A deportáltak zömének halálát kezdettől fogva számításba vették. A náci párt fejesei, köztük Arthur Seyss-Inquart, Hans Frank és Odilo Globocnik, cinikus módon eleve úgy számoltak, hogy az elhurcolt zsidók éhen halnak majd.[269] Ezzel együtt minőségi különbség van az efféle hozzáállás és az egy évvel később már gyakorlatnak számító, módszeres emberirtás között. A Nisko-akció modellkísérlet volt, amelyet az az igyekezet határozott meg, hogy a kivándorlást célzó addigi törekvéseket más eszközökkel folytassák, és hogy a Lengyelország szétverése után kialakult helyzetet „általános rendezés"-re használják ki. A Wagner gauleiterrel történt kapcsolat-

felvételről írott, és a fentiekben már idézett, október 6-án kelt feljegyzés kifejti, hogy a tervezett deportációk „elsősorban a tapasztalatszerzés célját szolgálják, hogy aztán az így szerzett tapasztalatok alapján végre lehessen hajtani nagyobb tömegek evakuálását is".[270]

Adolf Eichmann számára az akció kudarca súlyos vereséget jelentett, de nem járt együtt karrierje megtorpanásával. Az az energia, amivel a lehető legrövidebb idő alatt megvalósította a niskói transzportokat, elöljárói szemében ajánlólevél volt, hogy képes nagyobb feladatok elvégzésére is. 1939. december 19-én „különmegbízott"-ként a frissen megalakított Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV. referatúrájának vezetőjévé nevezték ki, és Heydrich a „keleti végrehajtás során felmerülő biztonságpolitikai ügyek központi felelősi feladataival", valamint a deportálások koordinálásával bízta meg. E funkciójában olyan apparátust épített fel, amelyben bizalmi embereit helyezte el. Eichmann tehát egyáltalán nem csak a zsidók kitoloncolásával foglalkozott, az ő illetékességébe tartozott a Warthegau és Nyugat-Poroszország lengyel lakosságának kitelepítése is, ez utóbbi ráadásul sürgős is volt, hiszen helyet kellett csinálni a helyükre költöző „népi német" (volksdeutsch) telepeseknek. E tevékenység közben tett szert arra a tapasztalatra, amelyet később, a „végső megoldás"-t célzó transzportok szervezésekor kamatoztatott.[271]

Heinrich Himmler 1939. október elejétől a „németség erősítéséért felelős birodalmi biztos" (Reichkommissar für die Festigung deutschen Volkstums, RKFV) hivatalát is átvette. Ennek jegyében azonnal átfogó áttelepítési politikát vezetett be, amely egyfelől az őshonos lengyel lakosságnak és a zsidóknak az annektált területekről történő kitelepítését, másfelől a „Birodalomba hazatérő" baltikumi és egyéb, kelet-közép- és

kelet-európai német népcsoportoknak a Birodalomhoz csatolt területeken történő letelepítését célozta. Ez az 1939. szeptember 28-i német–szovjet megnemtámadási szerződés értelmében a német kisebbségek szovjet befolyási szférából történő visszavonásának a következménye volt. A Szovjetunióval kötött szerződéssel a birodalmi kormány önmagát helyezte nyomás alá, ami aztán a rá következő hónapokban döntő mértékben befolyásolta a „zsidókérdés"-ben követett politikát.

Az a kényszerhelyzet, hogy a lehető legrövidebb időn belül több százezer áttelepülőnek kellett lakást és munkahelyet teremteni, ami a lengyel, illetve zsidó tulajdon elkobzásával és a lengyel parasztok erőszakos elűzésével valósult meg, jelentős lendületet adott a zsidóüldözés intenzívebbé válásának, noha az intézkedések elsősorban lengyel gazdák és iparosok ellen irányultak. Himmler áttelepítési programja így olyan katalizátorként működött, amely felgyorsította a zsidók kiiktatását először a Birodalomhoz csatolt területekről, majd a Birodalom és a Cseh–Morva Protektorátus területéről. Az SD apparátusai korábban nem terveztek az összes területre kiterjedő deportálásokat, ekkorra azonban mindennapossá vált ez a gyakorlat, és kézenfekvő módszerként kínálkozott ahhoz, hogy kihúzzák a „zsidókérdés" megoldását abból a kátyúból, amelybe beragadt.

A Himmler etnikai tereprendezgetése nyomán fellépő radikalizálódás nem utolsósorban abban nyilvánult meg, hogy a népi németek letelepítésével foglalkozó hatóságok az „eutanázia" eszközétől sem riadtak vissza, amikor a szükséges kórházakat és gyógyintézeteket a T4-es akció* személyzetének

* A Führer kancelláriájának egyik fedőszervezete, a berlini Tiergartenstraße 4. szám alatt található Központi Hivatal (Zentralstelle) címéből alkotott rövidítés. – *A szerk. megj.*

bevonásával ürítették ki. Ahogy arra Götz Aly rámutatott,[272] az „áttelepítési akció" során Danzig/Gdingen, Swinemünde és Stettin kikötővárosok körzetében, később pedig a Warthegauban SS-kommandók több mint 10 ezer elmebeteget gyilkoltak meg. Az eutanázia-intézkedések és a letelepítési program közötti összefüggés nyilvánvaló, még ha a részvevők nem hagytak is az akciókra vonatkozó írásos nyomot, és formális parancsot sem adott ki rájuk senki.[273] Az Altreichben – az Anschluß előtti Németország területén – az eutanázia ez idő tájt még kezdeti stádiumban volt. Minden jel arra vall, hogy az áttelepítési politika az eutanázia-akcióknak is végzetes lendületet adott.

A balti peremállamokból elvándorló német kisebbség tervezett letelepítésének előkészítéseképpen Himmler 1939. október 30-án körülbelül 500 ezer zsidó és lengyel elhurcolását rendelte el a Warthegauból és a Danzig–Nyugat-Poroszország kerületből.[274] A zsidókat egy közelebbről meg nem nevezett területen szándékoztak letelepíteni a Visztula és a Bug között. Az áttelepítési intézkedések egészét 1940 februárjáig akarták lezárni.[275] Mindkét cél teljességgel kivihetetlennek bizonyult, mivel a szükséges szállítókapacitás nem állt rendelkezésre, és mert ilyen mértékű lakosságköltöztetéseket ilyen gyorsan nem lehetett megvalósítani. Heydrich ezért az előzetesen megállapított normák csökkentésére kényszerült. November 28-án előterjesztett, rövid távú tervezetében az annektált nyugat-lengyelországi területekről 80 ezer személynek a Főkormányzóságba történő deportálását irányozták elő.

Heydrich azonban kitartott a teljes projekt mellett, amelyet szakaszokban akart megvalósítani. A megbízásából készült „hosszú távú terv a keleti tartományokat érintő áttelepítésre" a zsidók és a lengyel vezető réteg kitoloncolásán túl a lengyel lakosság faji felülvizsgálatát is tartalmazta. A lengyelek faji szem-

pontból „legértékesebb" csoportjait a Birodalom munkaerő-szükségletének „tartós fedezésére" hasznosították volna, míg a lengyel alsó réteget egyszerűbb munkákra fogták volna be, vagy a Főkormányzóságba toloncolták volna át.[276]

Ebben a programban, amely a bennszülött lakosságot elnémetesedési képességének ismérvei alapján szortírozó német néplista (Deutsche Volksliste) kiindulópontjául is szolgált, alapvetően a zsidók voltak a legalsó szinten. Ha egyelőre még nem toloncolták is ki őket, a Keleti Vagyonkezelő Főhivatal (Haupttreuhandstelle Ost) megfosztotta őket minden tulajdonuktól és megélhetésüket biztosító eszközüktől, ilyen formán „fölösleges" lakossággá téve őket, ami nagyon megfelelt a zsidó feketézőkről alkotott közkeletű antiszemita klisének, és amit a propaganda ki is használt, kórhordozókként és mocskos alsóbbrendű emberekként, „Untermenschek"-ként bélyegezve meg a zsidókat.[277]

Mivel a rövid távú terv 1939. december közepéig 87 ezer személy deportálásával sikeresen lezárult, Heydrich újabb rövid távú tervet fektetett fel, amely megfelelt a korábbi hosszabb távú tervnek, és amely 1940 januárja és április vége között az addigi 220 ezer helyett immár 600 ezer lengyel és zsidó kitelepítését irányozta elő, hogy sikerüljön eleget tenni a november végi megállapodás szerinti áttelepítési program előirányzatának.[278] Az akciók során háttérbe szorult az a motívum, miszerint a zsidók kiutasítása azért szükséges, mert helyet kell szorítani a balti, majd nem sokkal később a volhíniai és kelet-galíciai népi németeknek. A Warthegauban a zsidó lakosság tulajdonának szinte teljes kisajátítása csökkentette az akciók lebonyolításában részt vevő hatóságok érdekeltségét a zsidók elhurcolásában. Ennek következménye a łódźi gettó létrehozása lett, amit ideiglenes megoldásnak szántak, úgy tervezték,

hogy öt hónapig használják majd. Kezdetben a városon belüli áttelepítés célját szolgálta – hogy a népi németek beköltözhessenek a megürült lakásokba. Amikor azonban 1940 márciusában a „Lublini zsidórezervátum" létrehozása meghiúsult, Łódź a Warthegau zsidó lakosainak koncentrációs pontja lett. Łódźot jellemző módon azért csatolták a Warthegauhoz, mert azt remélték, hogy ott a város lakosságának, közte mintegy 320 ezer zsidónak a kitelepítésével lakhatást tudnak biztosítani a népi német áttelepülőknek.

Götz Aly kimutatta, hogy az 1940. február 12-i és 13-i stettini áttelepítési akciót, amely szinte a teljes helyi zsidó lakosságot és több mint 1100 személyt érintett, főleg a tengerészethez kapcsolódó szakmákban működő népi német telepesek elhelyezése érdekében hajtották végre. A zsidók deportálására ugyanazokat a vonatokat használták, amelyekkel a telepeseket Stettinbe szállították, a zsidók deportálása azonban végzetes külső körülmények között zajlott, és számos halálos áldozatot követelt. Hasonló történt egy hónappal később, amikor Schneidemühlből 160 zsidót deportáltak.[279]

Hans Frank növekvő ellenállása a Főkormányzóságba történő deportálásokkal szemben meghozta a gyümölcsét, Heydrich megközelítőleg sem tudta teljesíteni a második rövid távú terv célkitűzését, 600 ezer zsidó és lengyel deportálását az annektált keleti területekről, pedig kezdetben Himmler támogatását is élvezte. A még távolabbi tervek, amelyek perspektivikusan 3-4 millió lengyel lakóhelyéről való kitoloncolását irányozták elő, megmaradtak egy lázas elme agyszüleményeinek. A stettini és schneidemühli deportálásoktól eltekintve a Főkormányzóságba történő áttoloncolásokat leállították, végül pedig Göring 1940. március 23-án kelt rendelete, amely a terv feladását a

zsidók Lublin körzetében történő koncentrációjához kapcsolta, meg is akadályozta a deportálásokat.[280]

A deportációs programok elakadása és a keleti rezervátum létesítésére vonatkozó megoldás tervének meghiúsulása érzékeny presztízsveszteséget jelentett a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak. Ribbentropnak küldött, 1940. június 24-én kelt, az időközben viták központjába került Madagaszkár-tervre reagáló levelében Heydrich kénytelen volt bevallani, hogy „a kereken 3,25 millió zsidó összproblémája kivándorlással nem megoldható".[281] A Birodalmi Biztonsági Főhivatal 1940. július végén, augusztus elején készült, a Madagaszkár-tervhez fűződő tervezetében ugyancsak az áll, hogy „a zsidóprobléma megoldása a Birodalom területén, beleértve a Cseh–Morva Protektorátust is, kivándorlás útján" nem vihető véghez belátható időn belül.[282]

Eichmann feljegyzésében, amelyet Himmlernek az 1940. december 10-én, a telepítéspolitikáról tartott előadásához írt, „A zsidókérdés kezdeti megoldása kitelepítés útján" címszó alatt szerepel annak bevallása, hogy a megoldás csak „a zsidóknak a német nép európai gazdasági teréből egy később kijelölendő territóriumra történő áttelepítése" által történhet meg. Mert „a keleti népek tömegeinek megjelenése után a zsidókérdés kivándorlás útján történő megoldása lehetetlenné vált". Eichmann némileg kozmetikázta ugyan a valós adatokat, amikor a 873 ezer lengyel és zsidó kitelepítésével a félmillió betelepített népi németet állított szembe, de valójában a velük szemben alkalmazott erőszak ellenére is csak mintegy 300 ezer zsidót deportáltak. A célul tűzött átfogó megoldás tervezésekor ekkor már Nyugat-Európa és Szlovákia német uralom alatt álló területeinek zsidó lakosságát körülbelül 5,8 millió főre becsülte.[283]

Jellemző, hogy a Lublin-terv átmeneti konjunktúrája ellenére sem adták fel teljesen a tengerentúli megoldás gondolatát, ahogy az az első koncentrációs parancsokból is kitűnik. Tanulságos ebből a szempontból az a megjegyzés, amelyet Hitler a rezsimjével rokonszenvező amerikai újságírónak, Colin Rossnak 1940. március 12-én tett, és amelyben felfedte a térségben kialakítandó rezervátum-projekttel kapcsolatos ösztönös kételyét: „Egy Lublin környékén kialakítandó zsidó állam sem jelentene soha megoldást, mivel ott a zsidók túl sűrűn élnének egymás mellett ahhoz, hogy úgy-ahogy kielégítő életszínvonalat érhessenek el."[284] Ez utóbbi – ha bizonyára nem is gondolta komolyan – tükrözi Hitler attól való félelmét, hogy elkötelezze magát egy konkrét program mellett.

Himmler és Heydrich kitelepítési programja valójában teljesen összeomlott 1940 nyarán, mind a warthegaui lengyel lakosság, mind pedig a zsidók elűzését illetően. Rövid idő alatt kiderült, hogy illuzórikus az az elképzelés, miszerint a deportációs programot belátható időn belül folytatni lehetne. Ebben a helyzetben úgy tűnt, a kiutat a Madagaszkár-terv kínálja. A zsidók Madagaszkárra küldésének ötlete, amit eredetileg Paul de Lagarde javasolt először, hagyományosan része volt az európai antiszemitizmusnak. Május-június táján, amikor a francia vereség egyre bizonyosabbnak látszott, a gondolatot Németországban több helyen megszellőztették, ám konkrét formát csak a külügyminisztérium D III (zsidóügyi) referatúrájának vezetője, Franz Rademacher követtanácsos által június 3-án beterjesztett és a nemzetiszocialista vezetés köreiben hamarosan ismertté vált tervezet révén öltött.[285] Rademacher kezdeményezése tartós érdeklődést váltott ki a IV D 4 referatúránál, és egybe is vágott a referatúra saját előkészületeivel, egyszersmind azonban a külügyminisztérium részéről a saját,

írásban rögzített illetékességükbe történő beavatkozásnak tekintették.

Rademacher javaslatai Friedrich Burgdörfer demográfus szakvéleményére támaszkodtak, amely szerint a sziget befogadóképességének felső határa 6,5 millió ember, ami azt jelenti, hogy a német befolyási terület teljes zsidó lakossága elférne rajta. A szakvélemény – túl azon, hogy kétséges következményekre jutott – teljesen figyelmen kívül hagyta az európaiak számára ártalmas klimatikus viszonyokat.[286] Az amúgy a poros antiszemita portékák sorába tartozó Madagaszkár-terv felmelegítése nem a fizikai „végső megoldás" leplezésére szolgált csupán, ahogy arra egyes kutatók rámutatnak. A vállalkozás utópikus vonásai miatt még Longerich is „tudatosan megrendezett elterelő hadművelet"-et[287] látott benne, míg Götz Aly a találó „kivetített konfliktus-áthidalás" kifejezést alkalmazza rá.[288]

A nemzetiszocialista rendszerre ez valóban jellemző volt, előszeretettel semlegesítette a konfliktusokat azzal, hogy vízió-szerű összefüggésbe helyezte őket. Madagaszkár azonban egyszersmind nagyszabású tervezőmunkák tárgya lett, ahogy az abból az áttekintésből is kiderül, amelyet Theodor Dannecker 1940. augusztus 15-én Heydrich megbízásából a külügyminisztériumnak küldött. Az előkészítő munkálatokba egy sor tárcát bevontak.[289] Aktívan részt vett benne Eichmann is, aki több más hivatal mellett a Birodalmi Kivándorlási Hivatallal (Reichsstelle für Auswanderungswesen) is kapcsolatba lépett, hogy közelebbi információkat szerezzen Madagaszkárról.[290]

Hitler támogatta a tervet. Már 1940. június 20-án pozitívan nyilatkozott róla Raeder vezéradmirálisnak, valamint Benito Mussolininak is.[291] Goebbels egy Hitlerrel folytatott megbeszélés eredményeként azt jegyezte fel: „A zsidókat később Madagaszkárra szállítjuk: ott majd felépíthetik a saját államukat."[292]

A Madagaszkár-terv megelőlegezéseképpen Hitler kimondott jóváhagyásával 1940 júliusa és szeptembere között Elzászból és Lotaringiából 25 ezer francia állampolgárt – köztük jelentős számú zsidót – toloncoltak ki a még meg nem szállt francia területekre; ezt az akciót október 22-én és 23-án újabb követte, amelynek során 6502 zsidót toloncoltak ki Badenből és Saarpfalzból.[293]

A felismerés, hogy Nagy-Britannia nem hajlandó elfogadni Hitler kétes békeajánlatát, és a La Manche-csatorna felett vívott légi csatában elszenvedett német vereség azonban lehetetlenné tette a Madagaszkár-terv belátható időn belül történő megvalósítását, ennek ugyanis alapvető feltétele volt a tenger feletti uralom kivívása. Perspektivikusan azonban változatlanul megmaradt a Madagaszkár-terv, és ez visszahatott a „zsidókérdés"-ben követett politikára. Krakkóban Hans Frank elégedetten közölte munkatársaival, hogy „a békekötés után a zsidókat valamelyik afrikai vagy amerikai gyarmatra, lehetőség szerint Madagaszkárra"[294] szándékozik vitetni, és elrendelte a varsói gettó bezárásának elhalasztását.

A Hitler vezető beosztású embereinek, nem utolsósorban Hans Franknak területeik „zsidómentesítésé"-re adott különféle ígéretek arra engednek következtetni, hogy a jövőbeli megoldást a tengerentúlon keresték. A Madagaszkár-projektről valójában még az Oroszlánfóka-hadművelet elhalasztása után is változatlanul szó volt.[295] Végérvényesen csak 1942 elején tették ad acta, igaz, eshetőségként Hitler még 1942. június 2-án is megemlítette. Rademacher egy február 10-én datált, Bielfeld követnek küldött levelében azt közli, hogy a Szovjetunió elleni háború „időközben lehetőséget nyújt rá, hogy a végső megoldáshoz más területeket bocsássanak rendelkezésre", valamint hogy a Führer úgy döntött, „a zsidókat ne Madagaszkárra, hanem keletre telepítsék ki".[296]

A Madagaszkár-terv 1940 nyarán életmentő szalmaszál volt, miután a Főkormányzóság területén kialakítandó rezervátum terve meghiúsult, a zsidók találomra történő kitoloncolása pedig Hans Frank és munkatársai ellenállásába ütközött, mivel e politika folytatása kétségessé tette a Főkormányzóság gazdasági stabilizálására és a Birodalom mellékországává tételére irányuló törekvéseket. Franknak 1940. július 8-án sikerült elérnie a deportálások leállítását, igaz, ezt később részben figyelmen kívül hagyták.[297] Valójában az történt, hogy Heydrich úgynevezett harmadik rövid távú tervét, amely összesen 831 ezer lengyel és zsidó személynek a Főkormányzóságba deportálását irányozta elő, 1941. január elején Hitler kimondott, nyomatékos beleegyezésével sikerült ráerőltetni Frankra. A programot azonban aztán 1941 márciusában kénytelenek voltak leállítani, mivel a Szovjetunióval szembeni felvonuláshoz a Wehrmacht minden szállítókapacitást igénybe vett.[298] A zsidók részaránya a besszarábiai németek áttelepítése miatt szükségesnek mondott kitoloncolásokban meglehetősen csekély volt.

A külügyi tárcára saját előjogait sértő, kellemetlen betolakodóként tekintő Birodalmi Biztonsági Főhivatal nyomatékosan erőltette a Madagaszkár-terv végrehajtását. És bár a projekt a puszta tervezési lépéseken nem is jutott túl, a „zsidókérdés" kezelésének folytatásában fontos katalizátorszerepet játszott. A tervezés során ugyanis keletkezett egy földrajzi értelemben felcserélhetőnek tűnő összkoncepció, amely az addig célnak tekintett rezervátumtervekhez képest összehasonlíthatatlanul konkrétabb volt, még ha maga a célkitűzés egy sor oknál fogva nem volt is híján az utópikus jellegnek. Ennyiben a későbbi

„végső megoldás" kifejlesztésében fontos hídszerep jutott neki, jóllehet explicit módon nem tartalmazta a módszeres megsemmisítés mozzanatát. Madagaszkár azonban mindinkább csak kóddá vált, egy tengerentúli területi megoldás kódszavává.

E perspektíva bizonytalansága miatt az SS köreiben megindult a gondolkodás a Madagaszkár-terv lehetséges alternatíváiról, olyan helyekről, amelyek Európában a németek uralma alatt álltak. Ez derül ki Theodor Dannecker egyik 1941 elején írott leveléből, amelyben egyebek mellett ez áll: „A Führer akaratának megfelelően a zsidókérdést a háború után Európa Németország által uralt vagy ellenőrzött részein kell véglegesen megoldani." Ez – mint a levélíró kifejti – „hatalmas munka" lesz, amihez „a lehető leggondosabb előkészületre van szükség". Ennek az előkészületnek „a zsidók teljes kitelepítését megelőző munkálatokra és a később meghatározandó területeken a legapróbb részletekig kidolgozott letelepítési akció megtervezésére egyaránt ki kell terjednie".[299]

Nyilvánvalóan e célkitűzésen alapul az a tervdokumentáció is, amelyet Heydrich 1941. március 26-án terjesztett be Göringnek, és amely megelőzte Heydrich 1941. július 31-i felhatalmazását, hogy tegye meg a„zsidókérdés összmegoldásának előkészületeit Európa német befolyás alatt álló területein", amit akkoriban még a keleti háború befejezése utáni időkre terveztek.[300] Minden amellett szól, hogy ez a tervezés akkor kezdődött, amikor Hitler már eldöntötte, hogy 1941 tavaszán megtámadja a Szovjetuniót, és úgy tűnt, a támadással új földrajzi lehetőségek kínálkoznak a „keleti irányú kitoloncolásra", a „zsidókérdés végső megoldásának" megvalósítására.

Ennek eredete 1939 késő őszére vezet vissza. Ha áttekintjük a II. világháború kezdete óta eltelt idő történéseit, látható, hogy a kelet- és közép-kelet-európai német kisebbségek visszatelepítése és a „zsidókérdés" kombinációja döntő lökést adott a zsidó lakossági csoportok deportálásának – kezdetben főként a Birodalomhoz csatolt keleti területeken, később azonban azokon túl is. A zsidók kiiktatása elválaszthatatlan összefüggésbe került az Európa keleti területein tervezett népi (völkisch) „határrendezés"-sel, ami később Himmler általános keleti tervében, a „Generalplan Ost"-ban tetőzött időlegesen. A Birodalom területére áramló balti, volhíniai, galíciai, bukovinai és besszarábiai németek letelepítésének szükségessége beindította a „népek odébbtolásá"-nak körhintáját, aminek árát elsősorban a zsidók fizették meg. Egyszersmind a nemzeti építőmunkának és a zsidó lakosság kitoloncolásának, majd valamivel később már megsemmisítésének összekapcsolásával hamarosan sikerült megteremteni a végrehajtók cselekedeteinek pszeudomorális igazolását is.

7. fejezet

„FAJI MEGSEMMISÍTŐ HÁBORÚ" A SZOVJETUNIÓ ELLEN

A Szovjetunió 1941. tavaszi megtámadásáról szóló döntés megszületésekor a „zsidókérdés végső megoldásá"-nak végrehajtásáról még nem alakult ki a konkrét elképzelés. A Főkormányzóság korábban Lengyelországhoz tartozó területeinek részleges leválasztására és a zsidó lakosság, valamint a más fajilag nem kívánatos népcsoportok e területekre telepítésére vonatkozó tervek kezdeti stádiumban voltak. Arról a megoldásról, amely több mint hatmillió zsidó Madagaszkárra telepítését irányozta elő, mindinkább bebizonyosodott, hogy nem több délibábnál, de sem ezt, sem valamilyen más, ehhez hasonló, egyelőre kidolgozatlan tervet nem akartak kizárni, amely a háború belátható időben várt vége után megvalósulhatna. Viszont Hitlernek azzal a döntésével, hogy a Szovjetuniót még azelőtt megtámadja, hogy legyőzte volna Angliát, megváltoztak a „zsidókérdés végső megoldásá"-nak a perspektívái. Az orosz térség dimenziói ugyanis korlátlan lehetőségekkel kecsegtettek a „fölösleges" szláv népességek, köztük a németté válásra alkalmatlannak tekintett lengyel és cseh néprészek, mindenekelőtt azonban a német uralmi övezetben található zsidók elhelyezésére.

1941 elejétől, a német offenzíva előkészületeinek kezdetétől Reinhard Heydrich olyan elképzelésekkel foglalkozott, amelyek a „zsidókérdés" célul tűzött megoldását már nem a tengeren-

túlon, hanem egy „keleten", az Uralon túli szovjet területeken kialakítandó, kontinentális zsidórezervátumban látták. Ezzel rémlett fel először a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, az RSHA által irányítandó észak-orosz–szibériai különleges terület ötlete, amelynek mintaképéül a Gulag szigetvilág munkatáborai szolgáltak. Mivel a németek gyors háborús győzelemmel számoltak, a tervezést a Szovjetunió szétverése és a nyugaton folytatott háború feltehető lezárása utáni időszakra tűzték ki.

De a Szovjetunió elleni német támadás stratégiai és logisztikai előkészületei más tekintetben is befolyásolták a nemzetiszocialista rezsimnek a „zsidókérdés"-ben követett eljárását. Az a várakozás, hogy a szovjet birodalmat hónapokon belül sikerül legyőzniük, és ezzel az európai kontinens egészét az uralmuk alá hajtják, a rezsim vezető csoportjaiban határtalan elbizakodottságot váltott ki; a náci vezetés vakon bízott abban, hogy a „Nagynémet Birodalom" megteremtése haladéktalanul megkezdődhet, anélkül, hogy komolyabban tekintettel kellene lenniük a leigázott keleti népekre. Heinrich Himmler személyében ennek az előfeltétele egy Kelet-Európában végrehajtandó, átfogó határrendezés volt, aminek segítségével ki lehet alakítani a nemzetiszocialista propaganda által követelt „keleti életteret". Himmler még 1941 júliusában megbízta Konrad Meyer SS-Standartenführert, hogy haladéktalanul készítse el az „általános keleti terv"-et, a „Generalplan Ost"-ot.[301] A „zsidókérdés" megoldása, amelyet a Madagaszkár-terv alakjában átmenetileg elválasztottak a gigantikus keleti áttelepítési tervektől, immár szerves részét képezte ennek a projektnek, bármily kevéssé lehetett is látni megvalósítását.

Az elbizakodottság és a leigázott népekkel szembeni kíméletlen erőszak már a levert lengyel köztársasággal szemben alkalmazott bánásmódban is megmutatkozott; ez vezetett

a lengyel felső réteg és az értelmiség egyes részeinek módszeres kiirtásához, javainak kisajátításához, a zsidó lakosság diszkriminálásához és elűzéséhez. Mindazonáltal az erőszaknak ekkor még léteztek bizonyos határai. A hadsereg némely parancsnokai ellenezték az SS-Einsatzgruppék, különösen az SS-Gruppenführer Udo von Woyrsch parancsnoksága alá tartozó Einsatzkommando z. b. V.* által a lengyelek és zsidók ellen elkövetett számos mészárlást.[302] Még néhány hadbírósági vizsgálat is indult, de a Wehrmacht Főparancsnoksága (Oberkommando der Wehrmacht, OKW) hátba támadta a felelős hadseregparancsnokokat, és a Hitler által hamarosan elrendelt amnesztia fedezte a lengyel polgári lakosság, köztük a zsidók ellen elkövetett bűnöket.[303]

Amikor azonban a küszöbönálló oroszországi hadjárat került a célkeresztbe, minden gát átszakadt. A nemzetiszocialista hatalmi eliteken úrrá lett korlátlan hatalmuk kibontakoztatásának és ideológiai vágyálmaik megvalósításának mámora. Himmlernek eltökélt szándéka volt, hogy minden eszközzel teljesíti a kapott különleges megbízást. Reinhard Heydrich és Eduard Wagner főszállásmester már a német offenzíva előkészítésekor sikerrel fáradozott azon, hogy a hadsereg és a biztonsági erők közötti súrlódási felületeket, amennyire csak lehet, csökkentse. Ellentétben azzal, ahogy Lengyelország megtámadásakor történt, a Sicherheitspolizei és az SD megalakítandó Einsatzgruppéit nem a hadseregparancsnokoknak, hanem a tervezett birodalmi főbiztosságokhoz (Reichskommissariat) beosztott HSSP-vezetőknek** rendelték alá. Az 1941.

* z. b. V.: zur besonderen Verwendung, azaz „különleges feladatokra". – *A szerk. megj.*

** HSSPF: Höhere SS- und Polizeiführer, azaz „magasabb SS- és rendőrségi vezetők". – *A szerk. megj.*

március 13-i keltű, a „Barbarossa hadműveleti utasítás különleges területeken követendő irányelvei"-ben az áll, hogy az Einsatzgruppék Sonderkommandói a műveleti területeken „saját hatáskörükben végrehajtási intézkedéseket foganatosíthatnak a polgári lakossággal szemben". A lengyelországi gyakorlattal ellentétben a megszállt területeken nem rendeztek be saját katonai közigazgatást, hanem ezt a főparancsnokok alá rendelték.[304]

Időben szoros összefüggésben a tárgyalásokkal, melyeket Himmler azon különleges feladatairól folytattak, amelyek – mint azt a „Barbarossa hadműveleti utasítás különleges területeken követendő irányelvei"-ben megfogalmazzák – „két szemben álló politikai rendszer végérvényesen megvívandó harcából" adódnak,[305] Adolf Hitler feleskette a hadvezetést az általa posztulált világnézeti háború módszereire. 1941. március 30-án a Wehrmacht 250 magas rangú tisztje előtt olyan hallatlan brutalitással vezetendő faji megsemmisítő háború forgatókönyvét vázolta fel, amely a Vörös Hadsereg és a szovjethatalom szétverésén túl az orosz államiság megszüntetését és az orosz lakosság egyes részeinek kiirtását is célul tűzte ki. Hitler azt hangsúlyozta, hogy a politikai komisszárok és a kommunista értelmiség tagjai mint a bolsevik eszme hordozói kivétel nélkül likvidálandók, és „ázsiai bűnözők"-ként a lehető legnagyobb keménységgel kezelendők. Keleten, jelentette ki a diktátor „a jövőre nézve a legnagyobb keménység is enyhe", és felvázolta a „zsidó bolsevizmus" ellenségképét, amelyet meg kell semmisíteni.[306]

A jelen lévő csapatparancsnokok körében semmiféle tiltakozás nem volt, és később is csak szórványosan akadtak olyanok, akik fenntartásokkal viseltettek Hitler azon utasításával szemben, hogy a hadviselést nem kell a nemzetközi jog alapelveihez kötni. A parancsnokok nagy többsége osztotta azt a feltevést, hogy a szovjet vezetést a zsidók uralják. A bolsevizmus és zsidóság közötti egyenlőségtétel különösen a tábornoki karban váltott ki mélyen gyökerező antiszemita és antikommunista indulatokat, amelyek a monarchia összeomlásának és a novemberi forradalomnak az idejéből származtak. A magasabb rangú tisztek körében régóta táplált antiszemita előítéletek magyarázzák, hogy a hitleri tirádák miért nem váltottak ki említésre méltó ellenállást, és hogy nagy mértékben beépültek az egyes katonai vezetők parancsaiba. A 4. sz. Páncélos Hadsereg Felvonulási és Harcszabályzatának Erich Hoepner által jegyzett, 1941. május 2-án kelt 2. számú mellékletében például az áll, hogy a küszöbönálló hadjárat nem egyéb, mint „a germánság szlávok ellen vívott régi harcának" folytatása, „a kultúra megvédése a moszkovita-ázsiai áradattól, védekezés a zsidó bolsevizmus ellen", aminek képviselőivel szemben „nem lehet helye kíméletnek".[307] A parancsnokok számos ilyen és ehhez hasonló antiszemita állásfoglalása vált ismertté.

A Wehrmacht Főparancsnoksága saját indíttatásból fordította le Hitler általános ideológiai irányvonalát a konkrét parancsok nyelvére. Ehhez Himmler és Heydrich részéről semminém nyomásra nem volt szükség. Heydrich a maga részéről láthatóan mindent elkövetett, hogy elkerüljék a lehetséges súrlódásokat a hadsereggel. A Wehrmacht Főparancsnoksága és a szárazföldi haderő főparancsnoksága (Oberkommando des Heeres, OKH) a „bűnös parancsokról" saját kezdeményezésre kiadott irányelvei fontos előfeltételét jelentették annak, hogy a Wehrmachtot is bevonják a rezsim bűnös politikájába. Az 1941. május 13-án kiadott, „a Barbarossa területen érvényes

hadi törvénykezés végrehajtásáról szóló rendelet" kifejezetten felmenti a büntetőjogi következmények alól az ellenséges polgári lakosság ellen bűncselekményt elkövető Wehrmacht-katonákat. Ugyancsak a nemzetközi hadijog nyilvánvaló megsértését jelentette a szintén az OKH kezdeményezésére június 6-án kiadott komisszárparancs* és a szovjet hadifoglyok kivégzésére adott utasítások sora.[308] A hadseregparancsnokoktól érkező szórványos kifogások sem a rendelkezések jogellenességére, hanem a fegyelem fenntartását illető aggályokra vonatkoztak. Kezdetben a komisszárparancsot is általánosan betartották, és a legkevésbé sem tagadták meg egyes alakulatokban.

A bolsevik- és zsidóellenes megsemmisítő program végrehajtásában nélkülözhetetlen transzmissziós szíj szerepét játszotta a Reinhard Heydrich által még a harci cselekmények megindítása előtt felállított és a harcoló csapatok nyomában útnak indított elnyomó gépezet. Az Eduard Wagner főszállásmesterrel 1941 márciusában és áprilisában az Einsatzgruppék feladatairól kötött megállapodások[309] e különítményeknek szokatlanul nagy játékteret biztosítottak, még a hadsereg operációs területén is „saját hatáskörben" tevékenykedhettek. A gyakorlatban ez ahhoz vezetett, hogy az Einsatzgruppék Sonderkommandói nemritkán a harcoló csapatokkal együtt haladtak. A hadsereg és a Wehrmacht főparancsnoksága Himmler követeléseivel szemben tanúsított engedékenységének oka elsősorban abban rejlett, hogy igyekeztek megelőzni azokat a „bosszantó" nézeteltéréseket, amelyek a lengyelországi hadjárat idején felléptek, és megpróbálták elejét venni, hogy a csapatokat politikailag motivált biztosítási feladatokkal terheljék.

* A politikai biztosokkal (komisszárokkal) való bánásmód irányelveiről szóló parancs. – *A szerk. megj.*

Ez öncsalás volt. Valójában a csapattörzsek kezdettől fogva szorosan együttműködtek a helyben lévő Einsatzgruppékkal, amelyeknek a logisztikája a Wehrmacht illetékességébe tartozott.

Az elsőként alakított Einsatzgruppék (A-tól D-ig) mindenkor az egyes hadseregcsoportok területén tevékenykedtek és az újonnan kinevezett magasabb SS- és rendőrparancsnokoknak (HSSPF Nord, Mitte és Süd) voltak alárendelve. Mindezekhez a Birodalmi Biztonsági Főhivatal további formációi társultak, köztük Lengyelország keleti részén az Einsatzgruppe z. b. V, a tilsiti és allensteini (Olstyn) államrendőrségi (Stapo) hivatalok Einsatzkommandói, és azok az alakulatok, amelyeket Himmler népi németekből állíttatott össze. Az Einsatzgruppék mindenhol Einsatz- és Sonderkommandókra tagolódtak, és mind a Waffen-SS tagjaiból, mind pedig a rendfenntartó erők (Ordnungspolizei) tagjaiból, valamint helyi önkéntesekből verbuválódtak, aminek eredményeképpen – mindenekelőtt a háború előrehaladtával – rendkívül heterogén összetételűek voltak. A parancsnoki pozíciókat viszont rendszerint az SS, a Gestapo, a Kripo és az SD vezetőinek tartották fenn. Az Einsatzgruppék élén a Birodalmi Biztonsági Főhivatal magas rangú képviselői álltak, köztük Otto Ohlendorf, Franz Six, Arthur Nebe vagy a Sicherheitspolizei olyan érdemdús tisztjei, mint Franz Walter Stahlecker és Otto Rasch. Esetükben a rezsimhez szorosan kötődő, ideológiailag iskolázott személyiségekről van szó, akik később az SS-apparátus csúcspozícióiba kerültek.

Az Einsatzgruppék vezetőinek és a hozzájuk rangban legközelebb állók tipológiai vizsgálata azt mutatja, hogy legtöbbjük az SS apparátusában kezdte karrierjét, hogy az Einsatzgruppék élére helyezésüket a megbízhatóság próbájának tekintették, és hogy közülük nem kevesen a kiképzés területén végrehajtott takarékossági intézkedések során kényszerültek feladni addigi

pozícióikat, és ennek megfelelő bizonyítási kényszer alatt álltak.[310] Kivétel nélkül erősen antiszemita beállítottságúak voltak, és végigcsinálták az SD megfelelő képzéseit.[311] Fontos csoportjukat a vezetői beosztások várományosai tették ki, akiknek további pályafutása az Einsatzgruppék részkommandóinál teljesített sikeres tevékenységtől függött, és akik gondolkodását jól fejlett karrierizmus jellemezte.[312] Ezek az emberek egy szakmailag kvalifikált, politikailag roppant motivált és világnézetileg homogén vezetői potenciált jelentettek, és kevés kivételtől eltekintve fenntartás nélkül készek voltak a megsemmisítő politika szolgálatába állni.[313]

Az egyes Einsatzkommandók között a Szovjetunióba történt bevonulás után azonnal ambiciózus versengés alakult ki, mindannyian azon voltak, hogy az ellenőrzésük alatt álló területen a lehető legátfogóbb tisztogatást hajtsák végre. Ezt a mentalitást csak még inkább erősítette az a kötelezettség, hogy rendszeresen jelentést kellett írniuk tevékenységükről, és hogy a jelentéseket állítólag Hitlerhez is eljuttatták. A beszámolók szabályos eredménykimutatásokat tartalmaztak, amelyek a kommandók között a „legmagasabb kvóták eléréséért folytatott verseny"-ről tanúskodtak.[314] Mindebben az is közrejátszott, hogy a zsidó lakosság likvidálására pótlólag bevetett rendőrzászlóaljak és SS-dandárok sokszor jelentősen magasabb számokkal, sokkal több meggyilkolt áldozattal büszkélkedhettek.

A négy Einsatzgruppe létszáma nem volt sokkal több 3000 főnél – az Einsatzgruppe A 990, az Einsatzgruppe B 655, az Einsatzgruppe C 700-800, az Einsatzgruppe D pedig körülbelül 500 személyből állt. Ezek mellett 1944-ben Magyarországon felállt az Einsatzgruppe F, Romániában az Einsatzgruppe G (amelyet azonban már nem vetettek be), Szlovákiában az Einsatzgruppe H, valamint a háború későbbi szakaszában változó számú más, pótlólag létesített Einsatzkommando is működött még.[315] Az az ijesztő véres nyom, amelyet a Szovjetunió és Kelet-Lengyelország megszállt területein maguk után hagytak, egyáltalán nem áll arányban a létszámukkal. Mindez arra utal, hogy milyen fontos volt az a közvetett, sőt nemritkán közvetlen támogatás, amit a tisztogatási akcióikhoz a Wehrmacht kötelékeitől, elsősorban a Titkos Tábori Rendőrségtől, a Tábori Csendőrségtől, a tábori parancsnokságoktól és a hátország biztosítását végző hadosztályoktól kaptak. Szállítóeszközök rendelkezésre bocsátásában, kivégzések katonai biztosításában nemritkán a reguláris csapatok, valamint a helyi katonai közigazgatás emberei is részt vettek. Litvániában és Lettországban az Einsatzgruppék nagymértékben támaszkodhattak a honi erőkre, amelyek gyakran már a német csapatok érkezése előtt akcióba léptek. Ugyanez áll Ukrajnára és Bukovinára, míg az orosz területre történő benyomulás során a lakosság inkább a zsidók üldözése ellen volt, és a pogromok szítására tett kísérletek zömében sikerteleneknek bizonyultak.

A kutatás figyelmét jó ideig elkerülte, hogy a biztosító feladatok ellátására Himmler Einsatzgruppéi mellett 1941 júliusa után egyéb katonai egységeket is készenlétbe helyeztek, így például az 1. SS-dandárt 4000 és az SS-lovasdandárt több mint 7200 fővel. Ezek az SS halálfejes osztagaiból rekrutálódott erők a Waffen SS-szel ellentétben nem a hadsereg kötelékében harcoltak, hanem az SS birodalmi vezető (Reichsführer-SS) parancsnoki törzsének voltak alárendelve.[316] Mindehhez kezdetben 11, később összesen 26 rendőrségi zászlóalj, valamint számos helyi kollaboránsokból összeállított egység társult – az összlétszám 1942-re több mint 160 ezer, 1943-ra 300 ezer főre duzzadt.[317] A rendőrzászlóaljakat – mint például a 101. sz. hamburgi rendőrzászlóalj esete is mutatja – korántsem csak

idősebb tartalékosokból állították össze. Az alakulatok többségében fiatal, ügybuzgó rendőrök szolgáltak, akikben kellő mértékben elültették az antiszemitizmust ahhoz, hogy a megbízásnak megfelelően tudják gyakorolni gyilkos szakmájukat.[318]

Számos alkalommal elhangzott az a feltételezés, hogy az Einsatzgruppék vezetőivel bevetésük előtt ismertették meg a szovjet zsidók megöléséről kiadott állítólagos Führer-parancsot. Ez Otto Ohlendorf Nürnbergben elmondott védekezésének egyik állítására ment vissza, amit később ő maga is relativizált.[319] Ilyen Führer-parancs azonban nem létezhetett, és olyan szóbeli utasítás sem volt, amely bárkit is zsidó nők és gyermekek likvidálására hatalmazott volna föl. Reinhard Heydrich röviddel a támadás időpontja előtt a pretzschi rendőrakadémián, illetve június 17-én, a berlini Prinz Carl Palais-ban rendezett megbeszélésen adott részletes instrukciókat az Einsatzgruppék vezetőinek, ám ilyesfajta megsemmisítési parancs ott sem hangzott el. Bár szó volt kíméletlen keménységgel folytatandó „világnézeti küzdelem"-ről, magukat a zsidókat pedig a bolsevik rendszer legfőbb képviselőinek nevezték, maguk az utasítások azonban megmaradtak abban a keretben, amelyet a „bűnös parancsok" köre jelölt ki.[320]

Heydrich 1941. július 2-án a Szovjetunió területén működő magasabb SS-parancsnokoknak (HSSPF) küldött írásos utasításában és az Einsatzgruppe A parancsnokának, Stahleckernek küldött üzenetében olyasformán pontosította a feladatkijelölést, hogy a tervezett likvidálásokról szóló parancs a Komintern funkcionáriusaira, a hivatásos kommunista politikusokra, a magasabb beosztású pártfunkcionáriusokra, a népbiztosokra, a „párt- és állami állásban lévő zsidókra", valamint az egyéb radikális elemekre vonatkozik.[321] „A megszállandó területeken a kommunista-, illetve zsidóellenes körök által szervezett

öntisztulási kísérleteket", köztük a zsidópogromokat nem kell megakadályozni, mindazonáltal a kommandók ezeket nem támogathatják nyíltan, és a kezdeményezést a helyi zsidóellenes erőkre kell hagyniuk. A parancs meglehetős szabadságot enged annak megállapítására, hogy kik tartoznak a haladéktalanul kivégzendők körébe.

Az egyes Einsatzgruppék eljárásának összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy ezek eleinte teljes mértékben az adott utasítások keretein belül tevékenykedtek, de 1941 augusztusától kezdve – kivételes esetekben már júliusban is – áttértek a zsidó lakosság likvidálására, beleértve a nőket és gyermekeket is. Ez a fordulat nem egységesen zajlott, és nyilvánvalóan nem vezethető vissza semmilyen írásos formában kiadott központi parancsra.[322] Általánosságban az az elképzelés érvényesült, hogy egy későbbi időpontban a zsidók összességét deportálni fogják.

Arra a kérdésre, hogy mi lehetett az oka az Einsatzgruppék e rohamos radikalizálódásának, a kutatók különböző válaszokat adnak. Azt a feltevést, hogy július közepén ilyen értelmű parancs érkezett volna, amely kitágította az instrukciók eredeti körét, és talán magától Hitlertől származott, források nem erősítik meg. Az egyre kíméletlenebb erőszakalkalmazás begyakorlása és a kivégzéseknek áldozatul eső személyek körének kiszélesítése továbbra is automatikusan történt. Ehhez döntően hozzájárult a spontán terror és az embertelen erőszakcselekmények elleni szankciók vagy büntetőjogi intézkedések teljes hiánya. A „zsidó bolsevizmus" ideológiai kliséjét és azt a feltevést, hogy a zsidóság azonos a bolsevizmussal, megerősítették a lett, litván és ukrán lakosság körében történő antiszemita tömeggyilkosságok is, amelyek többnyire még a német csapatok érkezése előtt kezdődtek, mintegy válaszul a távozó NKVD-sek

tömeggyilkosságaira. A heves antiszemita légkörben a zsidók számlájára írtak minden engedetlenséget és a német megszálló hatalom elleni szabotázsakciót, a zsidó szabadcsapatoktól való félelem pedig csak igazolásul szolgált a helyi csoportok által kirobbantott pogromok eltűrésére.

Ahelyett, hogy felkutatták volna a valódi tetteseket, a biztonsági erők megszokták, hogy minden olyan esetre, amelyet a csapataik elleni támadásként lehetett értelmezni, azzal válaszoltak, hogy „jóvátétel"-t követeltek a zsidó lakosságtól; így kezdődött a tömeges kivégzések sorozata. És mindez csak fokozódott, amikor a megszállt területeken – egyértelműen a németek megtorló intézkedései és erőszakpolitikája következtében – fölllángolt a partizántevékenység, jóllehet azt a szovjet kormány eredetileg elutasította.[323] „A zsidók megölése mint a partizánok elleni megelőző harc – írja Klaus-Michael Mallmann – azóta a gyilkolás eszkalációjának legfontosabb médiumává vált."[324]

Mindenesetre az Einsatzgruppék az „önfelhatalmazás folyamatá"-ban áttértek arra a gyakorlatra, hogy nem csupán „az állami és pártszolgálatban álló zsidók"-at gyilkolták meg, hanem valamennyi zsidót, nem téve kivételt a nőkkel és gyermekekkel sem. Ebben a szemléletbeli változásban közrejátszott, hogy a konkurens SS-dandárok és rendőrzászlóaljak nyilvánvalóan Himmler buzdítására már júliusban áttértek a helyi zsidóság szisztematikus likvidálására és a gettók kiürítésére, ami mellett az Einsatzgruppék jelentéseiben leírt sikerek meglehetősen soványkáknak látszottak. 1941. július 30-án Himmler arra utasította a 2. SS-lovassági ezredet, hogy végezzenek ki minden zsidó férfit, a nőket meg hajtsák bele a Pripjaty-mocsarakba, augusztus elején pedig Friedrich Jeckeln magasabb SS- és rendőrparancsnok azt az utasítást adta az Einsatzgruppe C-nek, hogy az összes nem dolgozó zsidót – közöttük a nőket és a gyermekeket is – likvidálják. Mindez kiélezte azt a radikalizálódási folyamatot, amely szeptemberre az összes biztosítási feladattal megbízott csapatra kiterjedt.[325]

A helyi funkcionáriusok és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal közötti interakcióban az az általános célkitűzés érvényesült, hogy mintegy megelőlegezve a későbbi összmegoldást, a megszállt területek zsidóságát erősen meg kell ritkítani, vagy teljes egészében likvidálni kell. Hinrich Lohse ostlandi birodalmi biztosnak a „zsidókérdés" rendezésére kiadott iránymutatására küldött válaszlevelében az Einsatzgruppe A parancsnoka, Stahlecker arról ír, hogy „a keleti térségben új lehetőségek nyíltak a zsidókérdés rendbe tételére", amelyeket Lohse nem vett figyelembe. A hosszú ideig tartó gettósítás helyett, fejtette ki Stahlecker, a helyzet azt követeli meg, hogy „a teljes keleti területet (Ostland) majdnem 100 százalékosan tisztítsák meg a zsidóktól". Ez jelentősen megkönnyíti a zsidók későbbi, „Európán kívüli zsidórezervátumba történő transzportját."[326] Érvelésében Stahlecker hivatkozik a Birodalmi Biztonsági Főhivatal 1941 nyarán a „zsidókérdéssel" kapcsolatban kibocsátott útmutatására, amely nem maradt ránk, annyiban azonban eltért az általános tendenciától, hogy – alighanem taktikai meggondolásokból[327] – a zsidók elhelyezésére a keleti területeken átmeneti koncentrációs terek kijelölését javasolja.

Stahlecker állásfoglalása arra utal, hogy az érintettek között bizonyos konszenzus alakult ki, amelyet az első gyilkossághullámot túlélő zsidók számára köztes megoldást szánt.[328] Jellemző az Einsatzgruppe B vezetőjének, Arthur Nebének egyik megnyilatkozása, aki már 1941. július 23-án az Einsatzgruppe jelentésében megállapította: „A zsidókérdés megoldása a háború alatt ebben a térségben megvalósíthatatlannak tűnik, mivel ezt a zsidók túl nagy száma miatt csakis kitelepítéssel lehet

elérni."[329] Ebből az is kiderül, hogy miközben szándékuk a lehető legtöbb helyi zsidó kiirtása volt, továbbra sem adták fel azt az elképzelést, hogy a harci cselekmények lezárultával a „keletre" való kitoloncolást tekintik megoldásnak. Hasonló ambivalenciát tükröznek azok a kijelentések, amelyeket Himmler ebben az időszakban tett. A háborús helyzetnek az összmegoldás megelőlegezéseként való kihasználását – hogy a megszállt Szovjetunióban a zsidó lakosság lehető legnagyobb részét azzal az érvvel kapcsolták ki, hogy esetükben a bolsevizmus képviselőivel, az ellenállás táptalajául szolgáló emberekkel számolnak le – nem érezték ellentmondásban állónak a zsidóság később meghatározandó helyen kialakított rezervátumba telepítéséről szóló formulával, amelyet legitimációként használtak.

A zsidó hadifoglyok és komisszárok – állítólagos szabotázsakciókra adott válasz gyanánt történő – módszeres meggyilkolása, a mind gyakoribbá váló tömeggyilkosságok hozzájárultak, hogy a gyilkosságokra már nem is kellett kifejezett parancsot adni. Ennek fényében nem meggyőzőek azok a kutatók egy része által erőltetett magyarázatok, amelyek szerint az Einsatzgruppék fellépésének egyre kegyetlenebbé válása egy készségesen végrehajtott Himmler-parancsra, netán egy Hitlertől érkezett „jelzésre" vezethető vissza.[330] Sokkal inkább abból kell kiindulnunk, hogy egy „automatikus radikalizálódási folyamat" történt, amely egybeesett az általános trenddel, a háború növekvő mértékű brutalizálódásával. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy az Einsatzkommandók csak a nyár végén kezdték el minden energiájukat a zsidók üldözésére fordítani, miután azok a biztosítási és letartóztatási intézkedések, amelyekre eredetileg bevetették őket, jórészt okafogyottá váltak.

A szovjet zsidók megsemmisítésére irányuló politika intenzívebbé válásához hozzájárult a németeken 1941. július közepétől mindinkább eluralkodó általános idegesség, ami abból az aggodalomból fakadt, hogy a várakozásokkal ellentétben nem tudják elérni a Szovjetunió elleni hadjárat gyors befejezését. Július 16-án a rastenburgi főhadiszállásán, a Wolfschanzén rendezett tanácskozáson Hitler taglalta a stratégiai helyzetet, különös tekintettel az orosz partizánharc következményeire.[331] A diktátor a jelen lévő Alfred Rosenberg, Hans-Heinrich Lammers, Wilhelm Keitel, valamint Göring és Bormann előtt a zsidókat tette felelőssé a szovjetek egyre erősödő ellenállásáért, és azt követelte, hogy „lőjenek le mindenkit, aki csak görbén néz".[332] Nem sokkal később Keitel azt hangsúlyozta, hogy „az elfoglalt keleti területek biztosítására rendelkezésre álló csapatok" a nagy térbeli távolság miatt csak akkor elegendők, „ha a megszálló hatalom olyan mértékű rettegést tud kelteni, ami önmagában alkalmas rá, hogy elvegye a lakosság kedvét az ellenszegüléstől".[333] Sok érv szól amellett, hogy Himmler ezt a konstellációt használta ki a megszállt területeken a megsemmisítés politikájának erőltetésére.[334]

Lehetetlen vállalkozás volna e rohamos tempójú megsemmisítő politika valamennyi vonását leírnunk. Az Einsatzkommandók tevékenysége általában a katonai parancsnokok előkészítésére támaszkodhatott. A parancsnokok elrendelték a zsidók megkülönböztetését és összeírását, elkobozták vagyonukat, sok esetben pedig munkatáborokba is koncentrálták, illetve munkára rendelték őket, és rendelkeztek a zsidótanácsok megalakításáról is. Az Einsatzkommandók egyszersmind a biztosításra kirendelt hadosztályok személyzetének logisztikai támogatására is számíthattak. Az első hónapokban a zsidó férfiak kivégzését általában partizántevékenységgel, fosztogatással, a szovjetek által elkövetett – állítólagos vagy valóságos – rémtettek miatti megtorlással, feketekereskedelemmel, illetve

a megszállók elleni vétségekkel indokolták. A megsemmisítő akciók igazolására felhozott indokok között az említetteken túl a járványveszély és hasonlók is előfordultak. Míg a gyilkosságok áldozatai kezdetben elsősorban értelmiségiek és rabbik voltak, addig a nyár vége felé a terrorakciók már egész falvakat és zsidó közösségeket érintettek, és a zsidó lakosság módszeres megtizedelését célozták tömeges akciókkal.

Számos érv szól amellett, hogy július közepéig a csak kivételesen, általában helyi lakosok által rendezett pogromokat követően végrehajtott likvidálásokról nem spontán módon, hanem átfogó tervek alapján álltak át a módszeres és tömeges kivégzésekre. Ezt mutatja, hogy a zsidó lakosság likvidálására bevetett egységeket 1941 nyarának végén SS-dandárokkal erősítették meg – igaz ugyan, hogy az SS-lovasdandár július végén a Pripjaty-mocsarak térségében már végrehajtott egy „tisztogató akciót", amelynek során 13 788 „fosztogató"-t végeztek ki és 714 foglyot ejtettek.[335] Ezt hasonló „tisztogató akciók" követték, amelyek új dimenziót kölcsönöztek az üldözésnek. Mindezzel párhuzamosan az Einsatzgruppe B területén a 322. páncélos zászlóalj egy sor „nagyakciót" hajtott végre, amelyek a mogiljevi „különakció"-ban tetőztek. Ez kétezernél is több „mindkét nembeli zsidó" – köztük feltehetően gyerekek – életét követelte. A közép-oroszországi magasabb SS- és rendőrparancsnok, Erich von dem Bach-Zelewski adatai szerint a Himmler nyomatékos támogatásával lezajlott akciókban már augusztus 4-ig 30 ezer személyt gyilkoltak meg.[336]

Ezek a nagyakciók az Einsatzgruppék körében radikalizálódási folyamatot váltottak ki, és a „zsidómentes terek" stratégiájának kialakításához vezettek. Mindenesetre az Einsatzkommandók a nyár végétől kezdve különböző módokon áttértek az átfogó akciókra, amelyek során szoros együttműködés jött

létre a rendőrzászlóaljakkal. Az Einsatzgruppe B szeptember 13-ig 23 804 likvidálást jelentett. Nők és gyermekek megölése ekkor már mindennapos gyakorlatnak számított. Azután a nagyakciók módszere általánosságban is elterjedt. A megsemmisítésnek ezt a módját az Einsatzgruppe C területén is alkalmazták, ami azután augusztus végén a kamenyec-podolszkiji mészárláshoz vezetett, amelynek során három nap alatt 23 600 embert* gyilkoltak meg, és amelyért Jeckeln magasabb SS- és rendőrparancsnokot terhelte a fő felelősség. Jeckeln ukrajnai rémuralma, amelynek csak augusztusban 44 125 ember esett áldozatul, a szörnyűséges Babij Jar-i tömeggyilkosságban érte el tetőfokát.

A számtalan gyilkos akció közül a Kijev melletti Babij Jar-i szurdokban elkövetett tömeggyilkosság szomorú ismertségre tett szert. Néhány – még a szovjet csapatok kijevi kivonulása előtt a városban elhelyezett – időzített bomba felrobbanására adott válaszul Jeckeln magasabb SS- és rendőrparancsnok, Rasch, az Einsatzgruppe C parancsnoka, Blobel, az SK 4a vezetője és a kijevi városparancsnok megállapodott, hogy nagyszabású megtorló akciót hajtanak végre a kijevi zsidók ellen. Áttelepítés ürügyével sikerült nagy többségüket a Babij Jar-i szakadékba vezetni, ahol meggyilkolták őket. Az eseményről szóló jelentés adatai szerint két nap leforgása alatt, 1941. szeptember 29-én és 30-án 33 771 embert lőttek bele a szakadékba.[337]

Különösen nagy figyelmet keltett az ukrajnai Belaja Cerkovban történt eset. A városban a Sonderkommando 4a és egy

* Nagy részüket – zömében 1939 és 1941 között Magyarországra menekült, „rendezetlen állampolgárságú"-nak minősített zsidókat, de magyar papírokkal rendelkezőket is – a magyar hatóságok utasítására tették át ukrán területre. – *A szerk. megj.*

Waffen-SS-század több száz zsidó férfit lőtt le, akik kilencven – néhány hónap és hat év közötti korú, ellátatlan és rettenetes állapotban lévő – árvát hagytak maguk után. Az esetről értesülve Helmuth Großcurth, a 295. gyalogoshadosztály vezérkari tisztje megpróbált közbenjárni a Reichenau vezértábornagy parancsnoksága alatt álló déli hadseregcsoportnál, hogy megakadályozza a gyermekek likvidálását, de süket fülekre talált, sőt meg is feddték, miközben „az egész fajzat" kiirtását követelő parancsnok érvényesítette akaratát. A történet jól szemlélteti az összes résztvevőt jellemző teljes erkölcsi eltompulást, egyszersmind annak kilátástalanságát is, hogy valaki – mint itt Großcurth – egyénileg sikerrel közbenjárhasson egy ilyen ügyben.[338]

A megsemmisítés gyakorlatának rendkívüli mértékű súlyosbodását látjuk július végén, augusztus elején a Litvánia, Lettország és Fehéroroszország területén néhány rendőrzászlóaljjal együtt tevékenykedő Einsatzgruppe A-nál is. A kivégzések hamarosan a vidéket is elérték, miközben a városi zsidó lakosságot addigra – a helyi gazdaság szempontjából nélkülözhetetlen kis részük kivételével – már kiirtották. Az üldözők mindinkább azt tekintették céljuknak, hogy a zsidókat, amennyiben azok nem estek azonnal áldozatul a gyilkosságoknak, gettókba zsúfolják össze, azonban sokszor megesett az is, hogy egész gettórészek ürültek ki lakosaik meggyilkolása következtében.

A likvidálások mértéke minden képzeletet felülmúl. Az Einsatzgruppe A 1941. október közepéig 118 ezer áldozatot jelentett, az Einsatzgruppe B jelentésében 1941. október 31-ig 47 467 kivégzésről számolnak be, az Einsatzgruppe C mérlege 5000, míg az Einsatzgruppe D 1941. december 12-i jelentése 54 696 zsidó likvidálásáról szól. Eszerint 1941 késő őszéig több mint félmillió emberrel végeztek. Ezzel párhuzamosan meg kell említenünk a zsidó hadifoglyok likvidálását, valamint azoknak a zsidó menekülteknek a sorsát, akik éhen haltak, járványokban, illetve a frontok közé szorulva veszítették életüket. A holokauszt már javában zajlott, még mielőtt formálisan is a rezsim programjává vált volna, és az itt csak nagy vonalakban felvázolt folyamatot nem lehet leegyszerűsítve „a Führer parancsá"-ra vagy „Himmler – Hitler által jóváhagyott – utasításá"-ra visszavezetni.[339]

Ugyancsak félrevezető volna, ha a megsemmisítő akciókat kizárólag az Einsatzgruppék, valamint a Himmler által hozzájuk rendelt SS-dandárok és rendőrzászlóaljak számlájára akarnánk írni. Inkább arról van itt szó, hogy mindenütt szoros együttműködésre került sor az SS és az SD biztonsági erői, a rendőrzászlóaljak és a titkos tábori rendőrség, a katonai közigazgatás és a biztosító zászlóaljak, de a civil közigazgatás között is, mihelyt berendezkedett. A 707. zászlóalj közvetlen részvétele a tömeggyilkosságban – legalábbis 1941 végéig – kivételnek számított, általános volt viszont a Wehrmacht közvetett támogatása az SS és a rendőrség egységei által végrehajtott kivégzésekhez. A Wehrmacht katonái nagyon is részt vettek a lezárásokban és a kivégzőosztagokban, a helyi katonai igazgatás szintjén pedig „módszeres, munkamegosztáson alapuló együttműködés" épült ki.[340]

Az üldözés alig másfél hónap leforgása alatt célzatos, egyedi kivégzésekből tömeges akciókká eszkalálódott, és ezzel párhuzamosan a gyilkos technikák is megváltoztak. A módszerek mind brutálisabbá váltak, aminek következtében sok esetben átlépték a többé-kevésbé tudatos szadizmus határát. Szabályozott kivégzőosztagok helyett, amelyek létszáma az áldozatokéval azonos nagyságrendbe tartozott, egyre rafináltabb és kegyetlenebb módszereket eszeltek ki, amelyek lehetővé tették, hogy viszonylag kis energiával a lehető legtöbb áldozatot

ölhessék meg. A zsidókat arra kényszerítették, hogy vegyék le ruháikat, és menjenek le az e célra előkészített gödrökbe, amelyeket többnyire nekik maguknak kellett megásniuk, és ott tarkólövéssel vagy gyorstüzelő fegyverekből leadott sorozatokkal végeztek velük, és akkor a gyermekek megsemmisítéséről még nem esett szó. Az üldözők nem foglalkoztak azzal, hogy ez a kegyetlen eljárás mit jelent az áldozatoknak, csak az elkövetők számára káros pszichés következmények elkerülésével törődtek, azzal, hogy alkohollal, jutalmakkal és rendkívüli szabadságokkal tartsák bennük a szellemet, vagy nem német milíciákkal helyettesítették őket.

Amikor Himmler 1941. augusztus közepén jelen volt az egyik minszki kivégzésen – több mint száz állítólagos partizánnal végeztek, akiket az Einsatzgruppe B vezetője, Arthur Nebe e célból szállíttatott a börtönből a helyszínre –, meglehetősen idegesen viselkedett, majd a végén beszédet mondott. Ebben arról szónokolt, hogy „a harc természeti törvény", és szót ejtett a „férgek" elleni védekezés szükségszerű voltáról.[341] Ezután kevésbé nyomasztó gyilkolási technikák kidolgozását szorgalmazta, és ezzel a feladattal Nebét bízta meg. Nem sokkal később került sor a T 4 akció résztvevőinek bevonására Odilo Globocnik lublini likvidálásaiba. 1941 késő őszéig azonban külső szabályozás nélkül zajlott az üldözés, gyakran a legtriviálisabb alkalmakat használva föl a gyilkos akciók bővítésére.

A szovjet zsidók elleni – 1941 késő őszén széleskörűvé és általánossá vált – gyilkos politikát elősegítette az erősen eluralkodó antiszemita légkör. A rezsimnek az „alsóbbrendű emberek"-ről („Untermenschen") szóló propagandája ennyiben hatásosnak bizonyult. Ezzel azonban nem lehet kellőképpen megragadni a résztvevők indítékait. A gyilkosságokban való részvétel, illetve a gyilkos akciók elfogadása, a velük való egyetértés elsődleges

mozgatórugója nem mindig a zsidógyűlölet volt, a háttérben többnyire a rejtett, ideológiai eredetű indulatok és az anyagi érdekek kombinációja állt. Az „eseményjelentések" figyelembe veszik ezt, amikor az egyes akciók különleges okai között megjelölik, hogy azokat szabotázs, gyújtogatás, feketekereskedelem, járványveszély, lakáshiány vagy a partizánokkal való kapcsolattartás miatt hajtották végre. Az efféle indoklások sosem hiányoztak, mert maguk a tettesek is ösztönösen szükségét érezték, hogy valamivel megindokolják az általuk elkövetett törvénytelenségeket.[342]

A zsidó lakossággal szembeni szociális előítéleteket különösen hatásosan ki lehetett játszani. A zsidóknak a hazai lakossághoz képest is szerény mennyiségű élelmiszert utaltak ki, ennélfogva többnyire nyomorúságos fejadagokból kellett tengődniük. Munkájuk és minden pénzkereseti lehetőségük elvesztése elképesztő nyomorba taszította őket, aminek következtében mindinkább rákényszerültek, hogy a puszta életben maradásukért kolduljanak és feketekereskedelmet folytassanak, külsejük szükségképpen egyre elhanyagoltabbá vált, ami csak még inkább táplálta a róluk terjesztett propagandisztikus „lumpenproletár"-klisét, ami nemritkán oda vezetett, hogy a többségi lakosság körében az erkölccsel analóg gátlások érvényüket vesztették. Ez aztán felerősítette a zsidókkal mint „fölösleges kenyérpusztítók"-kal szembeni indulatokat és azt a tendenciát, amely szerint a zsidókat, de legalábbis a zsidók munkaképesnek nem tekinthető részét el kell tenni az útból, egyszerűen „ki kell küszöbölni". Hogy a zsidók üldözői az indoklásul felhozott kényszerhelyzetet maguk idézték elő, más lapra tartozik.[343]

Ezek a tényezők segítenek megértenünk, mi az oka annak, hogy a zsidókkal szemben alkalmazott rettenetes bánásmódra,

a mindenki szeme láttára zajló kegyetlenkedésekre még azok is erkölcsi közönnyel reagáltak, akik amúgy nem kerültek a nemzetiszocialista, rasszista eszmék hatása alá, és miért voltak olyan kevesen azok, akik megpróbáltak ellenszegülni – mint például az akkoriban a Karpathen-Öl AG ügyvezetőjeként tevékenykedő Berthold Beitz.[344] Az üldözést megkönnyítette a honi lakosság passzív magatartása, illetve az, hogy a balti államokban és Ukrajnában a lakosság az üldözőkkel rokonszenvezett. Az erőszak politikájáról mindenki gyorsan tudomást szerzett. A német civil közigazgatás hivatalnokai, a gazdasági stábok tagjai, a Reichsbahn vasutasai és a munkaügyi hivatalok, valamint a Todt-szervezet* alkalmazottai, a párt- és a birodalmi hatóságok funkcionáriusai és megbízottai legalábbis közvetve részt vettek a gettósításra, a kényszermunkára, végezetül pedig a kezdődő likvidálásokra hozott intézkedések végrehajtásában, vagy legalábbis tudtak ezekről.[345] A körükben e tekintetben konstatálható, alig néhány hét alatt általánosan eluralkodó erkölcsi eltompulás egyenesen rémisztő.

A holokauszt forgatókönyve ilyesformán már 1941 októberében megvolt, jóllehet ekkor még nem született meg a végső döntés, amely Adolf Hitler zsidóellenes víziójának a mindennapos gyakorlatba történő átültetését célozta. Ilyen előzmények után e praxis inkább már csak folytatása, és nem a kezdete lett az addigi történelemben példátlan bűnténynek.

* A német hadiipar teljesítményének fokozására létrehozott, félkatonai alapon működő, kényszermunkásokat dolgoztató szervezet. – *A szerk. megj.*

8. fejezet

EURÓPA KELETI FELE MINT A ZSIDÓK MEGGYILKOLÁSÁNAK HELYSZÍNE

A Szovjetunió megszállt területein élő helyi zsidóság tömeges likvidálása 1941 októberéig több mint 500 ezer áldozatot követelt. A gyilkos szcenárió, amelynek alapján a tömeggyilkosságok zajlottak, szükségképpen visszahatott az 1942 elejétől az európai zsidóság lemészárlásának központjává váló Főkormányzóság belső viszonyaira. A Főkormányzóság zsidó lakói is kétségbeejtő helyzetben voltak, arról nem beszélve, hogy módszeresen irtották ki a lengyel értelmiségieket, akiknek a sorában sok zsidó is volt. A Warthegauból és Nyugat-Poroszországból egyre nagyobb számban „eltelepített" zsidók nagyon szűkösen fértek el a külvilágtól mindinkább elzárt gettókban. Bár Hermann Göring 1941. március 15-én elrendelte a deportálások leállítását, amivel valamelyest enyhült a helyzet, egészében azonban gőzerővel folyt a zsidók sanyargatása, és egyremásra fordultak elő tömeges kivégzések a Sicherheitspolizei önkényes akciói során.

Göring az annektált területekről való kitoloncolások leállítását a Wehrmacht vezetésének szorgalmazására, a Birodalomvédelmi Miniszteri Tanács elnökének minőségében rendelte el. A rendelkezéssel egyszersmind Hans Frank kívánságának is eleget tett, aki nem győzött tiltakozni a Főkormányzóság „emberihulladék-lerakóhely"-ként történő felhasználása ellen, és

mindent elkövetett, hogy valahogy megszabaduljon az ott élő zsidó lakosságtól. Amikor úgy tűnt, hogy a Madagaszkár-terv megvalósítása elérhető közelségbe kerül, Frank már nem sürgette a gettók bezárását. Varsóban és a Főkormányzóság többi nagyvárosában pedig csak akkor állították fel a gettót, amikor kiderült, hogy a tervről egyelőre lemondtak.

Frank abban bízott, hogy sikerül az „ő zsidóit" a Főkormányzóság keleti peremére szorítani, és mindenekelőtt a Pripjaty-vidékre toloncolni: a kedvezőtlen éghajlati viszonyoktól „a zsidók erőteljes megtizedelődésé"-t remélte.[346] Megpróbálta azt is elérni, hogy Ukrajna és Białystok körzetének néhány részét a Főkormányzósághoz csatolják, ám a megszállt keleti területekért felelős miniszter, Alfred Rosenberg és az Ukrajna élére kinevezett gauleiter, Erich Koch ellenében nem tudta érvényesíteni akaratát. Az 1941. július 17-én – Hitler hosszú tétovázása után – a Főkormányzósághoz csatolt, korábban szovjet megszállás alatt állt Kelet-Galícia a háború előtti lengyel terület 37 százalékát tette ki. Ennek a Főkormányzóságba illesztése a zsidó lakosságrész jelentős növekedésével járt.[347] Frank ekkor abba az illúzióba ringatta magát, hogy a Szovjetunió várható szétverése után a Főkormányzóság zsidó lakosságát „kelet"-re lehet majd toloncolni, mígnem Alfred Rosenberg 1941. október 14-én lapidárisan közölte vele, hogy ez belátható időn belül nem lesz lehetséges.[348]

A lengyel zsidók nagy része 1942 közepéig a varsói és łódźi nagygettóktól eltekintve kis és középnagy városokban és síkvidéken élt. A nagyvárosokból, mindenekelőtt Krakkóból, valamint a Warthegauból és Nyugat-Poroszországból történő kitelepítő akciók rettenetes életkörülményeket, lakásviszonyokat, munkanélküliséget és tömeges nyomort teremtettek. Az egyre

jobban előrehaladó kisajátítás és diszkrimináció a zsidó lakosság életének alapjait veszélyeztette. A zsidóság ezen túlmenően állandó megtorló intézkedések, bántalmazások és erőszakos cselekmények áldozata is volt. Mindehhez még hozzájöttek a helyi Sicherheitspolizei és egyéb hatóságok önkényes öldöklései. A zsidók általános megkülönböztetésének bevezetésével gyakorlatilag már 1939. december 11-től megtiltották a zsidóknak a szabad mozgást. A különböző oldalak által követelt gettósítás azonban csak részben haladt előre. Ugyancsak nagyrészt megvalósíthatatlannak bizonyult az a célkitűzés, amely a zsidóknak a gazdasági életből történő teljes kiiktatását irányozta elő.[349]

Kelet-Galíciában viszont a német megszállás után drámai módon megváltoztak a körülmények. Az Ukrán Nacionalisták Szervezetének milíciái, a szervezet vezetője, Sztyepan Bandera irányításával közvetlenül a német csapatok bevonulása előtt hatalmas mészárlást rendeztek a zsidók körében. Ebben a németek legalábbis nem akadályozták őket. Az ukrán nacionalisták által 1941. július 29-én szított pogromok napokig tartottak, és több mint 10 ezer zsidó életét követelték. Hasonló események történtek Sztaniszlauban, Tarnopolban és számos egyéb helységben. A zavargásokat megtorlásként állították be, amiért az NKVD korábban politikai foglyokat likvidált.[350] A honi nacionalisták által elkövetett vérfürdők semmilyen tekintetben sem maradtak el az Einsatzgruppék terrorakciói mögött.

Ugyanebbe az összefüggésbe tartoztak a katonai közigazgatás által elrendelt és a Sicherheitspolizei által végrehajtott intézkedések a gettók létesítésére. Ezeket gyakran módszeres tömeggyilkosságokkal kapcsolták össze. Lembergben sok ezer zsidó esett áldozatául az úgynevezett „Todesbrückenak-

tion"-nak.[351]* Egyenesen elképzelhetetlen az a kegyetlenség, amivel az áttelepítések során a védtelen zsidókat leöldösték.[352] A teljes nyilvánosság előtt zajló gyilkosságok elsősorban öregek, asszonyok és gyermekek, vagyis a lakosság „nem produktív" csoportjai ellen irányultak. A lembergi „Todesbrückenaktion" azzal a kísérlettel függött össze, amelynek keretében több mint 50 ezer embert próbáltak áttelepíteni és egy kis gettóban összezsúfolni. A borzasztó emberveszteséggel járó akciót azonban félbe kellett hagyni.

A zsidó kényszermunkatáborok kiépítése mellett Galíciában a korai gettósítás is a fejlődés külön útját jelentette. A zsidó lakosság üldözésének első alapjait már a katonai megszállás alatt lerakták. A hátországi hadseregcsoport parancsnoka, Karl von Roques 1941. július 12-én elrendelte a zsidók megkülönböztető jelzéssel történő megjelölését és a beszolgáltatások megemelését. A katonai közigazgatás ezzel egyidejűleg átvette a Főkormányzóság kormánya által a zsidókkal szemben hozott intézkedéseket, köztük az általános munkakényszerről és a munkatáborok létesítéséről hozottakat.[353] A zsidókat itt is megfosztották a szabad mozgástól. Egyszersmind szinte teljességgel elveszítették gazdasági létalapjukat is, és állandó zaklatásnak voltak kitéve. A helyzet a Wehrmacht-megszállást követő első hét túlkapásaihoz képest bizonyos mértékben normalizálódott, eltekintve a július végi úgynevezett „Petljura akció" során végrehajtott likvidálásoktól, amikor is a zsidó értelmiség tagjaival végeztek.[354]

Miután Kelet-Galícia a Wehrmacht illetékességéből a polgári közigazgatás hatáskörébe került, folytatódott a zsidó lakosság kirekesztése és elszigetelése, és megtették az első lépéseket a zsidók gettóba zárására is. A módszeres erőszakos cselekmények ugyan 1941. október elejéig szüneteltek, mivel Hans Frank főkormányzó akkor még hitt abban, hogy a zsidókat tovább lehet majd telepíteni keletre. Mindezek a folyamatok az 1941 szeptembere és 1942 eleje közötti időszakban zajlottak le, és fölöttébb valószínű, hogy kölcsönösen befolyásolták egymást, és együttesen vezettek az eszkalálódáshoz. Ezt az időszakot jellemzően az a várakozás határozta meg, hogy a Szovjetunió ellen viselt háború októberben lényegében eldől, és ezt követőn az Altreich – vagyis az 1938 előtti Németország –, a Cseh–Morva Protektorátus, az annektált területek, valamint a Főkormányzóság zsidó lakosságát keletre deportálhatják.

* A szóban forgó „halálhíd" egy városból kivezető vasúti híd volt, amelyen az odaterelt zsidókat megölték. – *A fordító megj.*

A Kelet-Galíciában elszabadított erőszakorgia azonban a Főkormányzóságra is átcsapott. A nagyobb városokban a gettósítás során a zsidó lakosság létszámának csökkentése céljából végrehajtott tömeges kivégzési akciók az Eberhard Schöngarth parancsnoksága alatt álló Sicherheitspolizeitől indultak ki. A vérengzéssorozat először 1941. október 12-én, a „sztanyiszlavi véres vasárnapon" tetőzött, amikor is a helyi zsidó közösség kétharmadát likvidálták – az áldozatok száma 10 ezer és 12 ezer között mozgott.[355] A tél beálltáig a Főkormányzóság számos más településén is sor került hasonló akciókra, amelyeknek a Nisko melletti koncentrációs tábor túlélői közül is sokan áldozatul estek. Az akciók indítéka tisztázatlan, de az események a későbbi „végső megoldás" valamiféle „előkészítő fázisát" jelentették.[356]

Hogy a döntő lökés a zsidók üldözésének eszkalációjához Lublin és Kelet-Galícia körzetéből indult ki, nem utolsósorban személyes tényezőkre vezethető vissza, különösen arra a központi szerepre, amelyet Lublin körzetének SS- és rendőr-

parancsnoka (SSPF), Odilo Globocnik, és kollégája, Friedrich Katzmann, Galícia magasabb SS- és rendőrparancsnoka (HSSPF) játszott. Globocnikot illegális devizaügyletek miatt korábban leváltották Bécs gauleiteri posztjáról, ami Himmlert egy pillanatig sem akadályozta abban, hogy 1939 novemberében kinevezze Lublin körzet SS- és rendőrparancsnokának. Globocnik túlbuzgósággal és szélsőséges fanatizmussal hálálta meg ezt a kegyet. Már 1940-ben elhíresült az úgynevezett „Buggraben", a Bug partján húzódó erődítményvonal kiépítésével, amihez számos zsidó kényszermunkást vett igénybe. 1941. júliusi kinevezésekor Himmler azzal bízta meg, hogy terveztessen és építtessen nagyszabású keleti kitelepítések kiindulópontjául használható rendőrtámaszpontokat Lublin körzetében.[357]

A „Generalplan Ost", azaz a „Keleti általános terv" első átfogó tervezetét 1941. július 15-én a Német Népiség Megerősítése Birodalmi Biztosának (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, RKF) tervezési főnöke, Konrad Meyer-Hetling terjesztette elő.[358] Az új SS- és Rendőrparancsnok a keleti térség németekkel történő betelepítésének első lépcsőjeként aprólékosan kimunkált javaslatokat nyújtott be Himmlernek a körzet zsidóktól és lengyelektől történő megtisztítására. Odilo Globocnik formálisan Krakkónak, Frank kormányának volt ugyan alárendelve, de személyiségét megrögzött önkényesség és lázas tettvágy jellemezte, és Himmler kitüntetett bizalmát élvezte. Személyes hatalmat épített ki, ő ellenőrizte a koncentrációs táborok őrszemélyzetének többségét adó trawniki SS-kiképzőtábort, és Zamosc körzetében megkezdte a népi németek letelepítését. Az ő parancsnoksága alá tartozott Lembergben a hírhedt Janowska utcai koncentrációs tábor, amelynek munkaerőt kellett biztosítani az SS különféle vállalatai számára. Globocnik birodalmához tartoztak a Waffen-SS ellátására termelő és az SS tervezett gazdasági birodalmának részét képező, lublini Német Hadifelszerelési Művek.[359]

Globocnik törekvéseinek középpontjában a lengyel és ukrán vidéki lakosság kitelepítése és a német telepesek számára történő helycsinálás mellett a Krakkót Lemberggel összekötő út, a Durchgangstraße IV (DG IV) megépítése állt, amelyet a kortársak később csak „az SS-útjá"-nak aposztrofáltak. A DG IV bizonyos fokig „a Pripjaty-projekt csökevénye és a »területi végső megoldás« utolsó maradványa volt".[360] A zsidó lakosságnak a Pripjaty-vidékre való deportálása azzal az elképzeléssel kapcsolódott ugyanis össze, hogy a zsidók ott majd „természetes módon" elpusztulnak. Most már a DG IV építéséhez létesült táborok léptek ennek helyébe, hogy egyfajta összekötő elem szerepét játsszák a lengyel zsidóság tömeges megsemmisítésében.

Miután az építési munkálatokhoz szovjet hadifoglyok már nem álltak kellő számban rendelkezésre, Heinrich Himmler is azonosult a tervvel, hogy a munkálatokat kizárólag zsidó foglyokkal végeztessék el. E célból Globocnik táborok zárt rendszerét hozta létre, amely 1943-ig fennmaradt, és az ukrán területen létesített, hasonló táborláncolathoz csatlakozott. A bűnözői energiával és emberek sanyargatásával működtetett vállalkozás nem volt sikeresnek mondható. A német egységek visszavonulásának idejére, 1943 végére éppen csak egy 160 km hosszúságú pályaszakasz készült el.[361]

A galíciai szakasz építése során Friedrich Katzmann ugyanezt a stratégiát alkalmazta. A szó legszorosabb értelmében átvette a „munka által történő megsemmisítés" gondolatát, és az útépítésen foglalkoztatott zsidókat fizikai kizsákmányolásuk által akarta megölni. Az általa túlnyomórészt a DG IV építéséhez létesített, de egyéb funkciókat is betöltő, nagyszámú

kényszermunkatábor rabjai leírhatatlan, katasztrofális életkörülmények között sínylődtek. A rabok kíméletlen kizsákmányolásával és módszeres kínzásával Katzmann tudatosan arra törekedett, hogy a lehető legtöbb fogoly haljon meg, amivel még a polgári közigazgatás bírálatát is sikerült kivívnia. A kijelölt táborparancsnokokkal 1941. október 16-án folytatott megbeszélésen kijelentette, számára teljesen mindegy, „hogy kilométerenként ezer vagy tízezer zsidó marad-e ott". Parancsot adott a munkaképtelen zsidók haladéktalan kivégzésére, valamint a szökésen kapott, illetve az elfogott szökevény táborlakók főbelövésére. A parancs értelmében, amennyiben a szökött foglyokat nem sikerült elfogni, az érintett kommandóban minden tizedik zsidót vagy a szökevény szülőhelyén tíz túszt kellett likvidálni.[362]

A DG IV táborainak terrorrendszere ezért kezdettől fogva a tömeges megsemmisítésre rendezkedett be, bár Globocnik és Katzmann túlbecsülte a munkatábor-rendszer megsemmisítő kapacitását. A halottak számát illetően a kényszermunkatárborok Bełżec és az egyes helyi tömeges kivégzőhelyek után a harmadik helyen álltak.[363] A rabok statisztikailag átlagosan elvárt élettartama három és hat hónap között volt, a DG IV építésekor Galíciában elpusztult zsidók száma több mint 20 ezerre rúgott; a lublini körzetben az áldozatok számát 50 ezer és 70 ezer közöttire becsülték.[364] A Globocnik által a lembergi Janowska utcában felállított kényszermunkatábor a maga 35-40 ezer halottjával a legnagyobb haláltáborok közé tartozott.[365]

A zsidók kényszermunka általi megsemmisítése – ahogy azt Katzmann és Globocnik módszeresen gyakorolta – jelentős stratégiai változást hozott a zsidókkal szemben alkalmazott módszerekben. Egyfelől a meggyötört foglyokkal szembeni bánásmód kíméletlen voltának következtében a halálozási adatok szélsőségesen magasak voltak, másfelől az, hogy a munkára kényszerítés prioritást kapott, azzal a végzetes következménynyel járt, hogy a munkaképtelen zsidókat, akiknek nem volt szabad sem szállást, sem élelmezést biztosítani, likvidálták. A gyilkolás e gyakorlatának az volt az előfeltétele, hogy a helyi munkaerő-hivatalok elegendő számú zsidó munkaerőt bocsássanak rendelkezésre, csakhogy ez hosszabb távon nehézségekbe ütközött. Amikor Katzmann már a háborús szempontból fontos üzemekből is kezdte volna kivonni a zsidókat, a Wehrmacht hatóságainál ellenállásba ütközött. A foglyokkal szemben tanúsított brutális bánásmód és az elégtelen ellátás pedig még a polgári közigazgatás részéről is óvatos tiltakozást váltott ki – az ellátás feladatát a zsidótanácsokra hárították, amelyek képtelenek voltak megbirkózni a feladattal. Abban pedig, hogy mindez hihetetlen mértékű korrupcióval járt együtt, aminek köszönhetően Katzmann meg is gazdagodott, semmi meglepő nincsen.[366]

A Globocnik és Katzmann által erőltetett „munka által történő megsemmisítés" program nemcsak a Kelet-Galíciára és a lublini körzetre jellemző specifikus körülményekre adott válasz volt, de a Főkormányzóság egészére is. Az Einsatzgruppék és az SS megsemmisítő apparátusának a megszállt szovjet területeken követett, a helyi zsidóság válogatás nélküli meggyilkolására irányuló stratégiája tarthatatlannak bizonyult. Minthogy a zsidók számaránya a lakosság egészén belül magas volt, az iparon és kereskedelmen belül pedig kulcsszerepet játszottak – helyenként a munkaerő 90 százalékát is ők adták –, tervbe vett tömeges megsemmisítésük és ezzel párhuzamosan gettósításuk nem volt közvetlenül megvalósítható. Az Einsatz-

gruppe C ezért kénytelen volt megállapítani – és e vélekedést Frank is osztotta –, hogy Ukrajna nyugati és középső területein a zsidóság és a városi munkás-, iparos- és kereskedőréteg egy és ugyanaz. „Ha teljesen lemondunk a zsidó munkaerőről, az ukrán ipar újjáépítése, valamint a városi közigazgatás kiépítése majdhogynem lehetetlenné válik." Az egyetlen kiút abban áll, hogy „a zsidókérdést a zsidók teljes munkára fogásával" oldják meg. Az ezzel együtt járó lassú likvidálás felel meg leginkább a gazdasági szükségszerűségeknek.[367] A zsidók teljes munkára fogása ilyen módon a megsemmisítéshez vezető köztes állomássá lett.

1941. október közepe után a Főkormányzóság többi területén is minőségi változás, további jelentős szigorodás állt be a zsidókkal szembeni intézkedésekben. A zsidóknak a Főkormányzóságban tartózkodását korlátozó, október 15-én hatályba lépett rendelet[368] tiltotta, hogy a gettók területén kívül tartózkodjanak. Azokat a zsidókat, akiket a gettón kívül találtak, a rendőri szervek bírósági eljárás nélkül agyonlőhették. Mivel a gettók kiépítése még nem zárult le, munkatáborok pedig még nem mindenhol léteztek, a rendelkezés a nem a gettókban élők könyörtelen kiirtására irányult. A hivatalos indoklásban a járványok leküzdése állt, aminek annyi alapja valóban volt is, hogy a gettókban élő zsidó lakosság rettenetes alultápláltsága szükségképpen járványos megbetegedések, kiváltképpen a kiütéses tífusz és a tuberkulózis elterjedéséhez vezetett.

Odilo Globocnik 1941 késő őszétől a zsidóüldözés további szigorítását sürgette. Himmlerhez írott október 1-jei levelében sürgős személyes „meghallgatást" kért, és a régió „politikai lecsillapítása" érdekében az „idegenfajúak azonnali kitelepítésének" szükségessége mellett érvelt.[369] Ez volt a szokásos antiszemita ürügy. Globocnik először a zsidók Lublin körzetéből való „áttelepítés"-ét szorgalmazta, hogy helyet csináljon a német telepesek beköltöztetéséhez. Egyszersmind a helyi lengyel és ukrán lakosság kitelepítésére is törekedett. Himmler nem zárkózott el e kívánságok elől, és kérelemmel fordult Philipp Bouhlerhez, aki a kancellária vezetőjeként az eutanázia-akcióért is felelt, hogy küldje el a T4-es akció specialistáit először Rigába, majd Lublinba, és ott teremtsék meg a munkaképtelen zsidók likvidálásának technikai feltételeit.

A T4-es akció munkatársaiból ezután egy szűkebb stábot hoztak létre, valamivel később ez koordinálta a Főkormányzóságban a zsidók módszeres kiirtását célzó, „Reinhardt akció" fedőnevű műveletet. Ebbe a stábba tartoztak az akció során létesített megsemmisítőtáborok parancsnokai is. Himmler és Globocnik 1941. október 13-i berlini találkozóján az SS birodalmi vezető engedélyt adott a bełżeci tábor megsemmisítőtáborrá történő kiépítésére.[370] Reinhard Heydrich megölése után az akció fedőnevét széles körben az ő nevével hozták kapcsolatba.[371] A lublini magasabb SS- és rendőrparancsnokságon Globocnik helyettes törzsfőnöke, Hermann Höfle vezetésével létrehozott „Reinhardt" Főosztályon belül külön stáb alakult, amely a zsidóság likvidálásának szervezeti feltételeiről volt hivatott gondoskodni.

A Himmlerrel történt találkozás után, 1941. október 17-én került sor arra a találkozóra, amelyen Globocnik Hans Frankkal és a Főkormányzóság kormányának egy sor képviselőjével a zsidók Lublin körzetéből történő evakuálását vitatta meg. A kitoloncolásról hozott határozatnak nyilvánvalóan része volt, hogy az érintett zsidókat meg kell ölni, anélkül, hogy erről közvetlenül szó lett volna.[372] Mert végtére is hová evakuálták volna

őket? Hans Frank tudott Bełżec megépítéséről, és egy sor kormányülésen nyomatékosan beszélt a zsidók ellen végrehajtandó intézkedések megszigorításáról.

A bełżeci haláltábor létesítését 1942 elején további megsemmisítő központ építése követte Sobibórban; a Főkormányzóság harmadik megsemmisítőtábora, Treblinka későbbi időpontban jött létre. Bełżec kezdetben kísérleti jelleggel működött, és minden jel arra utal, hogy Adolf Eichmann a zsidóknak a Birodalom területéről tervezett deportálását előkészítendő 1941/42 telén a Birodalmi Biztonsági Főhivatal megbízásából megtekintette a tábort.[373] Az építés viszonylag vontatottan haladt. A tábor gyűjtőterületét kezdetben nyilvánvalóan csak a szűkebb régióra tervezték, és csak lépésről lépésre terjesztették ki a teljes Főkormányzóságra.[374] A megsemmisítőtábort azzal a szándékkal építették, hogy abban azokat a munkaképtelen zsidókat ölik majd meg, akik az időközben bezárt gettókban a lehető legnyomorúságosabb és emberhez méltatlan körülmények között vegetáltak. A „végső megoldás" kitervelőinek perverz logikája szerint ez az eljárás logikus volt, hiszen ezek a zsidók kiestek „a munka által történő megsemmisítés" programjából.

A Lublin körzetében élő zsidókra 1942 elején bevezetett igazolvány-kötelezettség csak aláhúzta ezt az intenciót, mivel a munkaképes zsidók igazolványát külön jellel látták el. Ezzel egyidejűleg a zsidótanácsokat utasították, hogy „készítsenek listát valamennyi termelőmunkát nem végző zsidó személyről és zsidó családról".[375] Ezzel bevezették a módszeres szelekció elvét, amelyet nem sokkal később Auschwitz-Birkenauban már rutinszerűen alkalmaztak. Ez az elv szolgált az úgynevezett munka- és ellátótáborok megkülönböztetésének alapjául Łodźban, de Theresienstadtban is.[376]

Hasonló fejlődés rajzolódott ki 1942 késő őszén az annektált lengyel területeken. Az eredetileg rövid távra, ideiglenes jelleggel létesített litzmannstadti (Łodź) gettó, amely a Warthegau és Nyugat-Poroszország területén élő zsidók gyűjtőhelyéül szolgált, 1940-re elérte a 160 ezres maximális létszámot. Az ott élő zsidók ellátása egyre növekvő problémát okozott a német civil közigazgatásnak, amely fokozatosan ráébredt, hogy a tábor fenntartásának és a foglyok ellátásának költségei nem fedezhetők az oda beutalt zsidók magukkal hozott ingóságainak értékéből, valamint a német közigazgatás által, a gettó területén létesített műhelyek bevételeiből.[377]

Heinz Höppner SS-Sturmbannführer, a poseni (Poznań) SD-egység vezetője már 1941 júliusában, Adolf Eichmann-nak írott feljegyzésében beszámol a Birodalmi Helytartóságban folyó vitákról, amelyek Warthegauban, a szénbányák közelében 300 ezer zsidóra méretezett munkatábor létesítését, továbbá valamennyi szülőkorú zsidó nő sterilizálásának lehetőségét mérlegelték, „hogy ezzel a generációval maradéktalanul megoldódjon a zsidókérdés". A szándék egyértelmű volt, de a „végső megoldás"-hoz vezető út még nem rajzolódott ki. A łodźi gettóban uralkodó állapotok rohamos romlásával kapcsolatban Höppner az alábbiakat közölte: „Ezen a télen fennáll annak a veszélye, hogy már nem jut minden zsidónak élelem. Komolyan fontolóra kell venni, nem az volna-e a leghumánusabb megoldás, ha a munkaképtelenné váló zsidókat valamilyen gyorsan ható eszközzel elintéznénk. Mindenesetre kellemesebb lenne, mint ha hagynánk őket éhen halni." Ebben a cinikus problémaleírásban, kivált amikor Höppner „a leghumánusabb megoldás"-ról beszél, ott rejlett a módszeres likvidálás morálisnak álcázott igazolása. Később „politikai végrendelet"-ében Hitler is

hasonló megfogalmazást használ ezzel kapcsolatban.[378] Höppner ezzel megelőlegezte azt az 1941. október 30-án hozott döntést, amelynek értelmében a „zsidó lakosságfelesleg" meggyilkolására gázautókat, illetve állandó elgázosító berendezéseket használjanak.[379] Attól fogva a munkaképtelen zsidók mérges gázzal való elpusztítása már nem a képzelet világába tartozott. Amikor Chełmnóba és Bełżecbe, később pedig Sobibórba és Treblinkába is odairányították a Lange Sonderkommandót és a T4 személyzetét, az eljárás keserű valósággá vált.

A zsidók üldözésének eszkalációját a Főkormányzóságban az az 1941. szeptember 18. után, Berlinben hozott döntés váltotta ki, hogy legalább meg kell kezdeni az Altreichben, vagyis az 1938 előtti Németország területén, és a Cseh–Morva Protektorátusban élő zsidók deportálását. Az Altreich gauleiterei sürgették a vezetésük alatt álló területek „zsidómentesítésé"-t, nem akartak ezzel a háború végéig várni, jóllehet arra számítottak, hogy a háború késő ősszel véget ér. Goebbels ezért augusztus 18-án ismét Hitlerhez fordult azzal a kéréssel, hogy engedélyezze a berlini zsidók keletre deportálását. „Ott aztán egy keményebb klímán munkába vesszük őket",[380] amire, jegyezte meg a propagandaminiszter, „közvetlenül a keleti hadjárat után kerül sor". Goebbelsnek azonban nem sikerült elérnie a célját, annyit azonban ki tudott eszközölni, hogy Hitler beleegyezését adta a Reich területén élő zsidók azonnali hatállyal életbe lépő megjelöléséhez.

Hitler más oldalról is nyomás alá került, cselekednie kellett. Szeptember 14-én a megszállt keleti területek minisztere, Alfred Rosenberg azt javasolta, hogy a volgai németek Sztálin által meghirdetett Szibériába deportálását ürügyül használva kezdjék meg a közép-európai zsidóknak a megszállt keleti területekre telepítését. Hitler külpolitikai meggondolásokból tétovázott még, és konzultált Ribbentroppal, aki azonban eloszlatta fenntartásait, mondván, nem kell tartani az Egyesült Államok esetleges negatív reakcióitól. Mindenesetre Himmler szeptember 18-án kelt, Greiser gauleiternek küldött levelében közölte, a Führer kívánsága az, hogy „az Altreichet és a Protektorátust a lehető legrövidebb időn belül nyugatról kelet felé ürítsék ki és szabadítsák meg a zsidóktól". Ő maga ezért azon van, hogy „lehetőleg még ebben az évben az Altreich és a Protektorátus zsidóit először, első lépcsőben az újonnan a Birodalomhoz csatlakozott keleti területekre transzportálják, hogy aztán a jövő év tavaszán tovább toloncolják kelet felé".[381] A levélből másolatot kapott Reinhard Heydrich és Wilhelm Koppe, a Warthegau magasabb SS- és rendőrparancsnoka.

Ezzel összhangban állt Goebbels szeptember 24-i naplóbejegyzése, amelyben összefoglalta az előző napon Heydrichhel folytatott megbeszélésének az eredményét, miszerint a berlini zsidókat amilyen hamar csak lehet, evakuálni kell, amire azonban csak akkor kerülhet sor, „amikor keleten a katonai kérdéseket már tisztáztuk". Hozzátette, hogy a zsidókat a GPU által létesített Gulag-szigetcsoport táboraiba, vagyis a Jeges-tenger mellékére kell szállítani.[382] Mindez arra utal, hogy a német zsidók deportálását két lépcsőben tervezték, és hogy középtávon egy Urálon túli rezervátumba kívánták őket toloncolni. Hitler nyilvánvalóan engedett alvezérei sürgetésének, amikor most beleegyezett, hogy az Altreichben és a Protektorátusban élő zsidók egy részét keleti gettókba deportálják. Himmler abból indult ki, hogy ez összesen 60 ezer személyt érint, akiket – miként azt Greiser gauleiterrel közölte – egyelőre a łodzi gettóba szándékozott küldeni.[383]

Hitler ekkor még habozott, nem akart végleges és teljes körű döntéseket hozni a német zsidók deportálásáról. Erre utal

a Rosenberg javaslata után tanúsított halogató taktikája is, amelyet a Keleti Minisztériumot a Führer főhadiszállásán képviselő összekötő, Werner Koeppen a következőképpen fogalmazott meg: „A Führer egyelőre nem döntött a volgai németekkel való eljárás miatt a német zsidókkal szemben foganatosítandó megtorló intézkedésekről", és azt mérlegeli, hogy „ezt az intézkedést Amerika esetleges hadba lépésére tartogatja".[384] Emögött Hitlernek az a megrögzött elképzelése rejlett, hogy a zsidókat túszként használhatja, hogy a nyugati államokat jobb belátásra bírja. Ennélfogva az Egyesült Államok 1941. december 11-i hadüzenetével a zsidókkal szembeni fellépést illetően minden korábbi külpolitikai mérlegelés elveszítette jelentőségét.

Azzal a döntéssel, hogy előrehozzák a Birodalom és a Protektorátus területén élő zsidók deportálását, a zsidóüldözés újabb minőségi fokozatát érték el. A łodźi gettó vált a Warthegauból deportált zsidók legfontosabb gócpontjává, ahol először Łodź 164 ezer zsidó lakosát zsúfolták össze, később pedig a Birodalom, a Protektorátus és a Warthegau többi városából is odaszállították a deportáltakat. Az első pillanattól kezdve túlzsúfolt gettó krónikus ellátási válsághelyzetben volt, mivel az elkobzott zsidó vagyon kevésnek bizonyult a megélhetési költségek fedezésére. A helyi Sicherheitspolizei ezért nekilátott a gettó munka- és ellátótáborra történő felosztásának, ami a német táborvezetés részéről ellenállásba ütközött, ez utóbbi ugyanis tiltakozott az ellen a kilátás ellen, hogy a foglyok nagy csoportjait, amelyeknek nem jutott termelőmunka, átengedjék a lassú éhhalálnak. A német gettóvezetés hiába tiltakozott a további transzportok ellen, Himmler kategorikusan visszautasította érveiket.[385]

Végül az Adolf Eichmann-nal folytatott tárgyalások kompromisszumos megoldásra vezettek: abból a 60 ezer zsidóból,

akinek a deportálására Hitler engedélyt adott, a łodźi tábornak 20 ezret, továbbá 5000 „cigányt" kellett befogadnia, 25-25 ezret pedig a rigai, illetve a minszki gettóba kellett küldeni. Eichmann ezekben a hetekben rendkívüli aktivitást tanúsított, szemleutakat tartott, amelyek során a célul tűzött deportálások végrehajtása érdekében felkereste Łodźot és Lublint.[386]

Az illetékesek körében ekkortájt az volt az uralkodó felfogás, hogy a német zsidókat a meglevő táborokba és gettókba kell szállítani, de nem kell őket likvidálni. Ennek következtében lázas tevékenységbe kezdtek, hogy a helyi zsidók ellen indított nagyszabású megsemmisítő akciókkal helyet csináljanak a német zsidók befogadására. Ez nem utolsósorban abból a levélből is kiderül, amelyet a megszállt keleti területek minisztériumának faji kérdésekért felelős ügyintézője, Erhard Wetzel 1941. október 25-én Ostland birodalmi biztosának, Hinrich Lohsénak írt. A levél szerint a Führer hivatalának illetékes főhivatalnoka, Viktor Brack beleegyezett, hogy „együttműködjenek a szükséges szállások és az elgázosító berendezések" biztosításában. Wetzel továbbá azt is közölte, hogy mindez Eichmann-nal egyetértésben történt, és Eichmann abbéli szándékáról is tájékoztatta, hogy Rigában és Minszkben is tábort létesítenek, amelyekben „az Altreich területéről érkező zsidókat" is elhelyezhetnek. „Jelenleg folyik a zsidók evakuálása az Altreichből, akiknek Litzmannstadtba, de más táborokba is kell érkezniük, hogy aztán – amennyiben munkaképesek – keleten munkára lehessen fogni őket." Hozzátette azt is, hogy „nincsenek fenntartások" azt illetően, hogy a munkaképtelen zsidókat „a Brack-féle segédeszközökkel" meg kell semmisíteni.[387]

Kézenfekvő az összefüggés a további megsemmisítő táborok létesítése és ama szándék között, hogy helyet teremtsenek az Altreichből deportált zsidók számára. Ez a „csereprogram"

adta meg a lökést a gyilkoló gépezet módszeres kiépítéséhez a táborokban. Az auschwitzi koncentrációs táborban ősszel kezdték el a Zyklon–B felhasználásával az új elgázosítási technikák kipróbálását, kezdetben szovjet hadifoglyokon és munkaképtelenné vált rabokon. A már említett táborokon kívül léteztek olyan törekvések is, hogy Lembergben és a tervezett mogiljevi megsemmisítő központban is létesüljenek rabok tömeges megsemmisítésére alkalmas berendendezések.[388] A jelek szerint Himmler ugyanebben az időszakban biztosította Greiser gauleitert, hogy 100 ezer Warthegauból deportált zsidót „különleges bánásmód"-nak (Sonderbehandlung) vethetnek alá, alighanem ellentételezéseképpen, hogy a birodalmi német zsidókat Litzmannstadtban helyezték el.[389] Nyilván ugyanilyen meggondolásból kerülhetett sor a chełmnói (Kulmhof) megsemmisítő tábor létrehozására is, amelyben olyan gázautókat használtak, amilyeneket 1941 novembere óta az Einsatzgruppe C területén és nem sokkal később Rigában is bevetettek már. Lublin körzetében először a bełżeci tábor épült meg, amely állandó, kezdetben korlátozott kapacitású berendezéssel működött.

Az Altreichből 1941 novemberében megkezdett deportálással szemben váratlan ellenállás mutatkozott. Az egyik legelső, Minszkbe szánt transzport ellen mind a Heeresgruppe Mitte vezetése, mind az ostlandi Wehrmacht-parancsnok kifogást emelt. Ezen túlmenően Ostland terület birodalmi biztosa, Hinrich Lohse és Fehéroroszország főbiztosa, Wilhelm Kube gauleiter is tiltakozott a Reichből küldendő további transzportok indítása ellen, amiben az játszott közre, hogy a német zsidóknak a megsemmisítő akciókba történő bevonása gátlásokat keltett bennük. Mindenesetre a Birodalmi Biztonsági Főhivatal kénytelen-kelletlen félbeszakította a deportálást, miután nyolc transzportot már útnak indítottak.[390]

A Riga mellett tervezett nagy tábor ekkor még nem készült el, legkorábban 1942 áprilisában lehetett számolni vele. Ezért a Birodalomból Rigának szánt öt transzportot elterelték Kaunas felé, a deportáltakat pedig – közvetlenül a kaunasi IX. erődbe érkeztükkor – az Einsatzkommando 3 agyonlőtte. Az ezután Rigába érkező német zsidókat is hidegvérrel lemészárolták. Hogy a deportált német zsidókat Kaunasban, főleg azonban Rigában likvidálják, nyilvánvalóan nem állt a Birodalmi Biztonsági Főhivatal szándékában, vagy legalábbis nem rendelte el. A kivégzésekről szóló híresztelések gyorsan eljutottak a Birodalom területére is, ezért Himmler arra kényszerült, hogy ideiglenesen megtiltsa a további deportálásokat. Szolgálati naplójában a november 30-i dátumú bejegyzésben egy Heydrichhel folytatott telefonbeszélgetés mellett ez áll: „Zsidótranszport Berlinből. Likvidálás nélkül."[391] Az utasítás késve érkezett. A deportáltakat addigra már egy „különleges akció" során, Riga közelében, a Rumbula vasútállomás melletti erdőben meggyilkolták.[392] Az SS birodalmi vezető az ügy kapcsán önkényeskedéssel és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal iránymutatásainak figyelmen kívül hagyásával vádolta meg az ostlandi magasabb SS- és rendőrparancsnokot, Friedrich Jeckelnt.[393]

Az ezt követő időben általában kerülték a német zsidók közvetlenül a táborba érkezéskor történő meggyilkolását, ám az eljárásmód korántsem volt egységes. Egy csoport német zsidót például 1941. november végén azonnal kivégeztek, amint Kaunasba érkezett. Hogy helyet csináljanak az Altreichből deportált zsidóknak, átfogó „kitelepítések"-re került sor, amelyek keretében a lengyel zsidókat megsemmisítő táborokba szállították. Hogy a Birodalom területéről deportált zsidókat időlegesen megkímélték, csak taktikai megfontolásokból, a Birodalmon belül a nyilvános tiltakozás korlátok között tartására történt,

ez kiderül abból a cinikus naplóbejegyzésből is, amelyet Goebbels 1942. március 27-én vetett papírra: „A Főkormányzóság városaiban felszabaduló gettók most a Birodalomból kitoloncolt zsidókkal lesznek föltöltve, és itt aztán egy bizonyos idő után a folyamat megújul."[394] A megsemmisítés kiszámítottan és részletekben történt. A deportált német és osztrák zsidók túlélési esélye a gettókban meglehetősen csekély volt. Sokan közülük alig néhány hét alatt éhen haltak vagy valamilyen járványnak estek áldozatul.[395] Mindazonáltal 1941 végén nem létezett olyan általános parancs, amely a megölésükre vonatkozott volna. Továbbra is számosan próbáltak közbenjárni, ami visszafogottságra késztette Himmlert, Heydrichet pedig arra indította, hogy a theresienstadti „idősek gettója" alapításával igyekezzen lecsillapítani a kitüntetések és katonai rendjelek tulajdonosainak deportálása elleni tiltakozásokat.

Míg a berlini döntési központokban még különbséget tettek deportálás és likvidálás között, addig azoknak a tudatában, akik helyben tevékenykedtek, mindez egyre inkább a háttérbe szorult. Mindazonáltal még nem született egyetértés arról, hogy a német hatalmi területen található összes zsidót meg kell semmisíteni.[396] A Birodalom és a Protektorátus területéről útnak indított zsidószállítmányok érkezése előtt rendezett tömeges kivégzések és az újonnan érkező deportáltak lengyel gettókban történő elhelyezése azzal a feltételezéssel állt összefüggésben, hogy a katonai műveletek a közeljövőben véget érnek. Ez a perspektíva lebegett az 1942. január 20-án megrendezett Wannsee-konferencia előtt is, amelyre még részletesen visszatérünk.[397] A megsemmisítő intézkedéseket ezért belső körökben a háborúval összefüggő cselekményeknek állíthatták be, mondván, hogy az adott körülmények között a már munka-

képtelen zsidók zömének élelmezése nem lehetséges, valamint hogy állandó fenyegetést jelentenek a német csapatokra és közigazgatásra, részint a járványveszély, részint a partizánokkal és a szabotőrökkel való állítólagos kollaboráció miatt.

Bár Richard Heydrich két héttel a Wannsee-konferencia után még arról beszélt, hogy a cseh lakosság azon részét, amely nem képes németté válni, célszerű volna a Jeges-tenger vidékére deportálandó tizenegymillió zsidó őrszemélyzeteként fölhasználni,[398] a hadi helyzet romlásával ez a lehetőség a helyi végrehajtók körében mindinkább háttérbe szorult, és már csak szépségflastromként szolgált, hogy a „végső megoldás"-hoz kapcsolódó intézkedések ne tűnjenek olyan egyszerű gyilkosságoknak, amilyenek valójában voltak. Nyilvánvalóan még mindig szükség volt erre a fikcióra az érintett zsidók milliós száma miatt utópikusnak tűnő gyilkossági szándék pszichológiai alátámasztására.

1942 márciusa után a lublini körzetben és Galíciában fordulat történt: elkezdődött a módszeres tömeges megsemmisítés. Ez egybeesett Greiser gauleiter kezdeményezésével, hogy Warthegau zsidó „lakosságfeleslegét" megsemmisítés céljából Chełmnóba szállítsák. Ezeknek a terveknek a megvalósítása már 1941 késő őszén elkezdődött, és 1942 elejétől gőzerővel folyt. Himmler március 13–14-én a Főkormányzóságba látogatott, ahol többször is tárgyalt a Főkormányzóság magasabb SS- és rendőrparancsnokával, Friedrich-Wilhelm Krügerrel és Globocnikkal. E megbeszélések tárgya feltehetően a zsidók munkatáborba vitele és az addig az iparban foglalkoztatott zsidó iparosok és szakmunkások pótlása volt.[399] A második sobibóri állandó megsemmisítő technikákkal felszerelt haláltábor építése ekkorra már befejeződött. A treblinkai tábor létesítésé-

re májusban került sor. Bár eleinte csak a munkaképtelennek számító zsidók kiirtásáról volt szó, az akció során áttértek a gettókban élő zsidó lakosság teljes likvidálására.

Odilo Globocnik már 1942 márciusában sürgette az SS birodalmi vezetőt, hogy adjon ki a Főkormányzóságra érvényes általános megsemmisítő parancsot. Kezdetben azonban túlnyomórészt helyi akciókra került sor, amelyek Lublint, Lemberget és Galícia déli városait érintették. Sobibór elkészültével változott az eljárás. A polgári közigazgatással szoros egyetértésben konkrét előkészületek kezdődtek a meglévő gettók fölszámolására, és ezzel összefüggésben hozzáfogtak a zsidó lakosok általános kategorizálásához, „háborús szempontból fontos", „munkaképes" és „munkaképtelen" csoportba osztva be őket. A magasabb SS- és rendőrparancsnok felügyelete mellett az Ordnungspolizei, a rendfenntartó erők bevonására is sor került a gettók kiürítése és a kivégzések során, hogy a korlátozott létszámú Sicherheitspolizei erőit segítsék. Egyes esetekben, a szükséges biztosítási feladatok ellátására a polgári közigazgatás személyzetét is igénybe vették.

A térségben teljes erővel folytak a deportálások a megsemmisítő táborokba és az ezeket kísérő helyi mészárlások – mindkettőben Globocniknak jutott a fáradhatatlan hajtómotor szerepe –, amikor Heinrich Himmler 1942. július 28-án a lublini körzetbe érkezett, miután a megelőző napokban tett szemleútján alaposan megtekintette az auschwitz-birkenaui koncentrációs tábort, megvizsgálva a tábor bővítésének lehetőségeit.[400] Lublin körzetében megtekintette a deportált zsidók szelektálását, majd ehhez kapcsolódó elgázosítását, és Globocniknak meglehetősen elégedetten nyilatkozott a látottakról.[401] Globocnik szorgalmazására a jelen lévő SS- és rendőri vezetők kifejezett felhatalmazást kaptak a tervezett intézkedésekhez. Nem véletlen, hogy Krüger, aki a magasabb SS és a rendőrparancsnokság „zsidókérdéssel" kapcsolatos intézkedéseinek értelmi szerzője volt, július 19-én arra adott parancsot, „hogy a teljes zsidó lakosság áttelepítését – a néhány felsorolt munkagettó kivételével – 1942. december 31-ig le kell zárni".

„Ezek az intézkedések – áll az egyik Krügerhez intézett, az akcióban részt vevő végrehajtók gondolatvilágát híven tükröző utasításban – a fajok és népek Európa új rendjéhez szükséges etnikai szétválasztása, valamint a Német Birodalom és érdekszférája biztonságának és tisztaságának érdekében kívánatosak. E szabályozás mindennemű megsértése veszélyezteti a német érdekterület egészének nyugalmát és rendjét, kiindulópontja az ellenállásnak és középpontja egy erkölcsi és fizikai járványnak." Ezért „totális megtisztítást" kell végrehajtani.[402] Ebből a zsidók meggyilkolásának és a keleti letelepítési programnak a szoros összefüggése ugyanúgy kiviláglik, mint az a megrögzött elképzelés, hogy a zsidók bujtogatók és potenciális ellenállók.

Frank már 1942 júniusában átadta az illetékességet a zsidókérdésben az SS-nek,[403] amely így teljességgel szabad kezet kapott. Július 22-én a varsói gettóból elindultak az első szállítmányok Treblinkába, és nem sokkal később megtörtént a lublini körzet megmaradt gettóinak felszámolása. Himmler minden jel szerint határozottan közelebb került ahhoz a céljához, hogy Galícia körzetét és a Főkormányzóság részeit germanizálja. Ugyanebben az időszakban zavartalanul elkezdett működni Eichmann deportációs gépezete. A júniusban katonai okok miatt elrendelt általános szállítási tilalom csak csekély mértékben akadályozta a megsemmisítő akciókat. Mindezzel

párhuzamosan Európa valamennyi megszállt országából, nem utolsósorban Franciaországból és Szlovákiából is megindult a zsidók kitoloncolása.

Attól a kényszerképzettől hajtva, hogy a német uralom alatt álló hatalmi térben a faji homogenitást ki lehet kényszeríteni, Himmler parancsot adott, hogy az addig megkímélt zsidó munkaerőt is vonják be a megsemmisítő akcióba. Amikor ez ellenállást váltott ki, Hitler a hadiipar mellé állt, és úgy rendelkezett, hogy egyelőre legalább a szakmunkásokat ne vonják be a likvidálásba. Az SS azonban elérte, hogy ezeket az embereket elkülönített kényszermunkatáborokba zárják, és ott szigorú őrizetben tartsák, ami persze a gyakorlatban nehézségekbe ütközött.[404] A zsidók csak a hadicélok szempontjából nélkülözhetetlen kényszermunkatáborokban maradtak életben. Csak nagyon kevés zsidónak sikerült eltűnnie vagy elrejtőznie az üldöztetés elől. Legtöbbjüket azokban a szabályos „nyúlvadászatok"-ban ölték meg, amelyekben a civil közigazgatás hivatalnokai is nagy buzgalommal vettek részt.[405]

Himmler 1942 augusztusában, miután Lembergben Katzmann-nál a galíciai fejleményekről tájékozódott, ismét Lublinba utazott Globocnikhoz. Szeptember közepén és végén Krakkóban többször is találkozott Globocnikkal, aki büszkén közölte vele, hogy a kitűzött menetrend tartható. Október 20-án Himmler újabb parancsot adott ki az „összkitelepítés felgyorsítására". A treblinkai, majdaneki és sobibóri elgázosítások mellett – a gázkamrák kapacitásuk felett túl voltak terhelve – mindenütt tömeges kivégzésekre is sor került, tömegével lőtték agyon az embereket, úgyhogy az év végére a legtöbb gettót sikerült felszámolniuk.[406] Az eredetileg kétmillió zsidó lakosból az új évet mindössze 300 ezren érték meg, többségükben szakmunkások és családtagjaik.[407] Miután Treblinkában és Sobibórban

felkelés tört ki, Himmler elrendelte a Főkormányzóság keleti területein életben maradt zsidók likvidálását, ami november 2-án és 3-án az „Aktion Erntefest" (Aratóünnep akció) keretében meg is történt.[408]

Az ukrajnai folyamatok lényegében azonosak voltak a Főkormányzóságban történtekkel, jóllehet ott az ország nagy része katonai közigazgatás alatt maradt, és nagyobb szerepet játszott, hogy az üldözők egyenlőségjelet tettek a zsidók és partizánok közé. Az Einsatzgruppék és a katonai rendészet (Militärpolizei) mellett a rendőrségi rendfenntartó erők (Ordnungspolizei) egységei is részt vettek a tömeggyilkosságokban. A kép alig változott 1941. szeptember 1., a birodalmi biztosság létrehozása után. A nagyobb kényszermunka-projektek közül csak a DG IV folytatása számított. Számos egyedi gyilkos akció után 1942 májusától, különösen pedig júliusától egyre nőtt a tömeggyilkosságok száma. Ezeket a Sicherheitspolizei az ukrán segédrendőrökkel együtt kezdeményezte. Az ukrán lakosság antiszemita beállítottsága megkönnyítette a helyi zsidóság nagy csoportjainak életét követelő likvidálásokat.[409] Ami Fehéroroszországot illeti, megállapítható, hogy csak az 1942 márciusa és 1944 márciusa közötti időszak több mint 400 ezer halálos áldozatot követelt, amiben az élelmiszerhiány okozta válság nyilvánvalóan még nagyobb szerepet játszott, mint Ukrajnában.[410]

Az 1943/44 fordulóján már nagyrészt lezárt „Aktion Reinhardt" alá eső valamennyi megsemmisítő akciónak ijesztően sok ember esett áldozatul. Akármennyire is elképzelhetetlenek ilyen horderejű akciók a berlini központ bekapcsolása nélkül, sok minden szól amellett, hogy a megszállt szovjet területeken, illetve a Főkormányzóságban elkövetett módszeres tömeggyilkosságok a perifériáról indultak, a központ pedig bátorító-

an reagált rájuk. Globocnik kezdeményezései nélkül Himmler átfogó megsemmisítést elrendelő parancsai elképzelhetetlenek lettek volna. Az egyes helytartók mentalitásának nagy jelentősége volt az alájuk tartozó körzetekben és hivatalokban, mivel a kezdeményezés lehetősége mindenkor az egyes személyek kezében volt, olyanokéban, mint Globocnik, Katzmann és Prützmann, akikből különleges bűnözői energia áradt. Különösen nagy felelősség terhelte Himmler pártfogoltját, Odilo Globocnikot, aki azzal dicsekedett, hogy „megvolt a bátorságunk ahhoz, hogy elvégezzük ezt a nagy és szükséges munkát".[411]

Az a tény, hogy a zsidóság teljes kiirtásához vezető első lépést a keleti megszállt területeken tették meg, ahol a hatalom berendezkedett birtokosai a hagyományos normákra és jogelvekre való tekintet nélkül cselekedtek, nem csupán a személyektől függött, hanem a térbeli adottságoktól is. A téma vitathatatlanul legjobb ismerője, Dieter Pohl például úgy fogalmaz, hogy a zsidóüldözést „keletre exportálva ... a népirtás szintjére lehetett emelni. ... A tömeggyilkosságot végül abban a formában, amelyben gyakorolták, csak az tette lehetővé, hogy színhelyét Kelet-Európába tették át."[412] Ott ugyanis a radikális megszálló hatóságok „a bénult társadalmakkal" szemben mindennemű törvényi és bürokratikus meggondolásra való tekintet nélkül tevékenykedhettek, instrumentalizálhatták a helyi antiszemita közeget, és szinte korlátlan cselekvési mozgástérrel rendelkeztek.

A törvényi megkötések és a felsőbb szervek mindennemű kontrolljának teljes hiánya kedvezett a keleti területeken kialakult, bűncselekményszámba menő szabad rablásnak, amelyet az ideológiai fanatizmus, a hatalmi megszállottság, a cinizmus, a korrupció, a harácsolás és a nepotizmus lehető legszorosabb kapcsolata jellemzett. A helyi hatalmasságok a rendkívül gyors

társadalmi felemelkedés és a korlátlan hatalomgyakorlás teljes tudatában cselekedtek.[413] A Főkormányzóság keleti részein, Ukrajnában és Fehéroroszországban működő adminisztratív apparátus azokhoz a korrupt gyarmati közigazgatásokhoz hasonlított, amelyeket „a bürokrácia és a bürokrácia leépítésének sajátos elegye" jellemzett.[414] Mert a Főkormányzóság néhány részének kivételével a megszállt keleti területeken szó sem volt szabályos bürokratikus ügymenetről, eljárásról, az egyes hatalmasságok szabadon kiélhették nemzetiszocialista „felsőbbrendűség"-üket, aminek korrupció, önkény, személyes meggazdagodás és erőszakalkalmazás volt a kísérője.[415]

A keleti térségben működő közigazgatás kis létszámú munkaerővel dolgozott, ezért szoros együttműködés alakult ki a polgári közigazgatás különböző szintjei, az egyes különleges feladatokat ellátó hatóságok, a pártszervezet, a Todt-szervezet, a katonai parancsnokságok és a rendfenntartók között. A funkcionáriusok közötti, a nemzetiszocialista rendszerre amúgy nagyon is jellemző súrlódások itt egyszerűen megengedhetetlenek voltak. Ebből viszont egy egészen különleges cimboraság fakadt, amibe nem utolsósorban a mindennapi közös tapasztalatnak számító zsidóüldözés is beletartozott. A helyi funkcionáriusok alacsony száma azt az érzést váltotta ki, hogy életre-halálra egymásra vannak utalva. Ezért bármilyen erőszakról, túlkapásról és kivégzésről volt szó, gátlást nem ismerve segítették egymást. A zsidók meggyilkolása mindennapossá vált, a gyilkolás gyakorlatilag mindenki szeme előtt zajlott. Senki előtt nem volt titok, ami nagymértékben hozzájárult az emberek erkölcsi eltompulásához. A keletre helyezett hivatalnok- és funkcionárius káderek közötti szoros belső kommunikációból fakadó ideológiai alkalmazkodási kényszer szükségképpen kizárt mindennemű ellenállást, különösen azért, mert többsé-

gükben olyan emberekről volt szó, akiket átitattak a nemzetiszocialista eszmék.

A zsidógyilkosságok protagonistái – különösen Ukrajnában, Litvániában és Lettországban – helyi erőkre is támaszkodhattak, és ez a körülmény megkönnyítette a dolgukat. A Főkormányzóságban, Ukrajnában és a balti államokban uralkodó erős antiszemitizmus teljesen kiszolgáltatta a zsidó lakosságot a német megszállók elnyomó intézkedéseinek. A zsidókat ugyanakkor meglepte a nemzetiszocialista represszió mértéke, ami semminemű modus vivendit nem engedett meg nekik. Jóllehet sokan, sokféle módon igyekeztek jelét adni a zsidó helytállásnak, a siralmas körülmények, az éhezés és a reménytelenség megakadályozta a hatékony ellenállást. A fegyveres ellenállás csak kivételes esetekben bizonyult lehetségesnek – mindazonáltal Kelet-Lengyelországban, Fehéroroszországban és Ukrajna északi részén 30 ezer zsidó partizán harcolt a németek ellen, és éppen a kisebb gettókban nagyszámú ellenállócsoport működött, mindez azonban csak egy törpe kisebbséget jelentett. Többnyire hiányzott az az idő, ami szükséges lett volna egy ellenállócsoport felépítéséhez, nem is szólva arról, hogy a közös fellépést a zsidóság aktív részének politikai szétforgácsoltsága is akadályozta. A németek által alakított zsidótanácsok nem csak a megszálló hatalom rendelkezéseinek passzív végrehajtóiként működtek ugyan, de cselekvési lehetőségeik erősen korlátozottak voltak. Ugyanakkor tévedés lenne a zsidó funkcionáriusokról azt feltételezni, hogy hiányzott belőlük az akarat, hogy aktívan szembeszegüljenek német elnyomóikkal.[416]

Az elrejtőzés és a szökés általában elképzelhetetlen volt, és csak a legritkább esetekben sikerült. Példátlan az a beteges perfekcionizmus és rendfetisizmus, amivel a német helyi hatalmasságok – funkciójuktól függetlenül – az utolsó, gabonaföldeken vagy maguk ásta gödrökben elrejtőzött zsidó asszonyokat és gyerekeket is felkutatták és meggyilkolták.[417] A szovjet partizánok is csak nagy ritkán voltak hajlandók fegyvertelen és éhező zsidókat soraikba fogadni, ennélfogva jelentéktelen azoknak a zsidóknak a száma, akik partizánként maradtak életben.[418] A zsidók nagy tömegei számára az objektív körülmények szinte minden lehetőséget kizártak, hogy megmeneküljenek német üldözőik elől.

Ez talán magyarázatul szolgál arra, hogy miért lehetett a megsemmisítő programot ilyen nagy gyorsasággal és említésre méltó ellenállás nélkül végrehajtani. A gyilkosságfolyamat, ha egyszer bürokratikus procedúrákkal elindították, szinte magától lezajlott. Az, ahogy a zsidók megsemmisítése lezajlott, azt mutatja, hogy Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa nem egyszerűen csak kipróbálási terepe, hanem egyszersmind nélkülözhetetlen táptalaja is volt a soának. A kelet-európai zsidók millióinak deportálását és megölését berlini központokban tervezték meg, de a „végezetül felfedezett politikai forma", következésképpen a megsemmisítési eljárás gyakorlatba történő átültetése a periféria műve volt. A lublini körzet volt a kiindulópont, az „Aktion Reinhardt" és annak előfutárai pedig a mértékadó előharcosok. A keleti háború okozta kivételes helyzetnek, a már a bolsevik uralom által megbénított, ráadásul szélsőségesen antiszemita hazai lakosságnak, a katonai és polgári közigazgatás jellemzőinek: a bürokrácia teljes megszűnésének, a rögtönzés és káosz elegyének és mindennemű jogi norma hiányának együttes hatása az lett, hogy egy korábban elképzelhetetlen tömeggyilkosság vette kezdetét.[419]

A gondolkodás döntő lépcsője volt az a hazug feltevés, hogy a tudatosan elkövetett emberölés „humánusabb", mint ha egyszerűen csak hagyják meghalni az áldozatot, valamint ennek

gyakorlati következménye, hogy az üldözött zsidók munka- és ezáltal életképtelennek számító részét likvidálták. Ezzel a faji homogenitás megteremtésének világnézeti célja immáron lehetségessé vált, ahogy egész népek módszeres meggyilkolása is. A megsemmisítés politikájának e fázisait keleten, nem utolsósorban az „Aktion Reinhardt"-tal, átlépték. A német és nyugat-európai zsidóság tömegeinek megsemmisítése ezután már minden különösebb indokláskényszer nélkül beindítható volt.

9. fejezet

AUSCHWITZ ÉS AZ „EURÓPAI ZSIDÓKÉRDÉS VÉGSŐ MEGOLDÁSA"

Hitler döntése, hogy az érvényben lévő szállítási szerződések ellenére megtámadja a Szovjetuniót, érzékenyen érintette a nemzetiszocialista rezsim zsidókkal kapcsolatos stratégiáját. A Madagaszkár-terv kudarca, az azzal analóg tengerentúli spekulációk és a kelet-közép-európai rezervátumok terve óta a „zsidókérdés"-ben nem történt előrelépés. Ugyanakkor egyre fokozódott a birodalmi kormányra nehezedő nyomás, hogy helyet kell teremteni a Szovjetunióból és a balti államokból áttelepített népi németeknek. A kormány azt remélte, hogy a Szovjetunió szétverése után – várhatóan – rendelkezésére álló „keleti terület"-et nem csak saját telepítési tervének, a Himmler által elrendelt általános keleti tervnek, a „Generalplan Ost"-nak a megvalósítására, hanem az időközben már a birodalomhoz tartozó területek és a Főkormányzóság szláv lakosságának letelepítésére is felhasználhatja. Ez a konstelláció késztette arra a Birodalmi Biztonsági Főhivatal főnökét, Reinhard Heydrichet, hogy „a zsidókérdés"-ben bebetonozza hivatala kizárólagos illetékességét, egyszersmind kiszorítsa konkurenseit, köztük a külügyminisztériumot.

Hitler 1941. január 30-án megismételte jóslatát, miszerint az európai viszonyokban még abban az esztendőben teljes átalakulás következik be. A Szovjetunió ellen tervezett háború

kilátása anélkül nyitotta meg a „zsidókérdés" territoriális megoldásának esélyét, hogy a Birodalomnak a nyugati hatalmak beavatkozásától kellett volna tartania. A német elképzelések szerint a zsidó lakosságnak az Urál mögé toloncolására a sztálinisták által az Urálban létesített kényszermunkatáborokat lehetett volna használni. Másfelől Berlinben azzal is kalkuláltak, hogy a Szovjetunió szétverése után Nagy-Britannia nem folytatná kilátástalan harcát, ezzel lehetővé téve a „zsidókérdés" transzatlanti megoldását.

Bizonyára ez a szcenárió lebegett Heydrich szeme előtt, amikor már 1941 januárjában a nemzetiszocialista vezetés elé terjesztette „az európai zsidókérdés megoldására vonatkozó elaborátum"-át, amelyet márciusban „a zsidókérdés kezelésének irányelvei" címmel kidolgozott tervezetében konkretizált. Ugyanekkor megszerezte Hermann Göring formális támogatását is a széles körű „végső megoldás" előkészítő munkálataihoz. A kért felhatalmazásban, amelynek szövegét Adolf Eichmann írta, és amelyet a birodalmi marsall 1941. július 31-én látott el kézjegyével, a következő állt: „Az 1939. 1. 24-én kelt rendelkezésben Önre ruházott, a zsidókérdés kivándorlás és evakuálás formájában történő, korszerű, lehető legkedvezőbb megvalósítására vonatkozó feladat kiegészítéseképpen ezennel megbízom Önt Európa német befolyás alatt álló területén a zsidókérdés összmegoldásához szükséges szervezeti, tárgyi és anyagi előkészületek megtételével."[420] Heydrichet ezen túlmenően „megkérték", hogy „hamarosan" terjessze elő „a zsidókérdés végső megoldásának" tervezett végrehajtásához szükséges „előzetes intézkedések" tervét.[421] A megfogalmazásból kitetszett, hogy a kivándorlás, illetve a rezervátumok kialakítása helyére valamiféle területi alternatívát akartak léptetni a tengerentúlon vagy a keleti térségben. Az európai zsidóság módszeres megsemmisítésének szándékáról az Adolf Eichmann által megszövegezett felhatalmazásban nem volt szó.

Jóllehet a Szovjetunióban ebben az időben az Einsatzgruppék már átfogó megsemmisítő akciókat folytattak, minden amellett szól, hogy az „összmegoldás"-t csak a harci cselekmények vége, a Szovjetunió októberre várt veresége utáni időkre tervezték. A résztvevők valamennyien egyetértettek abban, hogy a zsidókat a jövőben el kell távolítani a Birodalom területéről, az oda vezető út azonban még nem rajzolódott ki.

A IVB4-es ügyosztály előkészítő munkálatai azonban kezdetben a tervezett „végső megoldás" statisztikai alapjainak megteremtésére korlátozódtak. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal 1941. augusztus 7-én tette le az asztalra az Európában élő zsidók számáról készült első kimutatását.[422] A tervek mindazonáltal egyelőre merőben elméleti jellegűek maradtak, eltekintve attól a törekvéstől, amire Eichmann tevékenysége szükségképpen összpontosult, jelesül hogy megpróbálják felgyorsítani a Warthegauból történő „áttelepítések"-et, mivel a korábbi rezervátum-megoldásokat fel kellett adni.[423]

A megsemmisítés politikájának valósága utolérte a terveket a Szovjetunió megszállt területein. Az egész népességrészek likvidálására történő áttérés 1941 júliusa és augusztusa között nem központi parancson alapult. A tömeges megsemmisítéshez vezető gondolati hidat az képezte, hogy egyenlőségjelet tettek zsidók és partizánok között. Himmler kezdeményezése, hogy az SS-dandárok és a rendőrség zászlóaljainak bevetésével erőltessék a megsemmisítést a megszállt szovjet területeken, 1941 őszétől kezdve nőket és gyermekeket is likvidálva, már az átmenetet jelentette a bennszülött zsidó lakosság módszeres kiirtására. Ez az 1941. kora őszi eljárás kezdetben a szovjet zsidóságra korlátozódott, és azt célozta, hogy a háború ürügyén

még annak vége előtt megtegyék a tervezett összmegoldás előzetes intézkedéseit. A végrehajtók képzeletvilágában a zsidók deportálása még nem feltételezte szükségképpen az általános kiirtásukat is. Ennek bizonyítéka Rolf Heinz Höppner Sturmbannführer más összefüggésben már idézett, 1941. szeptember 3-án kelt memoranduma, amely szerint az „alapvető döntéseket" még nem hozták meg, de fontos volna tisztázni, hogy szándékoznak-e az elűzendő lakosságcsoportoknak „hosszabb távon valamilyen életet biztosítani", avagy „teljes mértékben kiirtandók" legyenek.[424]

1941 őszén Hans Frank egy rezervátum létesítésével „az Urál legmélyén" még mindig valamiféle középtávú megoldásra számított. Ennek ellenére a területi „végső megoldás" szellemi háttere előtt vette kezdetét a megsemmisítés, mert különben túl hatástalannak érezték volna. Az az elképzelés, amelyet Heydrich még 1941. szeptember 23-án Goebbelsszel szemben képviselt, és amelyet 1942. február 6-án, közvetlenül a Wannsee-konferencia után Prágában is megismételt,[425] jelesül hogy a zsidókat végül a Jeges-tenger körzetébe fogják deportálni, ugyancsak nem feltételezte a zsidóság közvetlen megsemmisítését. A megoldásnak ez az útja a legfanatizáltabb antiszemita számára sem tűnt kivitelezhetőnek.

A Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak és a politikai vezetésnek azonban nem voltak kételyei, hogy a célul kitűzött „áttelepítés" során magas veszteségekkel kell majd számolni. Ám hogy a deportálás a zsidó lakosság szisztematikus kiirtásába torkollik majd, változatlanul megmaradt a nemzetiszocialista elitek és a belső, szabályozott nyelvhasználat segítségével is gondosan őrzött tabunak. A „végső megoldás" módszeres végrehajtásának minden műszaki feltételével rendelkező első megsemmisítőtábor létesítését azzal a szükségszerűséggel indokolták,

hogy abban csak azokat a „haszontalan kenyérpusztítókat ... küszöbölik ki", akiket már amúgy sem tudnának ellátni, és akik termelő munkára már nem alkalmasak.[426] A munkát végzők és munkaképtelenek különválasztásának Łodźban is alkalmazott gyakorlata volt az a lélektani híd, amely az emberek módszeres kiirtásához vezetett.

A megsemmisítés egyszer beindított dinamikája határozta meg a politikai döntések folyamatát, és nem fordítva. Aligha becsülhetjük túl azt a lökést, amit Hitler 1941. szeptember 18-án 60 ezer német és osztrák zsidó Lublinba történő deportálásához adott beleegyezése jelentett; ám ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy Hitler szeme előtt a deportáltak likvidálása, és nem a harci cselekmények befejezése utáni keletre történő továbbszállításuk lebegett.[427]

Míg Globocnik Himmler támogatását élvezve 1941. október elejétől kezdve a Lublin körzetében élő munkaképtelen zsidóság likvidálására és a körzet zsidóktól való teljes megtisztítására törekedett, amiben Frank és a Főkormányzóság egyetértésére is számíthatott, addig az Altreichben és a Protektorátusban élő zsidók sorsa változatlanul bizonytalan volt. Bogdan Musial feltételezésére, hogy Hitler már október elején végérvényes döntésre jutott volna, nem áll rendelkezésre elegendő bizonyíték, és a diktátornak az „asztali beszélgetések" során tett kijelentései sem engedik meg ilyen értelmű messzemenő következtetések levonását.[428] Mindenesetre tény, hogy Hitler tudott a Himmler és Globocnik közötti megállapodásban megfogalmazott szándékról, hogy Lublin körzetét megtisztítják a zsidóktól.[429]

Másfelől tény az is, hogy a Szovjetuniótól elszenvedett váratlan katonai csapások ellenére Hitler döntése alapján kezdték meg a német uralom alatt álló területeken maradt zsidók

deportálását. 1941. október 6-án kijelentette, hogy a Protektorátusban élő zsidó lakosságot ugyanúgy deportálni kell, mint a berlini és a bécsi zsidókat. A Főkormányzóság kormányzata ugyancsak abból indult ki, hogy az ott élő zsidók deportálását várják el tőle. Nem sokkal később Odilo Globocnik irányításával megkezdődött a bełżeci megsemmisítőtábor építése.[430]

Történészkörökben vita tárgya, hogy Hitler vajon mikor adott szabad kezet embereinek az európai zsidóság megsemmisítésére. Ugyanakkor számos jel utal arra, hogy formálisan soha nem adott parancsot a zsidók egészének kiirtására. Hitler nyilvánvalóan kerülte, hogy ebben a kérdésben átfogó és kötelező utasítást adjon, amely alárendeltjeit, például Heinrich Himmlert arra késztette, hogy olyan szelídebb terminológiához meneküljön, mint például hogy „a Führer kívánságára történt".[431] Bár Hitlert rendszeresen megkérték, adja hozzájárulását a deportálásokhoz, jóváhagyása csupán az egyes akciókra korlátozódott, és mindenkor megmaradt az általános „áttelepítés"-fikció keretén belül.[432] A diktátor nyilvánvalóan igyekezett elkerülni, hogy a népszerűtlennek érzett zsidóellenes intézkedésekkel formálisan is azonosulnia kelljen.

Alaposabb vizsgálat után tarthatatlan Christian Gerlach ezzel ellentétes tézise, miszerint Hitler döntése 1941. december 12-én, az Egyesült Államoknak küldött német hadüzenet alkalmából, az NSDAP birodalmi és körzeti vezetői számára összehívott találkozón született volna meg. Bár az USA ellen meghirdetett háború azt jelentette, hogy bizonyos külpolitikai megfontolások attól fogva már végérvényesen érvényüket vesztették, és a zsidóüldözés súlyosbításának immáron semmi sem állta útját, Hitler azonban ez alkalomból is csak arra szorítkozott, hogy – ha valamelyest erőteljesebb formában is – megismételje 1939. január 30-i próféciáját, gondosan ügyelve

rá, hogy ne foglaljon határozottan állást az ügyben, és ne pontosítsa fejtegetéseit.[433] Ráadásul idevágó kijelentése nem állt a megbeszélés középpontjában, és azt a jelen lévő pártvezetők sem interpretálták úgy. Hitler állásfoglalásában Goebbels sem láthatott semmi szokatlant, különben naplófeljegyzéseiben megtalálnánk a nyomát.[434] Gerlach Himmler tézisét szolgálati naptárának egyik bejegyzésével támasztja alá, amelyben december 18-án Hitlerrel folytatott megbeszélése mellett ezt olvassuk: „zsidókat partizánok gyanánt kiirtani". Gerlach ezt a „zsidókérdés" általános, tehát európai szintű, a zsidó lakosság likvidálására vonatkozó utasításként értelmezi. Ez az interpretáció azonban nemigen tartható. A megbeszélés nyilvánvalóan a Szovjetunióban zajló megsemmisítési politika folytatására vonatkozott, amiről Hitler a partizánok elleni harccal összefüggésben beszélt.[435]

Mindenesetre a nemzetiszocialista vezetés köreiben lassanként bevetté vált a zsidók teljes és erőszakos eliminálásának gondolata, aminek megszületésénél a Szovjetunió megszállt területein folytatott gyakorlat bábáskodott. Ebben a szellemben nyilatkozott meg Rosenberg 1941. november 18-i beszédében, miszerint a kelet hivatott a „zsidókérdés" megoldására, és hogy ez csakis „az európai zsidóság egészének biológiai kiirtásával" lehetséges. Ehhez arra van szükség, jelentette ki, hogy „az Urál túloldalára szorítsuk vagy valahogy másképp irtsuk ki őket".[436] Eltekintve attól, hogy a zsidók közép-kelet-európai gettókban való kiirtása és az Urálon túlra űzése közötti ambivalencia ebben a szélsőséges állásfoglalásban is megmarad, még váratott magára annak végérvényes tisztázása, hogy hogyan kell eljárni a „zsidókérdés"-ben. Ugyancsak megválaszolatlanul kell hagynunk a kérdést, hogy vajon Hitler 1941. szeptemberében a 60 ezer birodalmi német zsidó deportálásához adott beleegyezé-

sével egyszersmind a deportáltak fizikai megsemmisítését is akarta-e, miközben a partizánok elleni harc jegyében a kelet-európai zsidóknak nyilvánvalóan ezt a sorsot szánta.[437]

Heydrich 1941. júliusi kezdeményezésének tárgyalása az Am Großen Wannsee 56–58. szám alatt megtartott, sokat elemzett konferencián folytatódott, amelyet eredetileg 1941. december 9-ére hívtak össze, de az Egyesült Államok elleni hadbalépés miatt 1942. január 20-ra halasztottak. A konferencia technikailag nem különbözött a szokásos államtitkári értekezletektől, amelyek a Hitler által megszüntetett kormányülések helyére léptek, és a részt vevő tárcák érdekeit próbálták egyeztetni.[438] Csak a konferencia helyszíne volt szokatlan, ami alighanem a halasztásra vezethető vissza. A konferencia tárgya nem a „zsidókérdés"-ben a jövőben követendő eljárásmód volt, nem erről kívántak végérvényes határozatot hozni. A homloktérben sokkal inkább az állt, hogy hogyan lehet kiküszöbölni a minisztériumi bürokratáknak a Reinhard Heydrich által beterjesztett, átfogó deportálási tervek előkészítése elleni lehetséges ellenállását.[439]

A Wannsee-konferenciában gyakran a holokauszt kezdetét jelentő startjelzést, sőt a hatalmi elitek összeesküvését látják, miközben egy lépés volt csupán az úton; funkciója pedig mindenekelőtt abban állt, hogy megnyerjék az érintett tárcákat a nürnbergi törvényekben foglalt zsidófogalomnak a kelet-európai körülményekre követelt kibővítése számára.[440] Ugyanakkor választóvonalat jelentett a „végső megoldás" erőltetését illetően. Mert a zsidók elleni gyilkos akciósorozat ekkor már javában folyt, és mire sor került a Wannsee-parti találkozóra, a nyugat-poroszországi és a warthegaui területeken, valamint a Főkormányzóságban mind gyakoribbá váló mészárlásoknak már 900 ezer ember esett áldozatul.

Az SD és a Sicherheitspolizei Einsatzgruppéi és az őket támogató kötelékek ugyancsak rátértek a zsidók módszeres kiirtására. A változás annyi volt, hogy a „zsidókérdés" tervbe vett összmegoldását immár nem akarták a Szovjetunió legyőzése utáni időre halasztani. Éppen ellenkezőleg, Heydrich határozottan sürgette, hogy a zsidók megsemmisítését még a harci cselekményekkel egyidejűleg bonyolítsák le. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal szemszögéből nézve a döntő háborús cél „a zsidókérdés végső megoldása" volt. A zsidók megsemmisítése a voltaképpeni felbujtók, de maga Hitler számára is implikálta a szovjet ellenfél összeomlását. Ezért is igyekezett Heydrich annyira ragaszkodni a Wannsee-konferencia eredeti dátumához.

A Heydrich által a Großer Wannsee mellé összehívott konferencia funkciója abban állt, hogy azon eltakarítsák az útból a még meglévő bürokratikus akadályokat. Ez nem utolsósorban arra vonatkozott, hogy Heydrich biztosította magának az előjogot a zsidó kényszermunka felhasználására.[441] Ugyanis mind világosabbá vált, hogy a lelki szeme előtt lebegő és a tervezőstábok asztalán egyre nagyobb dimenziókat öltő, hipertrófiás keleti telepítési program a zsidó munkaerő bevonása nélkül megvalósíthatatlan. A Szovjetunió megszállt területein alkalmazott, munka által történő megsemmisítés rendszere elfedte azt a nyilvánvaló ellentmondást, hogy a végén a zsidó munkaerő elpusztításának kellett következnie, ahogy az a Durchgangsstraße IV építésekor is történt. Annak a körülménynek köszönhetően, hogy nem voltak német telepesek, a „Generalplan Ost" amúgy sem volt sokkal több vágyálomnál. Mindazonáltal kitartottak a mellett az eufemisztikus szóhasználat mellett, hogy a deportált zsidókat keletre telepítik. Heydrich mellékes céljai közé tartozott, hogy a konferencián részt vevő minisztériumok és hivatalok képviselőit megnyerje a nürnbergi törvényekben

rögzített zsidófogalom olyan értelmű kibővítése számára, hogy a törvényben foglalt meghatározás „keleten” is alkalmazható legyen. Az SD szakemberei kezdettől fogva azt a nézetet vallották, hogy a birodalmi polgárjogról szóló törvény rendelkezései az úgynevezett keverékekre és a vegyes házasságban élőkre vonatkozóan túlságosan nagyvonalúak és a keleti megszállt területeken használhatatlanok. Ez azonban konfliktushoz vezetett a birodalmi belügyminisztérium zsidó ügyekkel foglalkozó szakértőivel. Heydrich a belügyminisztérium képviseletének határozott ellenállásába ütközött, különösen Wilhelm Stuckart államtitkár tiltakozott, aki Hitlerre hivatkozva ellenezte, hogy a félzsidókat is egységesen bevonják a deportálásba, és hogy kedvezőtlenebbé tegyék a „másodfokú keverékek” státuszát, legfeljebb a félzsidók kényszer-sterilizálását volt hajlandó megszavazni.[442] Az ezekben a kérdésekben továbbra is megmaradt ellentéteket a Wannsee-konferencia 1942. március 6-i csatlakozó értekezletén sem sikerült elsimítani, mivel Stuckart maga mögött tudta Hitlert, aki – legalábbis a látszat kedvéért – ragaszkodott a nürnbergi törvények fennálló rendszeréhez.[443]

Heydrich viszont nyilván azért mutatkozott elégedettnek, mert senki sem akarta megtámadni azt a rögtön az elején kapott felhatalmazást, amely lehetővé tette számára, hogy Európa német uralom alatt álló részében előkészületeket tegyen a „zsidókérdés” összmegoldására.[444] A Wannsee-konferencián tartott bevezető referátumában először a zsidóellenes politika aktuális állásáról számolt be. Eszerint a zsidók kivándorlásának helyére „a Führertől kapott megfelelő előzetes engedély alapján további megoldási lehetőségként a zsidók keletre telepítése lép”. A megfogalmazásból is kitetszik, hogy ebben az időpontban a Führer még nem adta ki az általános felhatalmazást.

Az evakuálás szempontjából, fejtette ki Heydrich, kereken tizenegymillió zsidó jön számításba, akiket „a végső megoldás” során megfelelő módon munkára alkalmaznának keleten. A munkaképes zsidók „nemek szerint szétválasztva, nagy munkakolóniákban jutnának... utat építve ezekre a területekre.” Heydrich ezzel az Odilo Globocnik által megvalósított Durchgangsstrasse IV építésének projektjére célzott. Ebbe a kontextusba tartozik az a megfogalmazás is, hogy „nagy részük természetes fogyás útján kiesik majd”. „Az esetleges maradékállomány – tette hozzá cinikusan – megfelelő bánásmódban részesül” majd, vagyis ezeket meg kell gyilkolni, megakadályozandó „egy új zsidó felépítmény csírájának” a keletkezését. Némileg önmagának is ellentmondva Heydrich egyszersmind azt is kifejtette, hogy a folyamatban lévő akciók „csupán elkerülő megoldásoknak” tekintendők, de azért „máris összegyűltek azok a gyakorlati tapasztalatok, amelyek a zsidókérdés jövőbeli megoldása szempontjából nagy jelentőséggel bírnak”. Ezzel különbséget tett az éppen zajló akciók és a távoli cél között.[445] Ebben a kontextusban – amennyiben Eichmann feljegyzése valamelyest megbízható – elhallgatták a „munkaképtelen”-nek tekintett zsidók többségének javában folyó likvidálását.

Heydrich megnyilatkozása csak akkor érthető, ha figyelembe vesszük a kiindulópontját, jelesül hogy a zsidók jelentős része a munkafolyamat része marad, és nem kell áldozatul esnie az azonnali megsemmisítésnek. Ennek felel meg az az utalás is, hogy az „evakuált zsidókat kezdetben menetoszloponként úgynevezett átmenőgettókba kell szállítani”, hogy azután „onnan tovább szállíthassák őket keletre”.[446] Itt is visszatért az a számos egyéb kortárs forrásból is kivilágló elképzelés, hogy a háború vége után majd további szállítmányokat küldenek

a Szovjetunió keleti részeibe, és viszontlátjuk az azonnali megsemmisítés és az Urálon túli területeken létesítendő rezervátum közötti ambivalenciát is. Ez a perspektíva mindenesetre hamarosan puszta nyelvi fordulattá változott át, ami a megsemmisítéssel kapcsolatos kifejezések elkerülését célozta.[447] Az aktuálpolitika és a látnoki jövőbe nézés, ami oly jellemző volt Hitlerre, az alattvalók képzeletvilágára is hatott.

Heydrichnek a Wannsee-konferencián elhangzott állásfoglalásából kiderül, hogy a „végső megoldás"-ra még mindig nem született a gyakorlatba átültethető átfogó terv, és hogy a résztvevők szemében változatlanul utópikusnak tűnő elképzelés megvalósításának technikai feltételei sem léteztek még. A megsemmisítő táborok létesítése ugyanis ekkor még csak kezdeti stádiumban volt. Heydrich február 26-án kelt sorai szerint „örömteli, hogy a zsidókérdés végső megoldásának gyakorlati kivitelezését illetően megállapodtak az alapokban, ha a részletekben még nem is",[448] de még ez is eufemizmus volt. Heydrich előterjesztést készült írni Göringnek, erre azonban már nem került sor.[449] A tervezés fázisa ugyanis a rákövetkező hónapokban hirtelen abbamaradt, és a IVB4-es ügyosztály megkezdte a deportációs politika közvetlen átültetését a gyakorlatba. Az pedig, hogy Heydrich ellen Prágában sikeres merényletet hajtottak végre, új lendületet adott a megsemmisítés politikájának.

A háború lefolyásában mindinkább kirajzolódó, de nyíltan be nem vallott fordulat megerősítette azt a szándékot, hogy az európai zsidóság kiirtását háborús körülmények közepette is a lehető legmesszebbmenően folytassák, amit Bühler államtitkár a Wannsee-konferencián úgy érintett, mint „bizonyos előkészítő munkálatok"-at, amelyek „a helyszínen elvégzendők".[450] Azzal párhuzamosan, ahogy fokozatosan kiderült, hogy azok a kitelepítésre kiszemelt északkeleti területek nem lesznek elérhetők, a konkrét közeli célok és a képzeletbeli távoli célok kezdtek összecsúszni, és Auschwitz-Birkenau központi megsemmisítő funkciójában olvadtak össze, ahol a Közép- és Nyugat-Európából deportált zsidók többsége halálát lelte.

Ebben a berlini központi szervek és a helyi végrehajtók közötti interakción alapuló radikalizálódási folyamatban Hitler többnyire a legitimáló instancia szerepét játszotta. Heydrichnek „a Führertől kapott megfelelő előzetes engedély"-ről szóló megfogalmazásából kitetszik, hogy a megkezdett akció egészének hátterében elsődlegesen nem Hitler állt. Semmiképp sem véletlen, hogy a diktátortól egyetlen olyan parancs sem maradt fenn, amelyben formálisan is elrendelte volna a „végső megoldás" végrehajtását. Hitler nyilvánvalóan beérte annyival, hogy beosztottjait nagyobb aktivitásra ösztönözte, ő csupán részakciókra adta áldását. Ez nem utolsósorban ösztönös érzékével magyarázható, hogy – miközben retorikailag nagyon is szította – formálisan nem folyt bele a megsemmisítés politikájába, amelynek népszerűtlenségével tisztában volt. Minden közvetlen érintkezést került a megsemmisítő helyekkel, környezetében pedig csírájában elfojtott minden olyan beszélgetést, amelyben szó esett a tömeggyilkosságokról. Ezzel kapcsolatos megnyilatkozásai tisztán ideológiai természetűek voltak, és a hivatalos nyelvi megfogalmazások keretein belül maradtak. Jellemző, hogy az SS statisztikusa, Richard Korherr az addigi likvidálásokról készített és a diktátor személyes használatára szánt áttekintését, az úgynevezett Korherr-jelentést átírták, mielőtt bemutatták volna Hitlernek (amire végül nem is került sor), és olyan feltűnő fedőfogalmakkal ártalmatlanították annak tartalmát, mint például a „különleges bánásmód", „szállítmányozás" vagy „eljuttatás".[451]

Hitler témába vágó megnyilatkozásai többnyire azt sugallták, hogy „a zsidókérdés végső megoldása" a jövőben várható csak. Ehhez még akkor is ragaszkodott, amikor a holokauszt már szinte teljesen lezajlott: a zsidó lakosságrészről szólva beszédeiben végig az 1938-as statisztikákra, vagyis rég érvényüket vesztett adatokra hivatkozott.[452] Ilyen módon – legalábbis a külvilág előtt – elkerülte, hogy összefüggésbe hozzák a konkrét megsemmisítő intézkedésekkel. Következetesen propagandisztikus politikai látásmódját szemléletesen jellemzi, hogy a zsidók üldözéséről is mindig látnoki kontextusban beszélt, míg a megsemmisítési politika kialakításának kevés figyelmet szentelt, és – Himmlerrel ellentétben – soha nem keresett fel egyetlen megsemmisítőtábort sem. Ezt átengedte azoknak, akik a gyakorlati végrehajtással foglalkoztak, ő maga csak részakciók engedélyezésére szorítkozott, amelyek mindig megmaradtak az „áttelepítés" nyelvi fordulatának keretei között.

Mindez azonban a legkevésbé sem akadályozta abban Hitlert, hogy különböző formákban megismételje azt a fenyegetést, amely 1939. január 30-i beszédében hangzott el, vagyis egy olyan időpontban, amikor a kivándorlás lehetőségén kívül egyéb még a későbbi végrehajtók képzeletének horizontján sem merülhetett fel.[453] Belső körben tett kijelentéseit mélységes gyűlölet és ördögi megsemmisítési szándék hatotta át, e megnyilatkozások azonban elvonatkoztattak a megsemmisítésekhez kapcsolódó konkrét lépésektől. Ennyiben nem valamiféle döntési folyamatról volt szó, abban az értelemben, hogy a döntést az előnyök, a hátrányok és a lehetséges érdekütközések racionális mérlegelése előzi meg. Az a zavaros félhomály, amelyben a zsidóság elleni hadjárat zajlott, megnehezítette azoknak a dolgát, akik érdekpolitikai szempontok, például a hadiipari célok érvényesítése érdekében próbálták hatékonyan kifejezni ellenvéleményüket, nem is szólva arról, hogy Hitler rendszerint kerülte az effajta konfrontációkat, és azokat, akik ez ügyben kérelemmel fordultak hozzá – köztük Hans Frankot – rendre Himmlerhez utasította.[454]

A nemzetiszocialista vezetők körében így az a benyomás keletkezhetett, hogy a háttérben valójában nem is Hitler, hanem Himmler áll, és ebben annyi igazság volt is, hogy az SS főnöke szüntelenül azon munkálkodott, hogy valóra váltson mindent, amit vizionárius Führere csak akart. Ez indította az SS birodalmi vezetőjét arra, hogy az 1943. október 4-én Posenben (Poznań) megrendezett gau- és birodalmi vezetői értekezleten leplezetlenül beszéljen a zsidókkal szemben elkövetett gyilkosságokról, és tiltakozzon az ellen, hogy a rezsim vezető tisztségviselői a zsidók kiirtásáért minden felelősséget rá hárítsanak. Azzal, hogy felfedte a gyilkosságokat, a felelősség súlyát sok vállra akarta helyezni.[455] Beszédében elismerte, hogy nőket és gyermekeket is kiirtottak, és beszélt „az SS soha meg nem írt, és soha meg nem írandó dicsőséges lapjá"-ról, amelyen az áll, hogy végrehajtotta ezt a nehéz feladatot.

Ugyanakkor egy sor hasonló szónoklatban – például az október 6-án, illetve decemberben magas rangú Wehrmacht-tisztek előtt mondott beszédében – csatlakozott azokhoz, akik el akarták tüntetni a zsidók megsemmisítésének nyomait, így próbálván észrevétlenül kihátrálni a történtek mögül. A rezsim vezetői körének mentalitására kezdettől fogva jellemző volt, hogy igyekeztek a kényelmetlen igazságokat elfojtani, és ez az alacsonyabb rangúakra is átragadt. Ennek párja volt az az eset, amikor Paul Blobel, a Sonderkommando 4a parancsnoka azt az utasítást kapta, hogy tüntesse el a hullahegyeket, nehogy azok az előrenyomuló orosz egységek szeme elé kerüljenek.[456] Blobel exhumálási akciója egészen 1944 októberéig eltartott.

Himmler poseni beszéde közvetve hozzájárult ahhoz a stratégiához, amely mintegy bűvészmutatványként kívánta eltüntetni az európai zsidóság tervszerű lemészárlása miatti felelősséget. Ezzel a stratégiával egyetértettek azok a hatóságok és tárcák is, amelyek a „zsidókérdés"-ben készségesen átengedtek minden kompetenciát Himmlernek, és amelyek – mint azt a birodalmi polgárjogról szóló törvényhez kapcsolódó, 1941. november 25-én kelt, 11. végrehajtási rendeletnek a keletkezése is mutatja[457] – igyekeztek kivonni magukat a zsidók szégyenteljes kirablásának és vagyonuk elkobzásának közös felelőssége alól. Minthogy az állampolgárság elvesztése a Birodalom területének elhagyásához kötődött (Auschwitz ebben a vonatkozásban nem számított a Birodalomhoz), és a vagyon elvesztésével járt, az illetékesség kizárólag az SS hatáskörébe tartozott.[458] A büntetőeljárások területén az igazságügyi miniszter „zsidóügyek"-ben eleve lemondott hatásköréről a Gestapo javára.[459]

A Wannsee-konferenciát megelőzően mindenesetre még történtek kísérletek, hogy megakadályozzák Hitlernél Himmler egyik előadását. Lammers, a Birodalmi Kancelláriát vezető miniszter például közölte az igazságügyi miniszterrel: „a Führer azt akarja, hogy a zsidókérdés megoldása a háború utáni időre legyen halasztva". Ő maga meg fogja akadályozni, hogy „rossz oldalról" hangozzék el előadás, amivel Himmlerre célzott.[460] Mindez arra enged következtetni, hogy a minisztériumok magas rangú bürokratái a „zsidókérdés"-ben ellenezték Himmler és Heydrich nyomulását, és mindig abba az illúzióba ringatták magukat, hogy ha a kérdést sikerül elhalasztani a háború végéig, a megoldás kevésbé lesz radikális. Himmlert eléggé hidegen hagyta a hatóságok ellenállása, de a német zsidók Hitler által 1941 szeptemberében jóváhagyott deportálása során némi óvatosságot mutatott. Ugyanakkor Rigában és

Kaunasban már a Wannsee-konferencia előtt sor került német zsidók kivégzésére.[461]

Heydrich a kormány képviselőinek a Wannsee-konferencián a fő kérdésben tanúsított magatartását beleegyezésként értékelte, és nem késlekedett a legnagyobb fokozatra kapcsolni a megsemmisítő gépezetet. Rögtön ezután Adolf Eichmann is elkezdte a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnál időközben kidolgozott deportációs program megvalósítását. 1942. január 31-én utasítást adott a Birodalom Stapo-hivatalainak, a nürnbergi törvények kritériumai alapján „lelkiismeretesen végezzék el a még a Birodalom területén élő zsidók személyének felkutatását".[462] A Stapo-hivatalokat hat héttel később a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnál egy értekezleten tájékoztatták a hamarosan elkészülő theresienstadti „öregek gettójá"-ról. Ezzel egyidejűleg részletesen taglalták az Altreichből, az Ostmarkból és a Protektorátusból tervezett átfogó zsidótranszportok lebonyolításának anyagi és technikai kérdéseit.[463]

Ezzel megnyílt az út a német és közép-európai zsidók átfogó, erőszakos „kitoloncolása" előtt. Eichmann az első szakaszban 55 ezer zsidót szándékozott „áttelepíteni". Az első szállítmányok 1942 márciusában indultak, és az egész nyár folyamán több hullámban követték egymást.[464] A tavaszi offenzíva miatt elrendelt zárlat után, július végén újabb hullám következett. Ezzel egyidejűleg megindultak az első deportálások a theresienstadti táborba, amelynek funkciója abban állt, hogy a vezető káderek vagy akár egyszerűen a lakosság köréből jövő esetleges tiltakozásokat lecsillapítsák. Maga Himmler 150 ezer zsidó Auschwitzba történő deportálását jelentette be, akik az eredetileg tervezett szovjet hadifoglyok helyett az ugyancsak Himmler által tervezett fogolykölcsönző központ állományát voltak hivatottak erősíteni.[465]

Az 1942 tavaszán elkezdett tömeges deportálások, amelyek megszervezése elsősorban Adolf Eichmann hatáskörébe tartozott, azt feltételezték, hogy a deportáltak egy részét a keleti célállomásra érve azonnal likvidálják. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal feladata kezdetben főleg a technikai gyilkolókapacitás növelése és a gáz alkalmazásának tökéletesítése volt. Adolf Eichmann bełżeci tartózkodása, amire valószínűleg 1942 elején került sor, amikor a tábor még nem volt „üzemkész", ugyanúgy a központ tájékoztatását szolgálta, mint nem sokkal későbbi, Rudof Höẞnél, Auschwitzban tett látogatása és a megsemmisítés többi helyszínének megtekintése. Eichmann tájékozódó szemleútjai nyilvánvalóan az időközben a „végső megoldás"-politikáról hozott végleges döntés végrehajtásának előkészítését szolgálták, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal ezzel alsóbb szintről kiinduló, zsidóüldözéssel kapcsolatos kezdeményezésekre reagált.[466] Himmler 1942. július 17-én Auschwitzban tett látogatása is ezt a célt szolgálta: a meglévő gyilkos kapacitások felülvizsgálatát és azok további kiépítésének sürgetését.

Jóllehet ebben az időpontban még nem létezett határozott parancs arról, hogy az európai zsidókat is vonják be a megsemmisítés programjába, de a program kibővítése magától is fölmerült valamennyi résztvevő fejében. Miután Himmler 1941 októberében a párizsi német nagykövet, Otto Abetz közbenjárására jóváhagyta a német megszálló hatóságok által letartóztatott francia és egyéb állampolgárságú zsidók kitoloncolását, Adolf Eichmann és a párizsi zsidóreferenssé előlépett Theodor Dannecker egész Nyugat-Európára kiterjedő deportálási program kidolgozásába kezdett.[467] Az 1942 márciusában útnak indított első transzportot követően júliustól kezdve a franciaországi zsidókat is deportálták.

Az előkészületekkel összefüggésben a Birodalmi Biztonsági Főhivatal terveiben kezdtek kirajzolódni egy európai deportálási program körvonalai. Ugyanez derült ki abból is, amit Heydrich Vojtech Tuka szlovák miniszterelnöknek mondott, jelesül, hogy a tervezett kitelepítési program félmillió zsidót érint.[468] A megszállt francia területeken letartóztatott zsidók elhurcolását eleinte szállítási nehézségek miatt el kellett ugyan halasztani, de az év végéig még így is 42 ezer francia zsidót deportáltak a Főkormányzóságba, közülük 33 ezret pedig tovább, Auschwitzba. A munkaképes deportáltakat kiválogatták az Organisation Schmelt (Schmelt Szervezet) számára, nekik Felső-Sziléziában kellett munkát végezniük, a többieket rögtön a gázkamrákba küldték. A franciákat 1942 június–júliusában holland, augusztusban pedig belga transzportok követték.

Az Eichmann irányította gépezet immár gőzerővel működött. Auschwitz a zsidók megsemmisítésének a jelképe lett. Ez volt a legnagyobb megsemmisítőtábor, mindazonáltal csak egy a sok közül. Az öt és félmillió meggyilkolt zsidó egyötödét a tömeggyilkosságok kivitelezésére leghatékonyabb felszereléssel rendelkező Auschwitz-Birkenauban pusztították el.[469] Az áldozatok fele azonban nem a „halálgyárak"-ban halt meg, félrevezető lenne a megsemmisítést a modernitással kapcsolatba hozni.[470] Az áldozatok zömét „konvencionális", de semmivel sem kevésbé kegyetlen módon gyilkolták meg. Az európai zsidók auschwitz-birkenaui megsemmisítésével elmaradtak a tettesek korábban ürügyként rendszeresen felhozott olyan érvei, mint az élelmiszerhiány, a járványveszély, illetve az elhelyezési lehetőségek szűkös volta és hasonlók. Ami megmaradt, az az általános ideológiai motívum volt, hogy a zsidók jelenléte az európai társadalmakban aláássa azok bolsevizmussal szembeni ellenálló képességét.

1942 tavaszán a Német Birodalom uralma alatt álló teljes területen elkezdődött a még életben lévő zsidó lakosság átfogó megsemmisítése. Ennek középpontjában mindenekelőtt a Főkormányzóság területe állt, ahol első lépésként újraindították a gettók kezdetben megszakított kialakítását. A bełżeci és sobibóri megsemmisítőtáborok elkészülte után, 1942 tavaszán megkezdődött a zsidó lakosság módszeres likvidálása, ami az „Aktion Reinhard"-ba torkollott. A főszervezők között ott volt a lublini SS- és rendőrfőnök, Globocnik.

Az akció csúcspontját a varsói gettó lakóinak likvidálása jelentette a külön e célra létesített treblinkai megsemmisítőtáborban. A Főkormányzóságon kívül a gyilkossághullám kiterjedt a Szovjetunió és Ukrajna keleti területeire is. Az 1943 áprilisában kitört varsói gettólázadás bevezette a maradék zsidó lakosság, végül a kezdetben a megsemmisítés alól kivételezett kényszermunkások teljes elpusztítását. Csak a łódźi gettó sorsa maradt bizonytalan, ezt csak a Vörös Hadsereg 1944 nyarán kezdődő előrenyomulásakor számolták fel. A megsemmisítőtábor státuszát betöltő Auschwitz – Auschwitz-Birkenauval együtt – a különböző európai térségekből deportált zsidó áldozatok meggyilkolásának központi helyszíne lett, ahol az érkező transzportok nagy részét közvetlenül érkezésük után mérges gázzal pusztították el. Jóllehet a német befolyás alatt álló területek még életben maradt zsidóságának meggyilkolása 1943 közepére messzemenően lezárult, Eichmann és segédei mindent elkövettek, hogy az utolsó zsidókat is a megsemmisítőtáborokba juttassák. Erőt és energiát nem kímélve igyekeztek felkutatni és likvidálni az utolsó szétszóródott zsidókat is a megszállt lengyel és szovjet területeken. Ez 1942 tavaszától európai programmá nőtte ki magát, amely a Németországgal szövetségben álló, vagy tőle függő helyzetbe került államokat is érintette, nem utolsósorban Szlovákiát, Romániát, Horvátországot és Bulgáriát, mindenekelőtt azonban Magyarországot és Olaszországot. Adolf Eichmann és munkatársai szemében az volt a legfontosabb, hogy Himmler gigantikus áttelepítési terveinek legalább ezt a részét megvalósítsák, és a zsidókat kiirtsák.

Jelen munka kereteit szétfeszítené, ha kísérletet tennénk a Német Birodalomtól függő vagy vele szövetséges államok eltérő reakcióinak bemutatására. Míg a Horvátországban hatalmon lévő usztasa kormány beleegyezett a német követelések teljesítésébe, és jóváhagyta zsidó polgárai deportálását, és ugyanígy tett Szlovákiában a Tiso-kormány, addig Romániában Ion Antonescu kabinetje leállította a már folyamatban lévő deportálásokat. Ugyanígy Olaszország is ellenállt a zsidó lakosok deportálására irányuló német nyomásnak. Csak a Salòi Köztársaság létrehozása után sikerült Odilo Globocniknak néhány transzportot megsemmisítőtáborba küldenie. Az első olaszországi zsidó transzportot 1943 októberében indították útnak Rómából. Eichmann egyik legközelebbi munkatársának, Odilo Globocniknak sikerült kikényszerítenie a zsidók deportálását Trieszt térségében, aminek több mint 7000 zsidó esett áldozatául.

Ennél bonyolultabb volt a helyzet Magyarországon, ahol a Horthy-rezsim tartósan ellenállt a helyi zsidók elhurcolásának. Értelmetlen bűn volt, hogy a Birodalommal változatlanul szövetségben álló Magyarországot megpróbálták rákényszeríteni a zsidók deportálására, még ha kezdetben azzal az ürüggyel tették is, hogy a hadiiparban szándékoznak alkalmazni őket. Horthy Miklós kormánya tiltakozott a német szándék ellen, hogy a helyi magyar zsidókat Auschwitzba deportálják, mindössze arra volt hajlandó, hogy munkatáborokba gyűjtsék őket.

Ezzel szemben a birodalmi kormány és a Hitler által személyesen kinevezett, teljhatalmú magyarországi megbízott, Edmund Veesenmayer azt sürgette, hogy a megsemmisítési programhoz ragaszkodva láncolják a magyar partnert a Birodalom politikájához, miközben a nyugati hatalmak egyre növekvő nyomást fejtettek ki azt megakadályozandó, hogy a magyarok részt vegyenek a zsidók megsemmisítésében.[471]

Ekkor kapcsolódott be személyesen Adolf Eichmann a magyar „zsidókérdés" megoldására alakított különleges Einsatzkommandójával, és elérte, hogy 1944. május közepén elinduljanak Auschwitzba az első magyar zsidó transzportok. Horthy viszont augusztusban úgy döntött, hogy megakadályozza további szállítmányok külföldre indítását, és a zsidókat magyarországi táborokban helyezteti el. Eichmann, aki időközben stábjával együtt elhagyta Magyarországot, a nyilas hatalomátvételt kihasználva eszközölte ki, hogy a magyar zsidók deportálása újrakezdődjék, és hogy a Szálasi-kormány először 50 ezer, majd 100 ezer zsidó munkaerőt bocsásson a rendelkezésére.

A 725 ezer magyar zsidóból összesen 300 ezret öltek meg Auschwitz-Birkenauban. Körülbelül 200 ezret pedig kényszermunkára vittek. Szállítóeszközök hiányában a deportáltakat gyalog hajtották az osztrák határig. Magyarországon a zsidókat gettókba zárták, a háború végén pedig halálmenetekben indították őket nyugat felé, vagy a magyar nyilaskeresztesek gyilkolták le őket; mindössze körülbelül 260 ezer magyar zsidó élte túl a háborút.

Jellemző, hogy Eichmann akkor sem állította le a deportálásokat, amikor Heinrich Himmler – abban a hitben, hogy a zsidó foglyok élete tőkét jelenthet csereüzleteihez – már elrendelte a deportálások megszüntetését. Eichmann az 1944. augusztus

végén kitört szlovák nemzeti felkelést is inkább arra használta ki, hogy további 13 ezer szlovák zsidót deportáltasson.

A háború utolsó évében Himmler és Heydrich átfogó újrarendezési terveinek már rég nem volt jelentőségük. Ekkor már csak az számított nekik és segítőiknek, hogy a lehető legtöbb zsidót gyilkolják meg. Jóllehet a rendkívüli munkaerőhiány következtében a kényszermunka rendszere mindinkább köztes állomást jelentett a halál felé vezető úton, az áldozatok többségét ennek ellenére azonnal megölték, mihelyt a haláltáborokba érkeztek. Az eredeti rezervátum-tervekről már szó sem volt. A nagyszabású áttelepítési projektekbe bele se fogtak. Mire a szövetséges csapatok benyomultak a Birodalom területére, teljessé vált az áttelepítési politika csődje. Himmler meg akarta akadályozni, hogy a táborok a szövetségesek kezére kerüljenek. Ebben a rezsim kétes értékű titkolózási mániáján túl az is szerepet játszott, hogy Himmler úgy képzelte, a táborok foglyaival még nyomást gyakorolhat és engedményeket csikarhat ki.[472] Ahelyett, hogy egyszerűen kinyittatták volna a megsemmisítőtáborok kapuit, utasítást adtak a rabok vagy legalábbis egy részük likvidálására vagy nyugatabbra fekvő táborokba történő áthelyezésükre. Mivel a szükséges szállítóeszközök nem álltak rendelkezésre, a rabokat sokszor megfelelő élelmezés és elhelyezés nélkül hatalmas távolságok megtételére kényszerítették, s mindezt szélsőséges, téli időjárási viszonyok között. Az 1945 januárjában elindított „halálmenetek"-ben az emberek többsége odaveszett. A kelet-poroszországi Palmnickenben, de másutt is szabályos vérfürdőt rendeztek, amiben a polgári lakosság is részt vett. A helyi lakosok közül, akik szemtanúi voltak a kínzásoknak és gyilkosságoknak, csak keveseknek volt bátorságuk, hogy segítsenek a rettenetes állapotban lévő, éhező

raboknak. A halálmenetek áldozatainak száma 10 ezer fölöttire rúgott, a koncentrációs táborokban rendezett mészárlásokban pedig mintegy 300 ezer ember vesztette életét – többségükben zsidók.[473] Ebben az elképzelhetetlen tragédiában, amely a táborokban összezsúfolt rabok legkülönbözőbb kategóriáit érintette a hadifoglyoktól a kényszermunkásokig, zsidó rabok tömegei haltak meg, bár az akció nem kizárólag ellenük irányult.

A táborok felszabadultak, de a halál pusztított tovább. Sokan az orvosi segítség ellenére sem élték túl az utolsó háborús hetek megerőltetéseit, a nélkülözést, az éhezést. Ugyanez áll a német fogságba esett szovjet katonákra. A Harmadik Birodalom e végzetes utójátékában a rezsim még egyszer megmutatta embertelen arcát.

10. fejezet

A HOLOKAUSZT ÉS A NÉMETEK

A Harmadik Birodalom összeomlása már elkerülhetetlen volt, amikor Heinrich Himmler és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal még mindig arra összpontosította energiáit és fogyatkozó hatalmát, hogy kész helyzetet teremtsen, végezzen a német uralom alatt álló területeken lévő zsidókkal, és likvidálja a még életben maradt zsidó lakosságot, beleértve a „zsidó keverékek"-et. A német vezetés 1941 késő őszére várta a Szovjetunió katonai megsemmisítését, ám ez először csak késett, majd el is maradt, aztán ahogy a hadi helyzet egyre inkább csőddel fenyegetett, mindinkább az európai zsidóság végleges kiirtása vette át a legfőbb háborús cél funkcióját, ami fontosságát tekintve egyáltalán nem maradt el a katonai akciók mögött. A nemzetiszocialista rezsim ezért utolsó energiáit arra fordította, hogy a délkelet-európai országokat, sőt Olaszországot és Franciaországot is zsidó lakosságuk átadására kényszerítette, hogy az utolsó túlélőket is megsemmisítőtáborokba szállíthassa.

A zsidók megsemmisítése, aminek megjelölésére a „holokauszt" kifejezés terjedt el, egyedülálló, az emberiség áttekinthető történetében nincs semmi hozzá hasonlítható. A különböző embercsoportok ellen elkövetett etnikai vagy társadalmi motiváltságú megsemmisítő akciók, amelyeket Timothy Snyder a „véres övezetek"-ről írva ábrázol, más kategóriába tartoz-

nak.[474] Ugyanez áll a sztálinista tisztogatásokra. Az a rémisztő gyilkosságsorozat, amelynek során ilyen sok embert öltek meg – az áldozatok számát 5,6 és 6,3 millió közöttire becsülik – minden képzeletet felülmúl.[475] A Birodalmi Biztonsági Főhivatal a zsidó hitközségektől és szervezetektől kapott statisztikai adatok alapján tizenegymillió zsidó likvidálását tervezte. Bár a tömeges kivégzések viszonylag rövid időszakra esnek, rémisztően magas a gyilkosságok száma. Az akciók lényegében az 1941 nyarától 1945 áprilisáig terjedő időben zajlottak, amikor Himmler és munkatársai a Biztonsági Főhivatalnál már nem a zsidók – köztük nők és gyermekek – elűzését, hanem fizikai megsemmisítését tűzték ki célul. A német uralom alatt álló területen élő teljes zsidó lakosság – vagyis jóval több mint az eredetileg tervezett tizenegymillió ember – kiirtása propagandaszövegből a valóságban is elérendőnek tekintett célkitűzéssé, megvalósuló vízióvá nőtte ki magát. Himmler és környezete pedig szilárdan hitt benne, hogy az elkövetett megsemmisítés egyszer majd feledésbe merül – ami mögött a végrehajtók kettős, mélyen meghasonlott erkölcse rejlett.

Tekintettel a zsidómegsemmisítés nagyságrendjére, felvetődik a kérdés, miként lehetséges, hogy sem a német elit, sem a lakosság nem tanúsított széles körű ellenállást. Ugyanis a formális titoktartásnak nem lehetett teljes érvényt szerezni, annak ellenére sem, hogy büntetőjogi következményt vont maga után a nyílt kritika. A lakosság magatartásának leírására a kutatók körében a „nyílt titok" fordulat terjedt el.[476] Jóllehet a lakosságnak sokszor volt tudomása a zsidók meggyilkolásáról, pontos információi nemigen voltak. 1942 után a legkülönbözőbb forrásokból szivárogtak ki hírek a folyamatban lévő tömeges megsemmisítésekről, de még azok a megfigyelők sem vették észre

az eljárásmód tervszerű voltát, akik amúgy szisztematikusan követték a különböző szóbeszédeket és jeleket.

Mindenesetre a szövetségesek 1942. decemberi nyilatkozata után már nem lehetett elhallgatni a módszeres megsemmisítő akciókat.[477] Ebből következően a nemzetiszocialista rezsim is változtatott kommunikációján, és a zsidókérdéssel kapcsolatban nyíltabban kezdett beszélni. Hermann Göring például a Wehrmacht katonái előtt mondott szónoklatában „kiirtás"-sal fenyegette a zsidókat, Hitler pedig a zsidó faj „kipusztításá"-ról beszélt.[478] Hasonló szellemben íródott Joseph Goebbels 1943. május 9-én a *Das Reich* című hetilapban publikált vezércikke is: a zsidók által kirobbantott II. világháború „a zsidó faj eltörléséhez" fog vezetni, és a világ zsidóságára pedig egy napon ugyanaz a büntetés vár, amit a zsidók „Németországban már ma elszenvednek".[479]

A mindinkább a háborús események hatása alá kerülő német lakosság nem volt tisztában a tömeggyilkosságok mértékével. Bár a zsidók megöléséről számtalan híresztelés volt forgalomban, a történtekről mégis csak homályos kép alakult ki. Bernward Dörner átfogó tanulmánya részletekbe menően leírja az SS-apparátus ködösítő stratégiáit, és kimutatja, hogy 1942-től kezdve a zsidó lakosság likvidálásáról mint lezárt akcióról esett csak szó.[480] Ami a deportálások és a zsidó áldozatok legyilkolásának konkrét menetét illeti, a rendkívüli titoktartás sikeresnek bizonyult. Ez nem utolsósorban arra a gyakorlatra vonatkozik, hogy a deportált zsidók sorsáról nem volt szabad felvilágosítást adni. A magánúton szerzett egyes információk tömege így nem sűrűsödhetett össze teljes képpé.[481] Az akciókban részt vevő hatóságok ködösítése hatékonyan működött, segítségével elejét lehetett venni a hatékony tiltakozásnak.

A Birodalom lakossága a hazalátogató szabadságos katonák és a sebesültek elmondásából rendelkezett ugyan értesülésekkel, de az elkövetett bűnökről nem alakulhatott ki pontos képe, amúgy pedig azzal nyugtatgatta magát, hogy bár deportálásuk erőszakkal történt, de a zsidók azért biztosan így is megtalálják keleten a számításukat. A kritikus és éles szemű megfigyelő, Helmuth James von Moltke egy angol barátjának, Lionel Curtisnek a következőképpen írja le a lakosság többségének mentalitását: „a lakosság minimum kilenctizedének fogalma sincs róla, hogy a zsidók százezreit öltük meg. Továbbra is azt hiszik, hogy csupán elkülönítették őket, és élnek ugyanúgy, mint azelőtt, csak egy kicsit keletebbre, ahonnan eredetileg is származnak, és egy kicsit szegényesebben, viszont nekik legalább nem kell légitámadásoktól tartaniuk."[482]

Az a körülmény, hogy a gyilkosságok főként a megszállt lengyel területen történtek, hozzájárult a német nyilvánosságtól való elszigetelésükhöz. Ráadásul a tettesek szűkebb köre, vagyis a likvidálásokban közvetlenül részt vevő személyek száma inkább korlátozott volt, kiváltképp, hogy a gyilkosságok elkövetésére a megsemmisítőtáborokban többnyire nem németeket használtak. Ezzel együtt nem esünk túlzásba, ha az akciókban közvetlenül részt vevők számát minimálisan 200 ezerre becsüljük, míg a genocídium elkövetésében közvetve érintett német állampolgárok száma ennek sokszorosa lehetett.[483]

Az éppen zajló holokausztról még a vezetői réteg tagjai – köztük Moltke – sem tudtak megbízható információkhoz jutni. Az 1944. július 20-i merénylet elkövetőinek sem volt pontos ismeretük a megsemmisítési folyamatról.[484] A hivatalos titoktartás hézagosnak bizonyult, de a titoksértés esetén kilátásba helyezett büntetőjogi felelősségre vonás sokakat visszatartott attól, hogy harmadik személynek akárcsak célozzon is azokra

a bűnökre, amelyekről tudomása volt. A beavatottak a tudatos elfojtás és a megjátszott közömbösség keverékével reagáltak arra, amit tudtak. Ezzel együtt újra és újra kiderül, hogy a genocídium politikáját annak ellenére nem fogadta általános egyetértés, hogy a propaganda teljes gőzzel hirdette: a háborús ellenség valójában nem más, mint a zsidók.

A párt kancelláriája 1942. október 9-én kelt bizalmas iratában – a zsidók módszeres irtása ekkor már javában folyt – Martin Bormann azzal az utasítással fordult a gauleiterekhez, hogy vegyék elejét a terjedő szóbeszédnek, és hirdessenek „nagyon szigorú intézkedéseket" a zsidók ellen. Az utasítást a következő nyelvi fordulat kötelező alkalmazásával kötötte össze: „Kezdve a Birodalom területével, és folytatva a végső megoldásba bevont országokkal, a zsidók folyamatosan nagy, részben már rendelkezésre álló, részben ezután létesítendő táborokba lesznek szállítva, ahonnan vagy munkára, vagy keletebbre viszik őket." Bormann végezetül azt írja, hogy „a dolog természetéből fakadóan ... e problémákat csak kíméletlen keménységgel lehet megoldani".[485] 1943 nyarán a pártkancellária már kényszerítve érezte magát, hogy ezt a viszonylag nyílt beszédmódot visszavonva utasítást adjon arra, hogy a zsidókérdés nyilvános kezelésekor ki-ki tekintsen el „a jövőbeli összmegoldás mindennemű kifejtésétől", és mondanivalóját arra a közlésre korlátozza, miszerint a zsidókat „munkavégzés céljából keletre szállítják".[486] Mindez jól érzékelteti azt a félrevezető taktikát, amellyel a rezsim a zsidóság megsemmisítését egyfelől felfedte, másfelől titkolta és homályba burkolta.[487]

Míg a rezsim propagandája mindent elkövetett a tudatos népirtás tagadására, a „végső megoldás" végrehajtása során megsokszorozódott a gyilkos akciókban tudatosan részt vevő személyek és a gyilkosságok közvetlen szemtanúinak száma.

A Birodalmi Biztonsági Főhivatal a zsidó áldozatok likvidálásához és a lágerek működtetéséhez előszeretettel alkalmazott nem német segéderőket, mégis kialakult egy olyan személyi kör, amely jellemzően közvetlen tudomással rendelkezett a történtekről. Ebbe a csoportba tartoztak az Einsatzgruppék, a rendőrzászlóaljak, a Sicherungspolizei és a Geheime Feldpolizei (Titkos Tábori Rendészet) tagjai, valamint a Főkormányzóság és a Birodalmi Biztosi Hivatalok alkalmazásában állók. Több százezerre rúgott tehát azok száma, akiket beavatottaknak kell tekintenünk.

A végrehajtók szűkebb csoportja számos segítőre és számtalan beavatottra támaszkodhatott. Az a tapasztalat, hogy a megsemmisítőakciók sehol sem ütköztek komoly ellenállásba, főleg a Wehrmacht részéről nem. Az ebből fakadó határtalan cselekvési szabadság lehetett az, ami minden tekintetben radikalizáló hatással volt a gyilkosokra. A mélyen gyökerező antiszemita konszenzushoz, miszerint „a bolsevizmus legtermékenyebb táptalaját a zsidók jelentik", valamint hogy a zsidók munkaerőként kétségtelenül kevesebb hasznot hajtanak, mint amennyi kárt „a bolsevizmus baktériumhordozói"-ként okoznak, egy sor ürügyül használt motívum, nem utolsósorban az ellátás megoldatlansága társult. A Goebbels által propagált elképzelés, miszerint a végső győzelem kivívásához maradéktalan faji homogenitásra van szükség, gyökeret vert a fejekben, és kizárt minden emberi érzést az áldozatok iránt. Emellett nem lehetett nem észrevenni, hogy mindez nem csupán keleten járt együtt az akciókban részt vevők elképesztően gátlástalan korrupciójával és személyes meggazdagodásával.[488]

A „zsidókérdés" iránti – minden antiszemita indoktrináció ellenére – csökkenő érdeklődés azzal is összefüggött, hogy a Birodalom területén maradt zsidók fokozódó társadalmi szegregációja révén megszűnt minden érintkezési felület az „árja" lakossággal. A németeket csak a sárga csillag kötelező viselésének bevezetése emlékeztette újra zsidó honfitársaik létezésére. Az elrabolt anyagi javakból származó előnyök, amelyekből a zsidó vagyonok kisajátításakor szinte minden társadalmi csoport részesült, és nem csak azután, hogy a bombázásokat követően mind gyakoribbá vált a zsidó tulajdon elárverezése, a társadalom kollektív korrumpálódását eredményezték. Ezzel egyidejűleg a polgári közigazgatás minden szinten kivételes bürokratikus perfekcionizmusról tett tanúbizonyságot a deportált zsidók vagyonának hasznosításakor.

Kevés olyan német akadt, aki kellő bátorsággal és elszántsággal segíteni mert az üldözött zsidóknak, vagy elrejtette őket a Gestapo elől. Ezzel együtt csak a birodalmi fővárosban megközelítőleg 2000 zsidó vészelte át az üldöztetést illegalitásban, több, mint egész Hollandiában.[489] Berlinben a sikeres rosenstraße-i tiltakozásokban sok száz „privilegizált" vegyes házasságban élő férfi és nő tüntetett zsidó házastársa deportálása ellen, ami példátlannak számított, esetükben a siker esélyeit az növelte, hogy Hitler nem egyezett bele a „vegyes házasságok" felbontásába, és ezért az SS is kénytelen volt óvatosabban eljárni.[490]

A zsidók elpusztításának dimenziója csak még nyomatékosabban veti fel a kérdést, miért voltak olyan kevesen, akik megpróbáltak ellenállni. A sok irányzatra tagolódott és számos csoportra forgácsolódott zsidóságot – a többségi társadalomban elterjedt antiszemita indulatok ellenére – felkészületlenül érte a nemzetiszocialista rezsim megsemmisítő politikája. Hiába tanúsítottak hősiességet az egyes gettólázadásokban, az ellenállási akciók résztvevői esélytelenek voltak. A nyugat-európai zsidókat először táborokba vitték, ahol ezáltal a többségi társa-

dalom számára láthatatlanná váltak. A zsidók kiemelése addigi életük kontextusából megszüntette a lakossághoz fűződő kapcsolataikat is. A nemzetiszocialista rezsim csaknem mindenütt megtalálta azokat a kollaboráns csoportokat, amelyekre támaszkodhatott, és sikerült az elterjedt antibolsevista nézeteket a zsidóüldözés szolgálatába állítania.

A zsidóság teljes elszigetelésétől és kiiktatásától a Himmler által elkezdett módszeres kiirtásukhoz vezető lépés megértéséhez magyarázatra van szükség, mert a vallási, etnikai vagy kulturálisan motivált tömeggyilkosságokkal ellentétben az európai zsidóság kiirtására, illetve a világ zsidóságának perspektivikusan tervezett, totális megsemmisítésére nem létezik történelmi példa. A keleti háború következtében a megszállók körül kialakuló kivételes körülmények fontos előfeltételül szolgáltak, létrehozva a jognélküliség állapotát, ami nagy súllyal esett a latba. Annak, hogy a holokausztot széles körben passzívan tudomásul vették, alapvető feltétele volt a háborús erőszak elszabadulása, a szélsőséges brutalizálódás, a tömeghalál megszokott, mindennapos élménnyé válása és a jogmentes térben történő cselekvés.

Abban, amit nemzetiszocialista „világnézet"-nek neveznek, a zsidógyűlölet volt szinte az egyetlen kézzelfogható és lényeges célkitűzés, míg a népi (völkisch)-rasszista szólamok csupán mellékes kiegészítőkként szolgáltak. Az NSDAP antiszemita kényszerképzeteinek valósággal érintkező pontja annak követelése volt, hogy mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy Németországot zsidómentessé tegyék és a német ellenőrzés alatt álló szférából is kiszorítsák a zsidókat. Arról azonban, hogy e cél megvalósítását milyen úton érjék el, egészen homályos elképzeléseik voltak. A II. világháború kirobbantásáig nem volt alternatívája annak a szándéknak, hogy a zsidó lakosságot kivándorlásra bírják. Ehhez eleinte politikai és gazdasági nyomást alkalmaztak, 1935 után pedig törvényi szabályozással – például a nürnbergi törvényekkel – fokozatosan korlátozták a zsidók életterét.

A kérdést, hogy ez az utópikus végcél miként válhatott konkrét politikává, végső soron nem tudjuk megválaszolni. A nemzetiszocialista rezsim kezdettől fogva hajlamos volt arra, hogy utópikus célokat tűzzön maga elé, ez vitathatatlan. Arra azonban, hogy az Einsatzgruppéknak a megszállt szovjet területeken végrehajtott tömeggyilkosságai során az illetékes SS-főnökök a fizikai és lélektani erőszak minden addigi határon túlmenő mértékét alkalmazták, a szélsőséges antiszemitizmusuk nem ad kellő magyarázatot. Az ebben kifejeződő hübrisz jellemző volt az egész SS-elitre, Heinrich Himmlerre, Reinhard Heydrichre és Adolf Eichmannra különösen. Hogy azután különösen az SS-formációkban volt megtalálható, világosan kitűnik a megszállt szovjet területeken tevékenykedő SS-Einsatzgruppék magatartásából. A világnézeti képzés mellett minden jel arra utal, hogy a vezetői csoportokban uralkodó speciális bajtársi szövetség, valamint a gyilkolás mechanikussá válása is hozzájárulhatott a rémisztően erkölcstelen mentalitás kialakulásához.

Lassanként a nemzetiszocialista rezsimet működtető többi vezető csoport is arra a meggyőződésre jutott, hogy a háború voltaképpeni célja a német kézen lévő területek, perspektivikusan azonban az egész világ zsidóságának kiirtása. Ezért a rezsim maradék rendelkezésére álló forrásait és energiáit is arra fordította, hogy a magyarországi, szlovákiai és olaszországi zsidókat még a legutolsó pillanatban megsemmisítőtáborokba vigye. Ami a zsidók elleni harcot illeti, annak fáradhatatlan motorja Hitler volt, aki viszont jellemző módon igyekezett el-

kerülni, hogy összefüggésbe hozzák a zsidók meggyilkolásával. Heinrich Himmlerrel ellentétben Hitler nem volt hajlandó Auschwitz valóságával foglalkozni. A hivatalos nyelvhasználatban maradtak annál a fikciónál, hogy a deportált zsidókat az Urálban, főképp a Sztálin által létesített munkatáborokban telepítették le. Ez a tudathasadásos állapot mutatkozott meg a nemzetiszocialista rezsim ama kétes kísérletében is, amikor az úgynevezett „kihantolási" akció segítségével megpróbálták eltüntetni a gyilkosságok nyomait. Az ebben rejlő skizofrénia egyértelműen kihallatszott Himmler 1943. október 6-i, posnańi beszédéből, amelyben nyíltan szólt a zsidók meggyilkolásáról, hogy ne lehessen egyedül őt felelőssé tenni a bűntényért, miközben „az SS soha meg nem írt, és soha meg nem írandó dicsőséges lapjáról" beszélt.[491] A történtek elfojtásának kontextusába illeszkedik az a döntés is, hogy a megsemmisítőtáborokat sietve kiürítették, nehogy a Vörös Hadsereg kezére kerüljenek. Ha az események a rezsim szándékai szerint zajlottak volna, az utókor nem is értesült volna a holokausztról, Auschwitzról és az áldozatok millióiról.

Végezetül szót kell még ejtenünk az áldozatokról és az embermentőkről. Annak, aki egyedül, minden segítség nélkül akart megszökni üldözői elől, minimális esélye volt a túlélésre. Az ezer irányzatra forgácsolódott zsidóságot felkészületlenül érte, hogy meg akarják semmisíteni, és a gettófelkelésekkor mutatott minden heroikus akció ellenére nem nyílt lehetősége rá, hogy ellenállást tanúsítson. A nemzetiszocialista rezsimnek szinte mindenütt sikerült kollaboráns csoportokra támaszkodnia és a bolsevikellenes érzelmek szításával a zsidóüldözés malmára hajtania a vizet. Mindehhez még hozzájárult a határtalan terror, ami mindenkit sújtott, aki segíteni próbált a zsidókon, vagy aki szembeszegült az üldözőkkel. A tettesek – legalábbis

ami a keleti területeket illeti – teljesen jogmentes térben cselekedtek, és szabad kezet kaptak a korlátlan erőszakhoz.[492] A megszállt területeken működő autoriter bürokratikus struktúrák pedig gondoskodtak róla, hogy a zsidók tömeges kiirtása felülmúlhatatlan perfekcióval, szinte automatikusan zajlott, és csak a legritkább esetekben ütközött ellenkezésbe vagy tiltakozásba.

Visszatekintve világosan látszik, hogy kezdetben kellett volna fellépni a zsidók elleni erőszakkal szemben. A többségi társadalom viszont eltűrte zsidó polgártársai növekvő elszigetelését, és kényelemből, de részben a rezsim propagandájának hatására is, beletörődött zsidó szomszédai társadalmi elszigetelésébe. A háború kitörése és látszólagos sikere olyan körülményeket teremtett, amelyek között minden – amúgy meglehetősen szórványosan jelentkező – tiltakozás és ellenállás teljesen kilátástalan volt, jóllehet e téren a keresztény egyházak jóval többet tehettek volna, és kötelességük is lett volna többet tenni.[493] A nyugati államok is képtelenek voltak fellépni a zsidóüldözés mind világosabban körvonalazódó radikalizálódásával szemben, ahogy arra is képtelennek bizonyultak, hogy a „végső megoldás" politikáját már keletkezésének időszakában nyilvánosan megbélyegezzék, és fellépjenek a már előrevetülő bűntett ellen.

JEGYZETEK

1 Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* Budapest, 2012.

2 Lásd Götz, Aly: *„Endlösung", Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden.* Frankfurt a. M., 2005, 90.

3 A témakörhöz tartozó legfontosabb munkák: Helmut Berding: *Moderner Antisemitismus in Deutschland.* Frankfurt a. M., 1988; Hermann Greive: *Geschichte des modernen Antisemitismus in Deutschland.* Darmstadt, 1988; Peter Pulzer: *Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich.* Darmstadt, 1987.

4 Lásd Walter Boehlich: *Der Berliner Antisemitismusstreit.* Frankfurt, 1988, 210 kk. és utószó, 264 k.

5 Lásd Richard S. Levy: *The Downfall of the Anti-Semitic Political Parties in Imperial Germany.* New Haven/London, 1975.

6 Lásd Wilhelm Mommsen (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme,* 78 k.

7 Lásd Shulamit Volkov: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert.* München, 1990, 210–217; uő.: *Antisemitismus als kultureller Code.* München, 2000, 13 kk.

8 Lásd Uriel Tal: *Christians and Jews in Germany, Politics and Ideology in the Second Reich 1870–1914.* Ithaka/London, 1975, 75 kk.; Hermann Greive: *Theologie und Ideologie. Katholizismus und Judentum in Deutschland und Österreich 1918–1935.* Heidelberg, 1969.

9 Áttekintés lásd George L. Mosse: *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich.* New York, 1998, 93 kk. és 131

kk.; lásd még Veit Veltzke: *Vom Patron zum Paladin. Wagner Vereinigungen im Kaiserreich von der Reichsgründung bis zur Jahrhundertwende* (Bochumer Historische Studien/Neuere Geschichte 5). Bochum, 1987.

10 Lásd Volker Ulrich: „Drückeberger". Die Judenzählung im ersten Weltkrieg, in: Julius H. Schoeps/Joachim Schlör (szerk.), *Antisemitismus, Vorurteile und Mythen*. Frankfurt a. M., é. n. (1975).

11 Heinz Hagenlücke: *Die Deutsche Vaterlandspartei*. Düsseldorf, 1998, 346 k. és 410.

12 Lásd Uwe Lohalm: *Völkischer Radikalismus. Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutz-Bundes 1919–1923*. Hamburg, 1970, 52 kk.

13 Wilhelm Mommsen: *Deutsche Parteiprogramme*, 538.

14 Vö. Heidrun Holzbach: *Das „System Hugenberg". Die Organisation bürgerlicher Sammlungspolitik vor dem Aufstieg der NSDAP*. Stuttgart, 1981, 159.

15 Manfred Weißbecker: Deutschvölkische Freiheitspartei (DVFP) 1922–1933, in: *Lexikon zur Parteigeschichte*, 2. köt. Lipcse, 1984, 550–558.

16 Lásd Werner Maser: *Der Sturm auf die Republik. Frühgeschichte der NSDAP*. Sonderausg. Düsseldorf, 1994, 269 kk.

17 Wilhelm Mommsen, *Deutsche Parteiprogramme*, 548.

18 Lásd Werner Maser, uo. 205 k.

19 Brigitte Hamann: *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*. München, 1997, 502. Magyarul: Hamann: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei*. Budapest, 2000.

20 Lásd Harold J. Gordon: *Hitlerputsch 1923. Machtkampf in Bayern 1923–24*. Frankfurt a. M., 1971, 235 kk.; Hans Mommsen: Adolf Hitler und der 9. November 1923, in: Johannes Wilms (szerk.): *Der 9. November. Fünf Essays zur deutschen Geschichte*. München, 1994, 33, 48, 91–94.

21 Vö. Wolfgang Horn: *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP (1919–1933)*. Düsseldorf, 1972, 278 kk.

22 A választásokról lásd Jürgen W. Falter: Wählen und Wählerverhalten unter Berücksichtigung des Aufstiegs der NSDAP nach 1928, in: Karl Bracher (szerk.): *Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik, Wirtschaft, Gesellschaft*. Bonn, 1988; vö. ő: *Hitlers Wähler*. München, 1991.

23 Vö. Dietrich Orlow, *The History of the Nazi Party 1919–1933*. Pittsburgh, 1969, 118 kk.; Peter Stachura, Der kritische Wendepunkt? Die NSDAP und die Reichstagswahlen vom 20. Mai 1928, in: *VfZ* 16 (1978), 66–99.

24 Véli Daniel Jonah Goldhagen: *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*. Berlin, 1996, 111 kk.

25 Dirk Walter: *Antisemitische Kriminalität und Gewalt. Judenfeinschaft in der Weimarer Republik*. Bonn, 1999, 151; lásd még Trude Maurer: *Ostjuden in Deutschland 1918–1933*. Hamburg, 1986, 329 kk.

26 Vö. Ulrich Herbert: „Generation der Sachlichkeit". Die völkische Studentenbewegung der frühen zwanziger Jahre in Deutschland, in: Frank Bajohr és mtsai. (szerk.): *Zivilisation und Barbarei, Die widersprüchlichen Potenziale der Moderne*. Marburg, 1991, 135 kk.

27 Uo.

28 Lásd Donald L. Niewyk: *The Jews in the Weimar Germany*. Baton Rouge, 1980, 55.

29 Megjelent in: Albrecht Erich Günther: *Was wir vom Nationalsozialismus erwarten*. Heilbronn, 1932; vö. Iris Hamel: *Völkischer Verband und nationale Gewerkschaft. Der Deutschnationale Handlungsgehilfen-Verband (DHV) 1893–1933*. Frankfurt a. M., 1967, 164 k.

30 Carl von Ossietzky: Antisemiten, *Die Weltbühne* 28. évf. 29. sz., 1932, 7, 19, 96.

31 Vö. Louis Dupeux: Der Kulturantisemitismus von Wilhelm Stapel. In: Kurt Nowak/Gérard Rauler (szerk.): *Protestantismus und Antisemi-*

tismus in der Weimarer Republik. Frankfurt a. M. /New York, 1994, 172, 175 k.

32 Larry E. Jones: Catholic Conservatives in the Weimar Republic. The Politics of the Rheinish-Westphalian Aristocracy, 1918–1933. *German History* 18 (2000), 60–85; lásd még: Olaf Blaschke: Wider die Herrschaft des modern-jüdischen Geistes. Der Katholizismus zwischen traditionellem Antijudaismus und modernem Antisemitismus. In: Wilfried Loth (szerk.): *Deutscher Katholizismus im Umbruch zur Moderne*. Stuttgart, 1991, 236–261.

33 Az agrárius antiszemitizmus témájához lásd Heinz Reif: Antisemitismus in den Agrarverbänden Ostelbiens während der Weimarer Republik, in: uő. (szerk.): *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. Berlin, 1994, 40 kk.; Eckart Conze: *Von deutschem Adel. Die Grafen Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert*. Stuttgart, 2000, 162 k.; vö. Iris Freifrau v. Hoyungen: *Adel in der Weimarer Republik. Die rechtliche und soziale Situation des reichsdeutschen Adels 1918–1933*. Limburg, 1992.

34 Lásd Anthony Kauders: Legally Citizens. Jewish Exclusion from the Weimar Polity, in: Wolfgang Benz/Arnold Paucker/Peter Pulzer (szerk.): *Jüdisches Leben in der Weimarer Republik*. Tübingen, 1998, 170 k.; Uő: *German Politics and the Jews, Düsseldorf and Nuremberg 1910–1933*. Oxford, 1996, 184 k., 190.

35 Vö. Walter, *Antisemitische Kriminalität*, 235, 229 k.

36 Uo. 211–216.

37 Uwe Adam: *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf, 1972, 28 kk.

38 Vö. Niewyk, *The Jews in Germany*, 88 k.

39 Teljes mértékben egyetérthetünk George I. Mosse e helyzetmegítélésével, lásd Die deutsche Rechte, in: Werner E. Mosse (szerk.): *Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik*. Tübingen, 1966, 237.

40 Trude Maurer: *Ostjuden in Deutschland, 1918–1935*. Hamburg, 1986, 476.

41 *„Antisemiten"*, lásd a 28. jegyzetet.

42 Kurt Nowak: *Evangelische Kirche und Weimarer Republik. Zum politischen Weg des deutschen Protestantismus zwischen 1918 und 1922*. Göttingen, 1988, 246 kk.; Berding, *Moderner Antisemitismus*, 222 k.

43 *Antisemitismus und Untergang der Weimarer Republik*, 192.

44 Lásd Wolfgang Horn: *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP (1919–1933)*. Düsseldorf, 1972, 224 kk.

45 Lásd Bradley F. Smith: *Heinrich Himmler. Sein Weg in den deutschen Faschismus*. München, 1979, 211, 213; lásd még: Joseph Ackermann: *Heinrich Himmler als Ideologe*. Göttingen, 1970; valamint Mosse, *The Crisis of German Ideology*, 116–120.

46 Peter H. Merkl: *Political Violence under the Swastika. 581 Early Nazis*. Princeton, 1975.

47 Uo. 453 k.

48 Uo. 499 k.

49 Lásd Gerhard Paul: *Aufstand der Bilder. Die NS-Propaganda vor 1933*. Bonn, 1990, 92, 239; Zdenek Zofka: Between Bauernbund National Socialism. The Political Orientation of the Peasants in the Final Phase of the Weimar Republic, in: Tom Childers: *The Formation of the Nazi Constituency, 1919–1933*. London, 1986, 57 k.; mindazonáltal úgy tűnik, ez nem áll a *Völkischer Beobachter*re, amely eltérhetett a központilag szabályozott nyelvhasználattól; vö. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany*, 45; valamint David Hackett: *The Nazi Party in the Reichstag Election of 1930*. Madison Wisconsin, 1971, 283 kk. és 290 k.

50 „Many who voted Nazi simply ignored or rationalized the anti-semitism of the party, just as they ignored other unpleasant aspects of the

Nazi movement." William Sheridan Allen: *The Nazi Seizure of Power. The Experience of a Single German Town 1922–1945.*, jav. kiad., New York, 1984, 84.

51 Lásd Geoffrey Pridham: *Hitler's Rise to Power. The Nazi Movement in Bavaria, 1923–1933*, 237 k., 243; Jeremy Noakes: *The Nazi Party in Lower Saxony 1921–1933*. Oxford, 1971, 209 k.

52 Vö. Allen, *The Nazi Seizure of Power*, 84: „Northeimers were drawn to anti-Semitism, beacause they were drawn to Nazism, not the other way around."

53 Vö. J. W. Bondy: *Racketeers of Hatred. J. Streicher and the Jew-Baiters' International*. London, 1946, 45 k.; Ian Kershaw: The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich, *Leo Baeck-Year Book 26* (1981), 273.

54 Így jut Ian Kershaw az 1935 és 1938 közötti időszak tárgyalásakor arra a következtetésre, hogy „The 'Jewish Question' was almost irrelevant for the formation of public opinion among the vast majority of the German People." Uo. 269.

55 Uo., 247, a Sopade 1936. november 2-iki jelentésével kapcsolatosan pedig 20 k.

56 Michael Kater: *The Nazi Party. A Social Profile of Members and Leaders 1919–1945*. Cambridge, 1983, 193 k.

57 Uo., 162 kk. és 167 k.

58 Lásd M. I. Girtein/Morris Janowitz: Trends in the Wehrmacht-Morale. *Public-Opinion Quarterly 10* (1946), 78–84.

59 A pártkancellária 1942. októberi utasítása megjelent in: Hans-Adolf Jacobsen, *1939–1945. Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten*, Darmstadt 1961, 584 k.; vö. Marlis G. Steinert, *Hitlers Krieg und die Deutschen, Stimmung und Haltung der deutschen Bevölkerung im Zweiten Weltkrieg*, Düsseldorf, 1970, 252 k.

60 Fank Bajohr: *„Arisierung" in Hamburg. Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933–1945* (Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte 35). Hamburg, 1998, 345 k.

61 Ian Kershaw, *The Persecution of the Jews*, 287.

62 Werner Jochmann: Struktur und Funktion des deutschen Antisemitismus, in: Werner E. Mosse/Arnold Paucker (szerk.): *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890–1914* (Schriftenreihe des Leo Baeck-Instituts 33). Tübingen, 1976, 389–477.

63 Vö. Hans Mommsen: *Aufstieg und Untergang der Weimarer Republik*. Berlin, 1998, 298 k.

64 Kershaw, *The Persecution of the Jews.*

65 Hans Mommsen: *Beamtentum im Dritten Reich*. Stuttgart, 1966, 68 kk.

66 Kershaw, *The Persecution of the Jews*, 288.

67 Lásd mindenekelőtt Dieter Rebentisch: *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg. Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945*. Stuttgart, 1989, 69 k. és 72 kk.

68 Vezetői értekezlet a Birodalmi Gazdasági Minisztériumban, 1935. augusztus 25., in: H. Mommsen/S. Willems (szerk.): *Herrschaftsalltag im Dritten Reich, Studien und Texte*. Düsseldorf, 1988, 444.

69 Martin Broszat: Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus, in: uő.: *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München, 1987, 28.

70 Ez Karl Dietrich Bracher interpretációja a totális gleichschaltolás fokozatairól: Die Befestigung der nationalsozialistischen Herrschaft 1933/34. in: Wolfgang Michalka (szerk.): *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, Paderborn 1984, 13–28.

71 Vö. Hans Mommsen: Die Funktion des Antisemitismus im Dritten Reich, in: Dirk Blasius/Dan Diner (szerk.): *Zerbrochene Geschichte. Leben und Selbstverständnis der Juden in Deutschland*. Frankfurt a. M., 1991, 166 k.

72 Sir Horace Rumbold Sir John Simonnak 1933. május 11-én írt levele, ADAP, Serie D. Bd. 5, 1933.

73 Id. Saul Friedländer: *Das Dritte Reich und die Juden*, 1. köt. *Die Jahre der Verfolgung 1933–1939*, München, 1998, 83; Messersmith

Cordell Hullnak 1933. november 1-jén írt levele, ADAP. Serie D. Bd. 2 (1933), 362. (Magyarul Friedländer könyvének rövidített változata jelent meg: *A náci Németország és a zsidók 1933–1945*, Budapest, 2013.)

74 Broszat, *Soziale Motivation*, 32 k.

75 Friedländer, *Das Dritte Reich und die Juden*, 86 k.

76 Vö. Jürgen Matthäus: „Warum wird über das Judentum geschult?" Die ideologische Vorbereitung der deutschen Polizei auf den Holocaust, in: Gerhard Paul/Klaus-Michael Mallmann: *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. „Heimatfront" und besetztes Europa*. Darmstadt, 2000, 100–124, leginkább 114 kk.; vö. Holger Berschel: Polizeiroutiniers und Judenverfolgung. Die Bearbeitung der „Judenangelegenheiten" in der Stapo-Stelle Düsseldorf, in: uo. 155–178, leginkább 164 kk.

77 Ulrich Herbert: Weltanschauungseliten. Ideologische Legitimation und politische Praxis der Führungsgruppe der nationalsozialistischen Sicherheitspolizei, in: *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien* 9 (1997), Potsdam 1997, 14–18, valamint Michael Wildt: *Die Judenpolitik des SD, 1935–1939*. München, 1995.

78 Günter Neliba: *Der Legalist des Unrechtsstaates Wilhelm Frick. Eine politische Biographie*. Paderborn, 1992, 203.

79 Peter Longerich: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München, 1998, 102.

80 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Sämtliche Fragmente*. Szerk. Elke Fröhloch, I. rész., 2. köt. München, 1987, 512.

81 Neliba, *Der Legalist des Unrechtsstaates*, 152.

82 Házasság-egészségügyi törvény, 1935. október 18. RGBl. I., 1246; vö. Neliba, *Der Legalist des Unrechtsstaates*, 216.

83 Lásd Bernhard Lösener: Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern, in: *VfZ* 9 (1961) 264 kk.; Lösener visszaemlékezéseinek kritikai értékelését lásd Cornelia Essner: *Die Nürnberger Gesetze oder die Verwaltung des Rassenwahns 1933–1945*. Paderborn, 2002, 367.

84 Vö. Lothar Gruchmann: „Blutschutzgesetz" und Justiz. Zur Entstehung und Auswirkung des „Nürnberger Gesetzes" vom 15. September 1935. in: Ursula Büttner (szerk.): *Das Unrechtsregime. Internationale Forschung über den Nationalismus*. 2. köt. Hamburg, 1986.

85 Uo., 422.

86 Uo., 429 k., valamint Werner T. Angress: Die Judenfrage im Spiegel amtlicher Berichte 1935, in: Ursula Büttner (szerk.): *Das Unrechtsregime. Internationale Forschung über den nationalsozialismus*. 2. köt. Hamburg, 1986.

87 Jeremy Noakes: Wohin gehören die Judenmischlinge? Die Entstehung der ersten Durchführungsverordnungen zu den „Nürnberger Gesetzen", in: Büttner, *Das unrechtsregime*, 71.

88 Neliba, *Legalist des Unrechtsstaates*, 202 k.

89 Uo.,70 k.

90 Vö. Gruchmann, *„Blutschutzgesetz"*, 429 kk.

91 Vö. Essner, *Die „Nürnberger Gesetze"*, 15 kk.; Neliba, *Legalist des Unrechtsstaates*, 200.

92 Uo., 199.

93 Essner, *„Die Nürnberger Gesetze"*, 189 k.

94 Neliba, *Der Legalist des Unrechtsstaates*, 200.

95 Uo., 206., Lösener beszámolójától eltérően szólni kell Frick aktív közreműködéséről a tervezet kidolgozásában.

96 Essner, *Die „Nürnberger Gesetze"*, 184.

97 Noakes, *Judenmischlinge*, 86.

98 A birodalmi állampolgársági törvény 1. rendelkezése, 1935. november 14, RGB1 I, 1333; a vér tisztaságának védelméről hozott törvény 1. végrehajtási utasítása, RGB1, 1334.

99 *Goebbels Reden 1932–1945*. Szerk. Helmut Heiber. Düsseldorf, 1971/72, 249.

100 Goebbels: *Tagebücher*. 1. rész, 2. köt., 540; az említett, a Führerrel folytatott megbeszélés kapcsán október 1-jén azt jegyezte fel: „a zsidó-

kérdés még mindig eldöntetlen. Már jó ideje vitatkozunk róla, de a Führer még bizonytalan.", uo., 520.

101 Reichsparteitag 1936, 153., id. Essner, *Die „Nürnberger Gesetze"*, 672.

102 Globke, a nürnbergi törvényekhez fűzött kommentárjainak kiadója egy idevágó kiegészítés megjelentetését jelezte, ez azonban elmaradt.

103 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 115.

104 Uo., 106 kk.; ettől eltér David Banker: *Die öffentliche Meinung im NS-Staat. „Endlösung" und die Deutschen. Eine Berichtigung*. Berlin, 1995, 111; vö., Ian Kershaw, *Popular Opinion*, 185.

105 Adam, *Judenpolitik*, 165.

106 Uo., 187.

107 Uo., 186.

108 Vö. uo., 293.

109 Uo., 294, valamint Hans Mommsen: Aufgabenkreis und Verantwortlichkeit des StS der Reichskanzlei Dr. Wilhelm Kritzinger, in: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*, II. köt. Stuttgart, 1966, 381 kk.

110 Adam, *Judenpolitik*, 299 k.

111 Uo., 300 k.

112 Uo., 330, valamint Essner, *Die „Nürnberger Gesetze"*, 530 k.

113 Adam, *Judenpolitik*, 184 k., 196.

114 Vö., Essner, *Die „Nürnberger Gesetze"*, 421 k.

115 A Wannsee-konferencia jegyzőkönyve (1942. január 20.), in: P. Longerich (szerk.): *Die Ermordung der europäischen Juden*. München, 1989, 91.; Adam, *Judenpolitik*, 323.

116 Aly, *Endlösung*, 270.

117 Adam, *Judenpolitik*, 329.

118 Uo.

119 Átfogó elemzést lásd Esser, *Die „Nürnberger Gesetze"*, 518 kk.

120 Uo., 421.

121 Max Domarus (szerk.), *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*, 1. köt. München, 1965, 2/537.

122 Uo.

123 Lásd Heinz Höhne: *Die Zeit der Illusionen. Hitler und die Anfänge des Dritten Reiches 1933–1936*. Düsseldorf, 1991, 78 k.

124 Goebbels, *Tagebücher*, 1. rész, 2. köt. München, 1987, 398, március 26-i és 27-i feljegyzések; Heinz Höhne, *Die Zeit der Illusionen*, 87 k.

125 Uo. 88.

126 Goebbels, *Tagebücher*, 1. rész, 2. köt. München, 1987, 400, 1933. március 31-i feljegyzések; Edwin Black, *The Transfer-Agreement. The Untold Story of the Secret Agreement between the Third Reich and Jewish Palestine*. New York, 1984, 80 kk.; vö. az 1937. március 29-i, valamint 31-i miniszteri értekezlet, Nr. 78. és 80., 276. k.; Akten der Reichskanzlei der NSDAP, Regierung Hitler 1933–1938, 1. rész, 1. köt. Boppard, 1983. 271 és 276 k.

127 Uo., 91 k.; lásd még: Black, *Transfer Agreement*, 85 kk.

128 Lásd Adam, *Judenpolitik*, 65 k.

129 Uwe Dietrich Adam: *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf, 1972, 64.

130 Avraham Barkai: *Vom Boykott zur „Entjudung". Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich 1933–1943*. Frankfurt a. M., 1987, 41.

131 Uo., 39.

132 Joseph Walk: *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat*. Karlsruhe, 1991, 52 k., 55.

133 Höhne, *Die Zeit der Illusionen*, 117.

134 *Akten der Reichskanzlei. Die Regierung Hitler*. 1. rész, 1. köt., 631; vö. Barkai, *Vom Boykott zur „Entjudung"*, 63.

135 Uo.

136 Albert Fischer, *Hjalmar Schacht und Deutschlands Judenfrage. Der „Wirtschaftsdiktator" und die Vertreibung der Juden aus der*

deutschen Wirtschaft. Köln, 1995, valamint Willi A. Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft 1930–1945*, Düsseldorf 1983, 10.

137 Frank Bajohr: *„Arisierung" in Hamburg*, 64; Barkai, *Vom Boykott zur „Entjudung"*, 65 kk.

138 Frank Bajohr, Verfolgung aus gesellschaftsheschichtlicher Perspektive. Die wirtschaftliche Existenzvernichtung der Juden und die deutsche Gesellschaft, in: *Geschichte und Gesellschaft* 26 (2000), 634.

139 Lásd Barkai meggyőző összefoglalását. *Vom Boykott zur „Entjudung"*, 74 kk.

140 Uo. 76 kk.

141 Uo., 71.; lásd még Saul Friedländer részletes leírását: *Das Dritte Reich und die Juden. 1. köt. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939*. München, 1998, 156 kk.

142 Schacht Fricknek írott, 1938. július 7-én kelt levele, id. Helmut Genschel: *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*. Göttingen, 1966, 169.

143 Uo., 105 kk.

144 Barkai, *Vom Boykott zur „Entjudung"*, 71.

145 Uo.

146 Id. Fischer, *Hjalmar Schacht und Deutschlands Judenfrage*, 214.

147 Saul Friedländer, *Das Dritte Reich und die Juden*, 156 kk.

148 Barkai, *Vom Boykott zur „Entjudung"*, 123 kk.

149 Avraham Barkai: Die deutschen Unternehmen und die Judenpolitik im Dritten Reich, in: Ursula Büttner (szerk.): *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich*. Hamburg, 1992, 207–229.; vö. még Harold James: *Die Deutsche Bank und die „Arisierung"*. München, 2001, 38 k.

150 Frank Bajohr: „Arisierung", als gesellschaftlicher Prozeß, Verhalten, Strategien und Handlungsspielräume jüdischer Eigentümer und „arischer", Erwerber, in: Fritz Bauer Institut (kiad.), Irmtrud Wojak/Peter Hayes (szerk.) *„Arisierung" im Nationalsozialismus*. Frankfurt a. M., 2000, 24 k.

151 Dieter Ziegler: Die Verdrängung der Juden aus der Dresdner Bank 1933–1938, in: *VfZ* 47 (1999), 187–216.

152 Vö. Peter Hayes: Big Business and „Aryanisation" in Germany, 1933–1939, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 3 (1994), 261 kk.; vö. uő: Die „Arisierungen", der Degussa AG, Geschichte und Bilanz, in: *„Arisierung" im Nationalsozialismus*, 89 k.

153 Avraham Barkai: Die „stillen Teilhaber" des NS-Regimes, in: Lothar Gall/Manfred Pohl (szerk.): *Unternehmen im Nationalsozialismus*. München, 1998, 117–120.

154 Uo., 27.

155 Vö. Rudolf Heß beszéde a nürnbergi birodalmi pártnapon, 1935. szeptember 16. (BA Potsdam NS 26/vorl.1183).

156 Höhne, *Die Zeit der Illusionen*, 85.

157 Genschel, *Die Verdrängung der Juden*, 99 kk.

158 Vö. Gerhard Kratzsch: *Die Gauwirtschaftsapparat der NSDAP. Menschenführung – „Arisierung" – Wehrwirtschaft im Gau Westfalen-Süd*. Münster, 1989, 150 kk.

159 Tárcaközi értekezlet a Birodalmi Gazdasági Minisztériumban, 1938. augusztus 20. (BA R18/5513).

160 Adam, *Judenpolitik*, 176 és 181; valamint Genschel, *Die Verdrängung der Juden*, 152; Neliba, *Der Legalist des Unrechtsstaates*, 228 k.

161 Részleteket lásd Genschel, *Die Verdrängung der Juden*, 151.

162 Id. uo. 157.

163 Uo. 159.

164 Részleteket lásd Frank Bajohr, *„Arisierung" in Hamburg*, 308 kk.

165 Genschel, *Die Verdrängung der Juden*, 140 kk.; Bajohr, *Vom Boykott zur „Entjudung"*, 312; vö. Jörg Wollenberg, The Expropriation of the „Rapacious" Capital, in: Wollenberg (szerk.), *The German Public and the Persecution of the Jews*. New Jersey, 134 kk.

166 Részleteket lásd Genschel, *Die Verdrängung der Juden*, 240 kk.

167 Bajohr, *„Arisierung" in Hamburg*, 344 k.

168 Áttekintést lásd Walk, *Sonderrecht*, 254 kk.

169 Wolf Gruner: *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden. Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung 1938–1943*. Berlin, 1997.

170 Gerald D. Feldman: *Die Allianz und die deutsche Versicherungswirtschaft 1933–1945*. München, 2001, 244 kk. és 262 k.

171 Susanne Heim/Götz Aly, Staatliche Ordnung und organische Lösung. Die Rede Hermann Görings über die Judenfrage, vom 6. Dezember 1938, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2. köt., 1993, 400 k., és 391 k.

172 Uo., 383 k.

173 Uo., 384; vö. Gruner, Die Grundstücke der Reichsfeinde. Zur Arisierung von Immobilien durch Städte und Gemeinden 1938–1945, in: *Arisierung im Nationalsozialismus*, 125–156; Kratzsch, *Gauwirtschaftsapparat*, 182 és 184.

174 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 216.

175 Genschel, *Die Verdrängung der Juden*, 196 k.

176 RGBl. I (1940)

177 Barkai, *Vom Boykott zur „Entjudung"*, 146.

178 Susanne Willems: *Stadtmodernisierung, Wohnungsmarkt und Judenverfolgung in Berlin 1938 bis 1943*. Diss. Phil. Bochum, 1999.

179 Bajohr, *„Arisierung" in Hamburg*, 331 kk.; Wolfgang Dreßen (szerk.): *Betrifft: Aktion 3, Deutsche verwerten jüdische Nachbarn*. Berlin, 1998, főleg 45 kk., valamint dokumentumok a függelékben.

180 Bajohr, *Verfolgung aus gesellschaftsgeschichtlicher Perspektive*, 651.

181 S. Hajo Bernett: *Sportpolitik im Dritten Reich. Aus den Akten der Reichskanzlei*. Schorndorf, 1971; Franz Bohlen: *Die XI. Olympischen Spiele 1936. Instrument der innen- und außenpolitischen Propaganda und Legitimierung des faschistischen Regimes*. Köln, 1979.

182 A Wilhelm Gustloff-ügyhöz lásd Adam, *Judenpolitik*, 153 k.

183 Hans Mommsen: Der nationalsozialistische Polizeistaat und die Judenverfolgung von 1938, in: *VfZ* 12 (1962), 68 kk.

184 Michael Wildt: *Die Judenpolitik des SD 1935–1937. Eine Dokumentation* (Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 71). München, 1995, 99.

185 Lásd Wildt bevezetőjét uo., 21 k.; valamint Longerich, *Politik der Vernichtung*, 85 kk.

186 Gerhard Botz: *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme und Herrschaftssicherung 1938/39*. Buchloe, 1988.

187 Vö. Karl Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz*. Illinois, 1990, 129.

188 Hans Safrian, Expediting, Expropriation and Expulsion: The Impact of the „Vienna Model" on Anti-Jewish Policy in Nazi Germany 1938, in: *Holocaust und Genocide Studies* (2000) 14, 390–414.

189 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 168 k.

190 Barkai, *Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden*, 165.

191 Vö. Ulf Lükemann: *Der Reichsschatzmeister der NSDAP. Ein Beitrag zur inneren Parteistruktur*. Berlin, 1963.

192 Streicherhez lásd Karl Höffkes, Julius Streicher: Gauleiter des Gaues Franken, in: uő.: *Hitlers politische Generale*. Tübingen, 1997, 337–343., valamint Helmut Genschel, Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft, 240 kk.

193 Id. Longerich, *Politik der Vernichtung*, 168.

194 Barkai, *Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden*, 158; Helmut Genschel, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft*, 247.

195 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 174; valamint Wildt, *Judenpolitik des SD*, 55 k.

196 Goebbels, *Tagebücher*, I. rész, 5. köt., 355. Goebbels Helldorffot hibáztatja mindenért, de azt állítja: „Ennek a fajta népítéletnek azért megvolt a jó oldala is."

197 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 179 k.

198 Uo., 181.

199 Uo., 182.

200 Uo., 193 k.

201 Uo., 190. Longerich arra a belső SD-jelentésre utal, amely a „zsidóellenes kampány" okaként a zsidóknak a szudéta válság idején tanúsított provokatív magatartását tünteti fel.

202 Trude Maurer, Abschiebung und Attentat. Die Ausweisung der polnischen Juden und der Vorwandfür die „Kristallnacht", in: Walter H. Pehle (szerk.): *Der Judenpogrom 1938. Von der „Reichskristallnacht" zum Völkermord.* Frankfurt a. M., 1988, 59 kk.

203 Uo., 67 k.

204 Vö., Hans-Jürgen Döscher: *„Reichskristallnacht". Die Novemberpogrome 1938, München 2000,* 168 kk. Az eredetileg tervezett kirakatperről való lemondásról lásd 165 k. Eszerint a gyilkosságban szerepet játszott a Rath és Grynszpan közötti homoszexuális kapcsolat, valamint az, hogy a Grynszpan megzsarolta volna a diplomatát, szerezzen neki beutazó vízumot.

205 Von Eberstein müncheni rendőrfőnök jelentése, lásd Döscher, *„Reichskristallnacht",* 93.

206 Uo., 88.

207 Vö., Dieter Obst: *„Reichskristallnacht", Ursachen und Verlauf des antisemitischen Pogroms vom November 1938.* Frankfurt a. M., 1991, 81. Obst kétségbe vonja Hermann Graml interpretációját, in: Graml: *Der 9. November 1938: „Reichskristallnacht".* Bonn, 1958, 25, miszerint egyértelmű megállapodásra jutottak. Erről lásd Graml: *Reichskristallnacht. Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich.* München, 1988, 17 kk.

208 Wilhelm Treue (szerk.): Rede Hitlers vor der deutschen Presse (10. November 1938), in: *VfZ* 6 (1958), 175–191.

209 Obst, *„Reichskristallnacht",* 65 kk. Obst lehetségesnek tartja, hogy Goebbelst az említett események ösztönözték zsidóellenes sajtókampánya intenzívebbé tételére (71).

210 November 10-én például a Hitlerjugend egységeit és egész iskolai osztályokat lázították az akciókban való részvételre, ám ez mindenütt elutasításba ütközött. Vö. Obst, *„Reichskristallnacht",* 267 kk.

211 A nemzetiszocialista forrásokban olykor a „Juden-Aktion" elnevezés is feltűnik.

212 Vö. William S. Allen: Die deutsche Öffentlichkeit und die „Reichskristallnacht": Konflikte zwischen Werthierarchie und Propaganda im Dritten Reich, in: Detlev Peukert/Jürgen Reulecke (szerk.): *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unter Nationalsozialismus.* Wuppertal, 1981, 401 kk.

213 Megj.: Anselm Faust: *Die Kristallnacht im Rheinland. Dokumente zum Judenpogrom im November 1938.* Düsseldorf, 1987, 58 kk.; az értelmezéshez lásd Obst, *„Reichskristallnacht",* 84 k.

214 Uo., 82 k.

215 Affidavit Luitpold Schallermeier, in: *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (IMT) Nürnberg, 14. November 1945 –1. Oktober 1946.* 42. köt., 512.

216 Bizonyítékokat lásd Obst, *„Reichskristallnacht",* 88.

217 Affidavit Luitpold Schallermeier.

218 Göring vallomása, IMTBd. 9. 313 k.

219 Goebbels, *Tagebücher,* I. rész, 6. köt., 182, 1938. november 11-i bejegyzés.

220 Id. Obst, *„Reichskristallnacht",* 93 k.

221 Völkischer Beobachter, 1938. november 11., 1.; Goebbels birodalmi miniszter november 10-i felhívását lásd Faust, *Die Kristallnacht,* 66.

222 Obst, *„Reichskristallnacht",* 94 k.

223 Goebbels, *Tagebücher,* I. rész, 3. köt., 532.

224 Uo., 533, magyarul: Goebbels: *Napló,* Budapest, 1994, 200.

225 Uo., 536.

226 Uo., 997.

227 Heydrich Göringnek címzett, 1938. november 11-i sürgönyét (IMT Bd. 32 1f; Dok. 3058-PS) lásd Faust, *Die Kristallnacht,* 71.

228 Göring a Légügyi Minisztériumban november 12-én tartott megbeszélésen, IMT 1816-PS.

229 Példákat lásd Obst, *„Reichskristallnacht”*, 194 kk.

230 Peter Loewenberg: The Kristallnacht as Public Degradation Ritual, in: *Leo Baeck Yearbook* 32 (1987), 323.

231 Obst, *„Reichskristallnacht”*, 243 ff, ill. 175 kk.

232 Ehhez és a következőkhöz vö. Lothar Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (Quellen und Darstellung zur Zeitgeschichte 28), München, 1988, 487 kk.

233 Lásd Heydrich 1938. november 10-i távirata a rendőrhatóságoknak, megjelent in: Faust, *Die Kristallnacht im Rheinland,* 65 k.

234 Vö. Longerich, *Politik der Vernichtung,* 200.

235 Ehhez tartozik az a paradoxon is, hogy erre a párt szemszögéből nem létező eseményre annak ellenzőinek körében csakhamar a „birodalmi kristályéjszaka” megnevezés terjedt el.

236 Áttekintést lásd Walk, *Sonderrecht,* 254 kk.

237 Lásd a könyv 118. oldalán, valamint Yehuda Bauer: *Freikauf von Juden.* Frankfurt a. M., 1996, 52 kk.

238 Lásd Longerich, *Politik der Vernichtung,* 202.

239 Uo., 204.; vö. Kershaw, *Public Opinion,* 260 kk.

240 Ezt Longerich is elismeri, *Politik der Vernichtung,* 206.

241 1816-PS, IMT, 18. köt., 499 kk.

242 *Schwarzes Korps,* 24. 11. 1938; vö. Longerich, *Politik der Vernichtung,* 220.

243 Domarus: *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945.* II/1. köt., 1965, 1058; hasonló megnyilatkozás 1931-ből: „Amennyiben igazságos eljárásunk ellenére háborús összecsapásokra kerülne sor, amiért a világ zsidósága vissza akarja forgatni az idő kerekét, akkor ez a kerék össze fogja zúzni a zsidóságot.”; lásd John Lukacs: *Hitler, Geschichte und Geschichtsschreibung.* München, 1998, 109; vö. Hans Mommsen: Hitler's Reichstag Speech of 30. January 1939, *History & Memory,* 9 (1997), 147–160.

244 Ehhez vö. Hans Günter Adler: *Der verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland.* Tübingen, 1974, 9 kk.; Ralph Weingarten: *Die Hilfeleistung der westlichen Welt bei der Endlösung der deutschen Judenfrage. Das „Intergovernmental Committee on Political Refugees” (IGC) 1938–1939.* Bern/Frankfurt a. M., 1982, 124 kk.; vö. továbbá Magnus Brechtken: *„Madagaskar für die Juden”. Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945.* München, 1998, 193 k.

245 Keitel 1938. szeptember 27-i levele a StDF-nak, in: IMT 25. köt. 484 k.; valamint Sopade-Berichte, V. köt. (1938), 1062–1071.

246 Herbert A. Strauss: Jewish Emigration from Germany, Nazi Policies and Jewish Responses, I. rész, in: *Leo Baeck Year Book XXV* (1980), 326.

247 Christopher R. Browning: Referat Deutschland. Jewish Policy and the German Foreign Office (1933–1940), in: *Yad Vashem Studies* XII (1978), 37–77.

248 Clodius feljegyzése, Ha. Pol, 1938. 1.27, in: ADAP, D sorozat, V. köt., 579. sz., 659 kk.; valamint Weizsäcker lapszéli megjegyzése.

249 Vö. David Yisraeli, The Third Reich and the Transfer Agreement, *Journal for Central European History* 6 (1971), 142; Werner Feilchenfeld/Dolf Michaelis/Ludwig Pinner: *Haavara-Transfer nach Palästina und Einwanderung deutscher Juden 1933–1939.* Tübingen, 1972, 79 kk.

250 ADAP, D sorozat, V. köt., 654 k., 774 kk.; valamint Weingarten, *Hilfeleistung,* 132 kk.

251 Uo., 139; valamint Rolf Vogel, *Ein Stempel hat gefehlt. Dokumente zur Emigration deutscher Juden.* München, 1977, 234 kk.

252 NG-2586, vö. Helmut Krausnick, Judenverfolgung, in: Hans Buchheim és mtsai, *Anatomie des SS-Staates.* München, 1999, 594 k.

253 ADAP, D sorozat, V. köt., 665, 785 kk.

254 Vö. Adam, *Judenpolitik,* 230 kk. A birodalmi központ létesítése Heydrich 1938. november 25-i javaslatára nyúlik vissza; vö. Vogel, *Ein Stempel,* Nr 90, 290.

255 Vö. Karl Scheunes, *The Twisted Road,* 184 kk.

256 Bruno Blau: *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland 1933–1945.* Düsseldorf, 1954, 9 k.

257 Irmtrud Wojak: *Die Memoiren Adolf Eichmanns.* Frankfurt a. M., 2001, 116 k.

258 Martin Broszat, *Soziale Motivation,* 28.

259 Wolf Gruner: *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden. Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung 1938–1943.* Berlin, 1997; valamint Dieter Maier: *Arbeitseinsatz und Deportation. Die Mitwirkung der Arbeitsverwaltung bei der nationalsozialistischen Judenverfolgung 1938–1945.* Berlin, 1994.

260 Victor Klemperer: *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933–1941.* Berlin, 1995.

261 Vö. Werner Röhr (szerk.): *Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939–1945).* Köln, 1989, 120 kk., valamint PS-3363.

262 PS-2852, IMT Bd. 31., 230; vö. Longerich, *Politik der Vernichtung,* 252 k.

263 Id. uo., 254 k.

264 *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/1935 und 1939/1940.* Szerk. Hans-Günter Seraphim. Göttingen, 1956, 81; vö. Longerich, *Politik der Vernichtung,* 255.

265 Helmut Krausnick/Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942.* Stuttgart, 1981, 70.

266 Ennek leírását lásd Hans Safrian: *Eichmann und seine Gehilfen.* Wien, 1993, 73 k.

267 Uo., 78 kk.

268 Lásd Hitler Keitelhez intézett idevágó, 1939. november 1-jei megnyilatkozásait (PS. 864, IMT Bd. 26. 377.f).

269 Longerich, *Politik der Vernichtung,* 260 k.

270 Adler, *Der verwaltete Mensch,* 128; lásd még: Imtrud Wojak: *Eichmanns Memoiren. Ein kritischer Essay.* Frankfurt a. M., 2001, 108 k.; Michael Wildt, Radikalisierung und Selbstradikalisierung. Die Geburt des Reichssicherheitshauptamtes aus dem Geist des völkischen Massenmords, in: Paul/Mallmann, *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg,* 25 k.

271 Vö. Wojak, *Eichmanns Memoiren,* 115 kk.

272 Aly, *Völkerverschiebung,* 114 kk.

273 Uo., 125.

274 Röhr, *Die faschistische Okkupationspolitik,* 135 k.

275 NO-5586; vö. Aly, *Völkerverschiebung,* 4 kk.; Adler, *Der verwaltete Mensch,* 109 k.

276 Aly, *Völkerverschiebung,* 70 k.

277 Uo., 230.

278 Uo., 67; Röhr, *Die faschistische Okkupationspolitik,* 154 kk.

279 Aly, *Völkerverschiebung,* 97 k.; Longerich, *Politik der Vernichtung,* 267.

280 Vö. Longerich, *Politik der Vernichtung,* 268 k.

281 Jansen, *Madagaskar-Plan,* 327.

282 Dannecker Rademacherhez intézett 1940. augusztus 15-i levele, id. uo., 341 k.; Aly, *Völkerverschiebung,* 132.

283 Uo., 198.

284 ADAP, D sorozat, VIII. köt., 714 kk.; vö. Aly, *Völkerverschiebung,* 114.

285 Jansen, *Madagaskar-Plan,* 320 k.; Jansen feltevése, miszerint Himmler „az idegen népiségűekkel kapcsolatos bánásmódról" írott dolgozata már a Madagaszkár-elképzelés megszületése után készült, nem bizonyított (uo., 317); vö. továbbá: Brechtken, *„Madagaskar für die Juden",* 228 kk.

286 Uo., 273 kk.

287 Uo., 277; vö. Leni Yahil, Madagascar, Phantom of the Solution for the Jewish Question, in: Bela Vago/George Lachmann Mosse (szerk.):

Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918–1945, New York, 1974, 315–374; lásd még: Richard Breitman, *Architekt der Endlösung*, 191 k.

288 Aly, *Völkerverschiebung*, 134.

289 Jansen, *Madagaskar-Plan*, 340 kk.

290 Brechtken, *„Madagaskar für die Juden"*, 234 k.

291 Jansen, *Madagaskar-Plan*, 326 k.; Andreas Hillgruber (szerk.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler.*, Frankfurt a. M., 1967, 534 k.

292 Goebbels: *Tagebücher*. I. rész, 4. köt., 1940. augusztus 17-i bejegyzés, 284.

293 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 282 k.

294 Werner Präg/Wolfgang Jacobmeyer (szerk.): *Das Diensttagebuch des Deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*, Stuttgart, 1975, 252.

295 Jansen, *Madagaskar-Plan*, 360 kk.; Engel későbbi feljegyzése szerint Hitler 1941. február 2-án Keitellel, Bormann-nal, Hewellel, Ley-jel és Speerrel folytatott megbeszélésén említette a Madagaszkár-tervet (*Heeresadjutant bei Hitler 1938–1943. Die Aufzeichnungen des Majors Engel.* Közreadja: Hildegard von Kotze. Stuttgart, 1974, 94 k.).

296 Id. Brechtken, *„Madagaskar für die Juden"*, 279; vö. még Rademacher Woermann-nak írt február 24-i levele, uo. 280.

297 Gerhard Eisenblätter: *Grundlinien der Politik des Reichs gegenüber dem Generalgouvernement 1939–1945*. Diss. Phil. Frankfurt a. M., 1969, 187 k.

298 Uo., 192.

299 Aly, *Völkerverschiebung*, 269; Jansen, *Madagaskar-Plan*, 383 k.

300 Aly, *Völkerverschiebung*, 271; Jansen, *Madagaskar-Plan*, 384.

301 Karl Heinz Roth: „Generalplan Ost" – „Gesamtplan Ost", Forschungsstand, Quellenprobleme, neue Ergebnisse, in: Mechthold Rössler/Sabine Schleichermacher (szerk.): *Der „Generalplan Ost". Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*. Berlin, 1993, 59 k.

302 Áttekintést lásd Klaus-Michael Mallmann: Menschenjagd und Massenmord. Das neue Instrument der Einsatzgruppen und Kommandos 1938–1945, in: Gerhard Paul/uő. (szerk.): *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Heimatfront und besetztes Europa*. Darmstadt, 2000, 295 kk.

303 Vö. Gerhard Eisenblätter, *Grundlinien*, 31 kk.; Krausnik/Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, 80 kk.

304 Richtlinien auf Sondergebieten zur Weisung Nr 21 vom 13. 3. 1941, megjelent in: Buchheim és mtsai, *Anatomie des SS-Staates*, 478 kk.

305 Uo., 479.

306 Generaloberst Halder: *Kriegstagebuch*. II. köt. Átdolg. H. A. Jacobsen. Stuttgart, 1963, 337.

307 Peter Steimkamp: Die Haltung der Hitlergegner Wilhelm Ritter von Leeb und Generaloberst Erich Hoepner zur verbrecherischen Kriegsführung bei der Heeresgruppe Nord in der Sowjetunion 1941, in: Gerd R. Überschär (szerk.): *NS-Verbrechen und der militärische Widerstand gegen Hitler*. Darmstadt, 2000, 47–61; Hoepner parancsa uo., 162.

308 Megjelent in: Buchheim és mtsai, *Anatomie des SS-Staates*, 493 kk.

309 Klaus-Michael Mallmann: Menschenjagd und Massenmord. Das neue Instrument der Einsatzgruppen und Kommandos 1938–1945, in: Gerhard Paul/uő. (szerk.): *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Heimatfront und besetztes Europa*. Darmstadt, 2000, 303.

310 Lásd Mallmann: Die Türöffner der Endlösung, in: Paul/Mallmann, *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg*, 455 kk.

311 Jürgen Matthäus: Ausbildungsziel Judenmord? Zum Stellenwert der „weltanschaulichen Erziehung" von SS und Polizei im Rahmen der „Endlösung", *ZfG* 47 (1999), 667–699; Konrad Kwiet: Erziehung zum Mord. Zwei Beispiele zur Kontinuität der deutschen „Endlösung

der Judenfrage", in: Michael Grüttner/Rüdiger Hachtmann/Heinz-Gerhard Haupt (szerk.): *Geschichte der Emanzipation. Festschrift für Reinhard Rürup*. Frankfurt a. M., 1999, 435–457.

312 Mallmann, *Türöffner*, 460 k.

313 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 304 k.

314 Mallmann, *Türöffner*, 450.

315 Uő., *Menschenjagd*, 310 kk.

316 Uo., 310 k.

317 Christopher R. Browning: *Der Weg zur „Endlösung". Entscheidungen und Täter*. Bonn, 1998, 87 k.

318 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 306 kk.

319 Mallmann, *Türhüter der „Endlösung"*, 43 kk; vö. Ralf Ogorreck: *Die Einsatzgruppen und die „Genesis der Endlösung"*. Berlin, 1996, 47 k.

320 Uo., 314.

321 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 315.

322 Uo., 319.; Mallmann, *Türöffner*, 438 kk.; Christopher R. Browning, *Der Weg zur „Endlösung"*, 86 k.; Alfred Streim: Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen. In: Eberhard Jäckel/Jürgen Rohwer (szerk.): *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart, 1985, 107–119.

323 Hannes Heer: Die Logik des vernichtungskrieges, Wehrmacht und Partisanenkampf, in: uő./Klaus Naumann (szerk.): *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*. Hamburg, 1995, 104–138; lásd még: Matthew Cooper: *The Phantom War. The German Struggle Against Soviet Partisans 1941–1944*. London, 1979, 17 kk.

324 Mallmann, *Türöffner*, 447.

325 Browning, *Der Weg zur „Endlösung"*, 88 k.; mindazonáltal arra mutat rá tanulmányában Christian Gerlach, Die Einsatzgruppe B, in: Peter Klein (szerk.): *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin, 1997, 57, hogy ez az adat nem lehet pontos, mivel Nebe Himmlerrel történt augusztus 15-i találkozója után csökkenő likvidálási számokat jelentett.

326 Browning, *Der Weg zur „Endlösung"*, 90; Stahlecker 1941. augusztus 6-i levelének szövegét lásd Hans Mommsen/Susanne Willems (szerk.): *Herrschaftsalltag im Dritten Reich*. Düsseldorf, 1988, 467 kk.

327 Browning, *Der Weg zur „Endlösung"*, 110.

328 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 396.

329 Lásd Wolfgang Benz/Konrad Kwiet/Jürgen Matthäus (szerk.): *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland". Dokumente zum Völkermord im Baltikum und Weißrussland 1941–1944*. Berlin, 1998, 46 kk.; vö. még Browning, *Der Weg zur „Endlösung"*, 85.

330 Uo., 86 k. és 95.; Browning Hitlernek egy 1941. július 16-i megbeszélésen, Göring, Lammers és Rosenberg jelenlétében, a keleti politikával kapcsolatos céljairól tett megnyilatkozásaira hivatkozik. (IMG XXXIIX, 86–94), vö. még Richard Breitman, *Der Architekt der „Endlösung"*, 262 kk; Philippe Burrin, *Hitler und die Juden, Die Entscheidung für den Völkermord*. Frankfurt a. M., 1993, 142 kk.

331 Christoph Dieckmann: Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden, in: Ulrich Herbert (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt a. M., 1998, 326 k.

332 Aktabejegyzés, 1941. július 16. IMT 38. köt., 86–92.

333 OKH-kiegészítés a 33. sz. utasításhoz, 1941. július 23., IMT 34. köt., 259.

334 Ian Kershaw, *Hitler 1936–1945*, München 2000, 638 k.; Browning, *Der Weg zur „Endlösung"*, 86 k.; valamint Michael Burleigh, *Die Zeit des Nationalsozialismus. Eine Gesamtdarstellung*, Frankfurt a. M. 2000, 707 k.

335 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 568.

336 Uo. 371.

337 Uo. 378.

338 Helmuth Großcurth: *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940.* Közreadja: Helmuth Krausnick és Harold Deutsch Stuttgart, 1970. 534 kk.; vö. Christian Streit: Angehörige des militärischen Widerstands und der Genozid an den Juden im Südabschnitt der Ostfront, in: Gerd R. Ueberschär: *NS-Verbrechen und der militärische Widerstand gegen Hitler.* Darmstadt, 2000, 96 kk.

339 Longerich, *Politik der Vernichtung,* 417.

340 Uo., 407.

341 Breitman, *Architekt der Endlösung,* 280 kk.; Raoul Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte des Holocaust.* Berlin, 1982, 236.

342 Uo., 237.

343 Ulrich Herbert, Vernichtungspolitik, Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des Holocaust, in: uő. (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945.* Frankfurt a. M., 1998, 59 k.

344 Thomas Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944.* Bonn, 1996, 388 kk.

345 Lásd mindenekelőtt: Ulrich Herbert, *Vernichtungspolitik, Neue Antworten und Fragen,* 56.

346 Thomas Sandkühler, *„Endlösung" in Galizien,* 110 kk.

347 Uo., 66 k.

348 Präg/Jakobmeyer, *Diensttagebuch,* 413.

349 A részleteket lásd Bogdan Musial: *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944.* Wiesbaden, 1999, 124 kk.

350 Uo., 146 kk.

351 Uo., 159 kk.; Sandkühler, *„Endlösung" in Galizien,* 155 kk.

352 Musial, *Deutsche Zivilverwaltung,* 123 kk.

353 Uo., 123 k.

354 Uo., 126 k.

355 Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung,* 150 kk.

356 Uo., 151.

357 Richard Breitman, *Architekt der „Endlösung",* 264 kk.

358 Karl Heinz Roth: „Generalplan Ost" – „Gesamtplan Ost". Forschungsstand, Quellenproble, Neue Ergebnisse, in: Mechthild Rössler és mtsai. (szerk.): *Der „Generalplan Ost". Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik.* Berlin, 1993, 60 k.

359 Jan Erik Schulte: *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt.* Paderborn, 2001, 263 kk.

360 Sandkühler, *„Endlösung" in Galizien,* 142.

361 Uo., 148.

362 Uo., 142.

363 Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung,* 355.

364 Sandkühler, *„Endlösung" in Galizien,* 181 kk.; Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung,* 170 k.

365 Uo., 338.

366 Uo., 144 kk.

367 Id. uo., 134.

368 Uo., 137 k.

369 Id. Musial, *Deutsche Zivilverwaltung,* 203 k.

370 *Dienstkalender Himmlers,* 233.; Vö. Peter Witte: Zwei Entscheidungen in der „Endlösung der Judenfrage". Deportationen nach Łódź und Vernichtung in Chełmno, in: *Theresienstädter Studien und Dokumente.* Prag, 1995, 61. A Musialnál (*Deutsche Zivilverwaltung,* 205.) leírt összefüggés Hitler állítólagos, az európai „végső megoldásra" vonatkozó parancsával kevéssé valószínű.

371 Nyitva kell hagynunk a feltételezést, hogy az akció eredetileg Fritz Reinhardt pénzügyminisztériumi államtitkárról kapta volna a nevét. Emellett szól az a körülmény, hogy Heydrich nem foglalkozott

az akcióval. Lásd Hermann Weiss, Offener Brief an Wolfgang Benz wegen Reinhard(t), in: Hermann Graml és mtsai. (szerk.): *Vorurteil und Rassenhass. Antisemitismus in den faschistischen Bewegungen Europas. Festschrift für Wolfgang Benz.* Berlin, 2001, 443–450; valamint Bertrand Perz/Thomas Sandkühler: Auschwitz und die „Aktion Reinhard" 1942–45, in: *Zeitgeschichte* 26 (1999), 283–316.

372 Musial, *Deutsche Zivilverwaltung,* 196 k.; Musial azt a felfogást képviseli, hogy amiről a megbeszélésen szó volt, jelesül hogy néhány ezer zsidót a „Bugon túlra" toloncoljanak, az illetők fizikai megsemmisítését jelentette. Vö. Longerich, *Politik der Vernichtung,* 453.

373 Uo., 455.; Irmtrud Wojak: *Die Memoiren Adolf Eichmanns.* Frankfurt a. M., 2001, 181 kk.

374 Longerich, *Politik der Vernichtung,* 455.

375 Uo., 182 és 456.

376 Hans Günther Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft,* Tübingen 1960, 172 kk.

377 A részleteket lásd Christopher Browning, Die nationalsozialistische Ghettoisierungspolitik in Polen 1939–1941, in: uő., *Der Weg zur „Endlösung",* 50 kk.

378 Hitlers politisches Testament, megj.: Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen,* B2/2, 2237.

379 Megj.: Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden,* 74 k.

380 Goebbels: *Tagebücher.* II. rész, 1. köt., július–szeptember 1941. München, 1996, 1941. augusztus 19-i bejegyzés, 266.

381 Megj.: Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden,* 74 k.

382 Goebbels, *Tagebücher.* II. rész, 1. köt. 1941. szeptember 24-i bejegyzés, 480 k. (magyarul: Goebbels: *Napló.* Budapest, 1994, 313.)

383 Himmler 1941. szeptember 18-án Greisernek írott levele in: Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden,* 157. Vö. uo. 430.

384 Id. Longerich, *Politik der Vernichtung,* 431; vö. Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord, Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg.* Hamburg, 1998, 121 kk.

385 Christopher Browning, *Der Weg zur „Endlösung",* 121 kk.

386 Irmtrud Wojak: *Die Memoiren Adolf Eichmanns.* Frankfurt a. M., 2001, 170 kk. Ez a tanulmány, amely Eichmann nyilatkozatainak, elsősorban a Sassen által készített interjú hangfelvételen is hozzáférhető részeinek gondos elemzésén alapul, nagymértékben módosítja a korábbi Eichmann-képet.

387 Buchheim és mtsai, *Anatomie des SS-Staates,* 2. köt., 235 kk.; Sandkühler, *„Endlösung" in Galizien,* 135.

388 Götz Aly, *„Endlösung",* 342 kk.; Christian Gerlach, The Failure of the Plan for an SS-Extermination Camp in Mogilev, Belorussia, in: *Holocaust and Genocide Studies* 11 (1997), H.1. 60–78.

389 Longerich, *Politik der Vernichtung,* 463; Greiser 1942. május 1-jei levelét lásd in: uő., *Die Ermordung der europäischen Juden,* 194.

390 Longerich, *Politik der Vernichtung,* 463.

391 *Dienstkalender* 277., vö. Gerald Fleming: *Hitler und die Endlösung.* Frankfurt a. M., 1987, 88 k.

392 Az eseményekről lásd Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord,* 94 kk.

393 Vö. Peter Klein, Die Erlaubnis zum grenzenlosen Massenmord – Das Schicksal der Berliner Juden und die Rolle der Einsatzgruppen, in: Rolf-Dieter Müller/Hans-Erich Volkmann (szerk.): *Die Wehrmacht. Mythos und Realität.* München, 1999, 923 kk.

394 Goebbels, *Tagebücher,* I. rész, 3. köt., 561; vö. Musial, *Deutsche Zivilverwaltung,* 231.

395 Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord,* 99 kk.

396 Longerich, *Politik der Vernichtung,* 464.

397 Lásd a könyv 200. oldalán.

398 Heydrich 1942. február 4-i prágai beszédét lásd in: Miroslav Karný és mtsai. (szerk.): *Protektorátni politika Reinharda Heydricha*. Prága, 1991, Dok. Nr 61, 212–224.

399 Sandkühler, *„Endlösung" in Galizien*, 173.

400 Uo., 126.

401 Breitman, *Architekt der „Endlösung"*, 325 kk.

402 Megjelent Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden*; vö. Sandkühler, *„Endlösung" der Judenfrage*, 177.

403 Vö. Musial, *Deutsche Zivilverwaltung*, 276 k.

404 Összefoglaló tanulmányt írt róla Dieter Pohl: Die Ermordung der Juden im generalgouvernement, in: Herbert, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik*, 105 kk.

405 Musial, *Deutsche Zivilverwaltung*, 309 kk.

406 Breitman, *Architekt der „Endlösung"*, 19 kk.

407 Pohl, *Die Ermordung der Juden*, 106.

408 Lásd Musial, *Deutsche Zivilverwaltung*, 325 kk.

409 Lásd Dieter Pohl kitűnő elemzését, Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943, in: Norbert Frei/Sybille Steinbacher/Bernd C. Wagner (szerk.): *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München, 2000, 135–144.

410 Christian Gerlach: Deutsche Wirtschaftsinteressen, Besatzungspolitik und der Mord an den Juden in Weißrussland, 1941–1943, in: Herbert, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik*, 263–290.

411 A tömeges elgázosítások szemtanúinak beszámolói. Der Gersteinbericht, in: *VfZ* 1 (1953), 189. Vö. Musial, *Deutsche Zivilverwaltung*, 234 k.

412 Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*, 427 k.

413 Götz Aly/Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg, 1991, 188.

414 Pohl, *Die Ermordung der Juden*, 108.

415 Uo., 109; valamint Sandkühler, *„Endlösung" der Judenfrage*, 414.

416 A zsidó ellenállás lehetőségeiről lásd Yehuda Bauer: *Die dunkle Seite der Geschichte. Die Shoah in historischer Sicht*. Frankfurt a. M., 2001, 153 kk.

417 Wendy Lower: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill, 2005.

418 Yehuda Bauer: Der unbewaffnete jüdische Widerstand gegen die NS-Herrschaft in Osteuropa, in: Graml és mtsai, *Vorurteil, Rassenhass, Antisemitismus*, 331–346.

419 Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*, 405 és 408; Sandkühler, *Judenpolitik und Judenmord im Distrikt Galizien*, 146 k.

420 *Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942*, 34 k.

421 Uo., 32.

422 Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord*, 112.

423 Wojak, *Eichmanns Memoiren*, 167 kk.; Hans Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen*, 112, 119 kk.

424 Lásd Burrin, *Hitler und die Juden*, 138.

425 Goebbels, *Tagebücher*, II. rész, 1. köt., 480 k.; Heydrich beszéde in: *Kárný, Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, 220.; Aly, *Völkerverschiebung*, 274.

426 Jellemzően mutatja ezt a hozzáállást Frank 1941. december 16-i állásfoglalása, Präg/Jacobmeyer, *Diensttagebuch*, 458: „rendkívül kártékony kenyérpusztítók".

427 Uo., 120 k.

428 Musial, *Deutsche Zivilverwaltung*, 204 k. és 198.

429 Pohl, *Die Ermordung der Juden*, 113 k.

430 Longerich, *Heinrich Himmler*, 564 kk.

431 Browning, Fleming, Breitman és a vita más résztvevőinek álláspontját lásd Christopher Browning, *Der Weg zur Endlösung*, 70 kk.

432 Ezzel érvel Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord,* 156 k., hogy aztán 162 k. ennek ellentmondó végkövetkeztetést vonjon le.

433 Goebbels, *Tagebücher,* II. rész, 2. köt., 1941. október–december, 1941. december 13., 498 k. A beszéd középpontjában a hadihelyzet állt, a „zsidókérdés" alárendelt szerepet játszott.

434 Martin Moll, Steuerungsinstrument im Ämterchaos? Die Tagungen der Reichs- und Gauleiter der NSDAP, in: *VfZ* 49 (2001), 239 kk.

435 Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord,* 117 k.; uő., The Wannsee-Conference, the Fate of German Jews, in: *Journal of Modern History* 70 (1998), 759–812, valamint Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden, in: *Werkstatt Geschichte* 6 (1997), H. 18, 7–44. Problematikus eljárás későbbi megnyilatkozásokból visszakövetkeztetni, ahogy azt Gerlach *Krieg, Ernährung, Völkermord* című könyvének 118. és 122. jegyzetében teszi.

436 Megjelentette Hans-Heinrich Wilhelm: *Rassenpolitik und Kriegsführung.* Passau 1991, 131 k.

437 Vö. Adolf Hitler: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims.* Szerk. Werner Jochmann. Hamburg, 1980, 90 k.

438 Dieter Rebentisch: *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg.* Wiesbaden, 1989, 374 k.; Kurt Pätzold/Erika Schwarz: *Tagesordnung Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942.* Berlin, 1992, 38 kk.; Jan-Erik Schulte, Die Wannsee-Konferenz und Auschwitz, in: Klein, *Die Wannsee-Konferenz,* 227 k.; Mark Roseman: *Die Wannsee-Konferenz: Wie die NS-Bürokratie den Holocaust organisierte.* München, 2002, 107 kk.; a konferencia összetételéről lásd Andrej Angrick: Die inszenierte Selbstermächtigung? Motive und Strategie Heydrichs für die Wannsee-Konferenz, in: Klein: *Die Wannsee-Konferenz,* 246 kk.

439 Lásd Robert Gerwarth: *Reinhard Heydrich, eine Biographie.* München, 2011.

440 Peter Klein, Das Echo auf die gefallene Entscheidung zur Ermordung der europäischen Juden, in: uő., *Die Wannsee-Konferenz,* 187 kk.; Husson, *Die Rolle Heydrichs,* 213 kk.

441 Schulte, Die Wannsee-Konferenz, in: Klein, *Die Wannsee-Konferenz,* 239 kk.

442 Bernhard Lösener, Rassenreferent im Dritten Reich, közli: Walter Strauß (szerk.): Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung, *VfZ* 9 (1961), 297 kk.; Hans-Christian Jasch, Behördliche Abstimmung zur Vorbereitung von Deportation und Völkermord, in: Klein, *Die Wannsee-Konferenz,* 283 kk.

443 Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich,* 322 kk.; Schlegelberger igazságügyi miniszter egyébként határozottan ellenezte a vegyes házasságokba törvényi úton történő beavatkozást; lásd uo., 324 k.

444 Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord,* 139.

445 Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden,* 85 k.

446 Uo., 8.

447 Goebbels, *Tagebücher,* II. rész, 2. köt., 1941. december 18., 534: „A zsidókat mind ki kell telepíteni keletre. Hogy ott mi lesz velük, az bennünket már nem tud érdekelni."

448 Lásd Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord,* 142.

449 Uo., 143, 189. és 190. jegyzet, valamint Pätzold/Schwarz, *Tagesordnung,* 79.

450 Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden,* 91 k.

451 Götz Aly/Karl Heinz Roth: *Die restlose Erfassung. Volkszählen, Identifizieren, Aussondern, im Nationalsozialismus.* Berlin, 1984, 23 kk.; Breitman, *Architekt der Endlösung,* 342 k.

452 Lásd Hitler 1944. május 26-án Platterhofban, tábornokok és tisztek előtt mondott beszéde, in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 2 (1986), 141–161.

453 Hans Mommsen, Hitler's Reichstag Speech of 30 January 1939, in: *History and Memory. Passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory*, 9 (1997), 147–161.

454 *Diensttagebuch Hans Frank*, 583; vö. Albert Speer: *Der Sklavenstaat. Meine Auseinandersetzungen mit der SS.* Stuttgart, 1981, 373 k., eszerint Frank a Hitlerrel történt megbeszélésen nem merte szóba hozni a kérdést.

455 Bradley F. Smith/Agnes Peterson (szerk.): *Heinrich Himmler. Geheimreden 1933–1945 und andere Ansprachen.* Berlin, 1974, 169 k.; Peter Longerich: *Heinrich Himmler. Biographie.* Berlin, 2008.

456 Shmuel Spector, „Aktion 1005" – Effacing the Murder of Millions, In: *Holocaust and Genocide Studies* 5 (1990), 157–173.

457 Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, 286 kk.

458 Uo., 301.

459 Diemut Mayer, *„Fremdvölkische im Dritten Reich"*, Boppard 1981, 127.

460 Roland Freisler államtitkár kezétől származó, 1941. november 21-én kelt aktabejegyzés. Lammers közölte továbbá, „gondoskodni fog róla, hogy a másik oldal esetleges meglepetésszerű indítványának következtében a tudta nélkül ne születhessenek elvi döntések." (BA R22/52, Bl. 153). Feltűnő a törekvés, hogy kerülni igyekeznek a „végső megoldás" konkrét említését.

461 Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord*, 151 k.

462 Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden*, 166.

463 Uo., 167 k.; 1942. március 6-i értekezlet.

464 Részletes elemzés: Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden*, 485 kk.

465 Himmler 1942. január 26-án kelt távirata a koncentrációs táborok felügyelőjének, Glücksnek, lásd Adler, *Der verwaltete Mensch*, 193.

466 Wojak, *Eichmanns Memoiren*, 185 kk.

467 Ahlrich Meyer: *Die deutsche Besatzung in Frankreich 1940–1944. Widerstandbekämpfung und Judenverfolgung*, Darmstadt, 2000, 73 k.

468 Longerich, *Politik der Vernichtung*, 495 k.

469 *Auschwitz: Geschichte und Wirklichkeit eines Vernichtungslagers.* Reinbek, 1982.

470 Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*, 404 k.

471 Átfogó leírás: Christian Gerlach/Götz Aly: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944–45.* Frankfurt a. M., 2004.

472 Longerich, *Heinrich Himmler*, 730.

473 David Blatman: *Die Todesmärsche 1945/46. Das letzte Kapitel des nationalsozialistischen Massenmords.* Reinbek, 2011; lásd még Volker Ulrich ragyogó összefoglalóját, *Die Zeit* 5, 2011. január 27.; vö. még Longerich, uo., 731 k.

474 Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* Budapest, 2012.

475 Az áldozatok számáról lásd Wolfgang Benz (szerk.): *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München, 1991, 17.

476 Bernwald Dörner: *Die Deutschen und der Holocaust. Was niemand wissen wollte, aber jeder wissen konnte.* Berlin, 2007, 542; Frank Bajohr/Dieter Pohl: *Der Holocaust als offenes Geheimnis. Die Deutschen, das NS-Regime und die Alliierten.* München, 2006.

477 Hans Mommsen/Susanne Willems: *Herrschaftsalltag im Dritten Reich.* Düsseldorf, 1988, 404 k.; vö. Robert Gellately: *Backing Hitler. Consent and Coertion in Nazi-Germany.* Oxford, 2001, 148 kk.

478 Peter Longerich: *Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur „Endlösung".* München, 2001, 181 k.

479 Vö. Hans Mommsen: Der Widerstand gegen Hitler und die nationalsozialistische Judenverfolgung, in: uő.: *Alternative zu Hitler. Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes.* München, 2000, 395 kk.

480 Dörner, *Die Deutschen und der Holocaust*, 33 kk., 93 kk.

481 Vö. Raoul Hilberg: *Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933–1945.* Frankfurt a. M., 1992, 33 kk.

482 Michael Balfour/Julian Frisby/Freya von Moltke: *Helmuth James von Moltke 1907–1945*. Berlin, 1984, 125 kk.

483 Vö. Hilberg, *Täter, Opfer, Zuschauer*, 66 k.

484 Vö. Mommsen, *Der Widerstand gegen Hitler*, 395 kk.

485 Lásd Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden*, 433 k.

486 Hans-Adolf Jacobsen: *1939–1945. Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumente*. Darmstadt, 1961, 257; valamint Marlies Steinert: *Hitlers Krieg und die Deutschen. Stimmung und Haltung der deutschen Bevölkerung im Zweiten Weltkrieg*. Bécs, 1978, 252 kk.

487 Vö. Frank Bajohr/Dieter Pohl: *Der Holocaust als offenes Geheimnis. Die Deutschen, das NS-Regime und die Alliierten*. München, 2006.

488 Frank Bajohr: *Parvenus und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit*. Frankfurt a. M., 2001, 125 kk.

489 Vö. Konrad Quiet/Helmut Eschwege: *Selbstbehauptung und Widerstand. Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde 1933–1945*. Hamburg, 1984, 150 k.; Leonhard Gross: *The Last Jews in Berlin*. New York, 1982.

490 Nathan Stolzfus: *Widerstand des Herzens. Der Aufstand der Berliner Frauen in der Rosenstraße*. München, 1999, 276, 332 k.

491 Bradley F. Smith/Agnes Peterson (szerk.): *Heinrich Himmlers Geheimreden 1933–1945*. Frankfurt a. M., 1974, 162 kk.

492 Vö. Rebentisch, *Führerstaat und Verwaltung*, 309 és 326; valamint *Hitler. Monologe im Führerhauptquartier*. Stuttgart, 1977, 62: „Es wird sich dann ein neuer Typ von Menschen herausschälen. Richtige Herrennature, die man freilich im Westen nicht einsetzen kann."

493 Vö. Raoul Hilberg, *Täter, Opfer, Zuschauer*, 285 kk.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Rövidítések

ADAP	Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik
BA	Bundesarchiv
RGBL	Reichsgesetzblatt
VfZ	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte

Ackermann, Joseph: *Heinrich Himmler als Ideologe*. Göttingen, 1970.

Adam, Uwe D.: *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf, 1972

Adler, Hans Günther: *Der verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*. Tübingen, 1960.

Akten der Reichskanzlei der NSDAP, Regierung Hitler 1933–1938, 1. rész, 1. köt. Boppard, 1983.

ADAP 1918–1945, C sorozat (1933–1937), D sorozat (1937–1941), Baden-Baden, 1950–1970.

Allen, William Sheridan: *The Nazi Seizure of Power. The Experience of a Single German Town 1922–1945*. Átdolg. kiad. New York, 1984.

Uő.: Die deutsche Öffentlichkeit und die „Reichskristallnacht": Konflikte zwischen Werthierarchie und Propaganda im Dritten Reich, in: Detlev Peukert/Jürgen Reulecke (szerk.): *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unter Nationalsozialismus*. Wuppertal, 1981, 397–411.

Aly, Götz: *Die Belasteten. Euthanasie 1939–1945. Eine Gesellschaftsgeschichte*. Frankfurt a. M., 2013.

Uő.: *Endlösung. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden.* Frankfurt a. M., 1995.

Uő./Heim, Susanne: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung.* Hamburg, 1991.

Uő./Roth, Karl Heinz: *Die restlose Erfassung. Volkszählen, Identifizieren, Aussondern im Nationalsozialismus.* Berlin, 1984.

Angress, Werner T.: Die Judenfrage im Spiegel amtlicher Berichte 1935, in: Ursula Büttner (szerk.): *Das Unrechtsregime. Internationale Forschung über den Nationalsozialismus.* 2. köt. Hamburg, 1986, 19–44.

Ansprache Hitlers vor Generalen und Offizieren vom 26. Mai 1944 im Platterhof, *Militärgeschichtliche Mitt.* 2. (1986), 141–161.

Augenzeugenberichte zu den Massenvergasungen. Der Gersteinbericht, *VfZ* 1 (1953), 189–194.

Bajohr, Frank/Pohl, Dieter: *Der Holocaust als offenes Geheimnis. Die Deutschen. Das NS-Regime und die Alliierten.* München, 2006.

Bajohr, Frank: *Parvenus und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit.* Frankfurt a. M., 2001.

Uő.: Verfolgung aus gesellschaftsgeschichtlicher Perspektive. Die wirtschaftliche Existenvernichtung der Juden und die deutsche Gesellschaft, *Geschichte und Gesellschaft* 26 (2000), 629–652.

Uő.: *„Arisierung" in Hamburg. Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933–1945* (Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte 35). Hamburg, 1998.

Balfour, Michael/Frisby, Julian/Moltke, Freya von: *Helmuth James von Moltke 1907–1945.* Berlin, 1984.

Bankier, David: *Die öffentliche Meinung im NS-Staat. Die „Endlösung" und die Deutschen. Eine Berichtigung.* Berlin, 1995.

Barkai, Avraham: Die „stillen Teilhaber" des NS-Regimes, in: Lothar Gall/ Manfred Pohl (szerk.): *Unternehmen im Nationalsozialismus.* München, 1998, 117–120.

Uő.: Deutsche Unternehmer und Judenpolitik im Dritten Reich, in: Ursula Büttner (szerk.): *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich 1933–1943.* Frankfurt a. M., 1987.

Uő.: *Vom Boykott zur „Entjudung". Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich,* 1933–1943. Frankfurt a. M., 1987.

Uő.: Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich 1933–1938, in: Arnold Paucker (szerk.): *Die Juden im nationalsozialistischen Deutschland.* Tübingen, 1986, 153–166.

Bauer, Yehuda: *Die dunkle Seite der Geschichte. Die Shoa in historischer Sicht.* Frankfurt a. M., 2001.

Bernett, Hajo: *Sportpolitik im Dritten Reich. Aus den Akten der Reichskanzlei.* Schorndorf, 1971.

Benz, Wolfgang/Konrad Kwiet/Jürgen Matthäus (szerk.): *Einsatz im „Reichskommissarat Ostland". Dokumente zum Völkermord im Baltikum und Weißrussland 1941–1944.* Berlin, 1998.

Benz, Wolfgang (szerk.): *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München, 1991.

Berding, Helmut: *Moderner Antisemitismus in Deutschland.* Frankfurt a. M., 1988.

Berschel, Holger: Polizeiroutiniers und Judenverfolgung. Die Bearbeitung von „Judenangelegenheiten" in der Stapo-Stelle Düsseldorf, in: Gerhard Paul/Klaus-Michael Mallmann: *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. „Heimatfront" und besetztes Europa.* Darmstadt, 2000, 155–178.

Black, Edwin: *The Transfer Agreement. The Untold Story of the Secret Agreement between the Third Reich and Jewish Palestine.* New York, 1984.

Blaschke, Olaf: „Wider die Herrschaft des modern-jüdischen Geistes". Der Katholizismus zwischen traditionellem Antijudaismus und modernem Antisemitismus, in: Wilfried Loth (szerk.): *Deutscher Katholizismus im Umbruch zur Moderne.* Stuttgart, 1991, 236–261.

Blau, Bruno: *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland 1933–1945*. Düsseldorf, 1954.

Boehlich, Walter: *Der Berliner Antisemitismusstreit*. Frankfurt a. M., 1988.

Bohlen, Friedrich: *Die XI. Olympischen Spiele 1936. Instrument der innen- und außenpolitischen Propaganda und Legitimierung des faschistischen Regimes*. Köln, 1979.

Bondy, L. W.: *Racketeers of Hatred. J. Streicher and the Jew-Baiter's International*. London, 1946.

Botz, Gerhard: *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme und Herrschaftssicherung*. Buchloe, 1988.

Uő.: *Wohnungspolitik und Deportation in Wien 1938–1940*. Wien/Zürich, 1968.

Bracher, Karl Dietrich: Stufen totalitärer Gleichschaltung: Die Befestigung der nationalsozialistischen Herrschaft 1933/34, in: Wolfgang Michalka (szerk.): *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Paderborn, 1984, 13–28.

Brechtken, Magnus: *„Madagaskar für die Juden". Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945*. München, 1998.

Breitman, Richard: *Heinrich Himmler. Der Architekt der „Endlösung"*. Zürich, 2000.

Broszat, Martin: Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus, in: Uő.: *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München, 1987, 11–33.

Uő.: Hitler und die Genesis der Endlösung. Aus Anlaß der Thesen von David Irving, in: Uő.: *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München, 1987, 187–229.

Uő.: (szerk.): *Rudolf Höß, Kommandant in Auschwitz. Biographische Aufzeichnungen*. Stuttgart, 1958.

Browning, Christopher R.: *Die Entfesselung der „Endlösung". Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942*. Mit einem Beitrag von Jürgen Matthäus. Berlin, 2003.

Uő.: *Der Weg zur „Endlösung". Entscheidungen und Täter*. Bonn, 1998.

Uő.: Referat Deutschland, Jewish Policy and the German Foreign Office (1933–1940), *Yad Vashem Studies* XII (1977), 37–77.

Burleigh, Michael: *Die Zeit des Nationalsozialismus. Eine Gesamtdarstellung*. Frankfurt a. M., 2000.

Burrin, Philippe: *Hitler und die Juden. Die Entscheidung für den Völkermord*. Frankfurt a. M., 1993.

Childers, Tom: *The Formation of the Nazi Constituency 1919–1933*. London, 1986.

Conze, Eckart: Völkermord als Problem der Diplomatie, in: Norbert Kampe/Peter Klein (szerk.): *Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942*. Köln, 2013, 259–275.

Uő.:/Frei, Norbert/Hayer, Peter/Zimmermann, Moshe: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und der Bundesrepublik*. München, 2010.

Uő.: *Vom deutschen Adel. Die Grafen Bernsdorff im zwanzigsten Jahrhundert*. Stuttgart, 2000.

Das Politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/35 und 1939/49: Szerk. Hans-Günther Seraphim. Göttingen, 1956.

Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (IMT) Nürnberg, 14. November 1945–1. Oktober 1946. 42 köt. Nürnberg, 1947–1949.

Dieckmann, Christoph: Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden, in: Ulrich, Herbert (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt a. M., 1998, 292–329.

Döscher, Hans-Jürgen: *„Reichskristallnacht". Die Novemberpogrome 1938*. München, 2000.

Domarus, Max (szerk.): *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*. I. köt., 2. félköt. München, 1965.

Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Sämtliche Fragmente. Szerk. Elke Fröhlich. I. rész, 2. köt. München, 1987.

Die Tagebücher von Joseph Goebbels. II. rész. *Diktate 1941–1945.* 15 köt. München, 1994ff.

Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. Átdolg. Peter Witte és mások. Hamburg, 1999.

Dörner, Bernwald: *Die Deutschen und der Holocaust. Was niemand wissen wollte, aber jeder wissen konnte.* Berlin, 2007.

Dreßen, Wolfgang: *Betrifft: „Aktion 3". Deutsche verwerten jüdische Nachbarn.* Berlin, 1998.

Dupeux, Louis: Der Kulturantisemitismus von Wilhelm Stape, in: Kurt Nowak/Gérard Raulet (szerk.): *Protestantismus und Antisemitismus in der Weimarer Republik.* Frankfurt a. M./New York, 1994, 167–176.

Eisenblätter, Gerhard: *Grundlinien der Politik des Reichs gegenüber dem Generalgouvernement 1939–1945.* Diss. Phil., Frankfurt a. M., 1969.

Essner, Cornelia: *Die Nürnberger Gesetze 1933–1945 oder die Verwaltung des Rassenwahns.* Paderborn, 2002.

Falter, Jürgen W.: *Hitlers Wähler.* München, 1991.

Uő.: *Wahlen und Wählerverhalten unter besonderer Berücksichtigung des Aufstiegs der NSDAP nach 1928,* in: Karl D., Bracher és mtsai. (szerk.): *Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik, Wirtschaft, Gesellschaft.* Bonn, 1988, 484–504.

Faust, Anselm: *Die Kristallnacht im Rheinland. Dokumente zum Judenpogrom im November 1938.* Düsseldorf, 1987.

Feilchenfeld, Werner/Dolf Michaelis/Ludwig Pinner: *Haavara-Transfer nach Palästina und die Einwanderung deutscher Juden 1933–1939.* Tübingen, 1972.

Feldman, Gerald D.: *Die Allianz und die deutsche Versicherungswirtschaft 1933–1945.* München, 2001.

Fischer, Albert: *Hjalmar Schacht und Deutschlands Judenfrage. Der „Wirtschaftsdiktator" und die Vertreibung der Juden aus der deutschen Wirtschaft.* Köln, 1995.

Fleming, Gerald: *Hitler und die Endlösung.* Frankfurt a. M., 1987.

Friedländer, Saul: *Das Dritte Reich und die Juden,* 1. köt.: *Die Jahre der Verfolgung 1933–1939.* München, 1998. (Magyarul olvasható a könyv rövidített kiadása: *A náci Németország és a zsidók 1933–1945.* Budapest, 2013.)

Gellately, Robert: *Backing Hitler. Consent and Coercion in nazi Germany.* Oxford, 2001.

Genschel, Helmut: *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich.* Göttingen, 1966.

Gerlach, Christian/Götz Aly: *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den europäischen Juden.* Stuttgart, 2002.

Gerlach, Christian: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944.* Hamburg, 1999.

Uő.: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg.* Hamburg, 1998.

Uő.: Deutsche Wirtschaftsinteressen, Besatzungspolitik und der Mord an den Juden in Weißrussland, 1941–1943, in: Ulrich Herbert: *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945.* Frankfurt a. M., 1998, 263–290.

Uő.: The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate all European Jews, *Journal of Modern History* 70 (1998), 759–812.

Uő.: The Failure of the Plan for an SS-Extermination Camp in Mogilev, Belorussia, *Holocaust and Genocide Studies* 11 (1997), 1. sz., 60–78.

Uő.: Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden. *Werkstatt Geschichte* 6 (1997), 18. sz., 7–44.

Gerwart, Robert: *Reinhard Heydrich. Biographie.* München, 2011.

Gilbert, Martin: *Auschwitz und die Alliierten*. München, 1982.
Goebbels: *Reden 1932–1945*. Szerk.: Helmut Heiber. Düsseldorf, 1997.
Goldhagen, Daniel: *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*. Berlin, 1996.
Gordon, Harold J.: *Hitlerputsch 1923. Machtkampf in Bayern 1923–1924*. Frankfurt a. M., 1971.
Graml, Hermann: *Reichskristallnacht. Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich*. München, 1988.
Uő.: *Der 9. November 1938: „Reichskristallnacht"*. Bonn, 1958.
Greive, Hermann: *Geschichte des modernen Antisemitismus in Deutschland*. Darmstadt, 1988.
Uő.: *Theologie und Ideologie. Katholizismus und Judentum in Deutschland und Österreich 1918–1935*. Heidelberg, 1969.
Groscurth, Helmuth: *Tagebücher eines Abwehroffiziers, 1938–1940*. Szerk. Helmuth Krausnick és mtsai. Stuttgart, 1980.
Gross, Leonard: *The Last Jews in Berlin*. New York, 1982.
Gruchmann, Lothar: *Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (Quellen und Darstellungen in der Zeitgeschichte 28). München, 1988.
Uő.: „Blutschutzgesetz" und Justiz. Zur Entstehung und Auswirkung des „Nürnberger Gesetzes" vom 15. September 1935, *VfZ* 31 (1983), 418–442.
Gruner, Wolf: *Judenverfolgung in Berlin 1933–1945*. 2., bőv. kiad. Berlin, 2009.
Uő.: Die Grundstücke der „Reichsfeinde". Zur „Arisierung" von Immobilien durch Städte und Gemeinden 1938–1945, in: Wojak, Irmtrud/Hayes, Peter (szerk.): *„Arisierung" im Nationalsozialismus. Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis*. Frankfurt a. M., 2000, 125–156.
Uő.: *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden. Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung 1938 bis 1943*. Berlin, 1997.

Günther, Albrecht Erich: *Was wir vom Nationalsozialismus erwarten*. Heilbronn, 1932.
Gurtein, M. I./Janowitz, Morris: Trends in Wehrmacht Morale, *Public Opinion Quarterly* 10 (1946), 78–84.
Hagenlücke, Heinz: *Die Deutsche Vaterlandspartei*. Düsseldorf, 1998.
Halder, Franz, Generaloberst Halder: *Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939–1942*. Átdolg. Hans-Adolf Jacobsen. Alfred Philippivel kapcsolatban, 3 köt. Stuttgart, 1963.
Hamel, Iris: *Völkischer Verband und nationale Gewerkschaft. Der Deutschnationale Handlungsgehilfenverband (DHV) 1893–1933*. Frankfurt a. M., 1967.
Hayes, Peter: Big Business and „Aryanization" in Germany, 1933–1939, *Jahrbuch der Antisemitismusforschung* 3 (1994), 254–281.
Her, Hannes: Die Logik des Vernichtungskrieges, Wehrmacht und Partisanenkampf, in: uő./Klaus Naumann (szerk.): *Vernichtungskrieg, Verbrechen und Wehrmacht 1941–1944*. Hamburg, 1995, 104–138.
Heeresadjutant bei Hitler 1938–1943. Die Aufzeichnungen des Majors Engel. Közreadja Hildegard von Kotze. Stuttgart, 1974.
Heim, Susanne und Götz Aly: Staatliche Ordnung und „organische Lösung". Die Rede Hermann Görings „über die Judenfrage" vom 6. Dezember 1938, *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2. (1993), 378–404.
Herbert, Ulrich: *Vernichtungspolitik 1939–1945*. Frankfurt a. M., 1998, 9–66.
Uő.: Weltanschauungseliten. Ideologische Legitimation und politische Praxis der Führungsgruppe der nationalsozialistischen Sichheitspolizei, *Potsdamer Bulletin für zeitgeschichtliche Studien* 9 (1997), 4–18.
Uő.: „Generation der Sachlichkeit". Die völkische Studentenbewegung der frühen zwanziger Jahre in Deutschland, in: Frank Bajohr és mtsai.

(szerk.): *Zivilisation und Barbarei. Die widersprüchlichen Potentiale der Moderne.* Marburg, 1991.

Hilberg, Raoul: *Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933–1945.* Frankfurt a. M., 1992.

Uő.: *Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte des Holocaust.* Berlin, 1982. (Rövidített változata magyarul is megjelent: *Az európai zsidók elpusztítása.* Budapest, 2014.)

Hillgruber, Andreas (szerk.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler.* Frankfurt a. M., 1967.

Hitler, Adolf: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims.* Szerk. Werner Jochmann. Hamburg, 1980.

Höffkes, Karl, Julius Streicher: Gauleiter des Gaues Franken, in: Uő.: *Hitlers politische Generale.* Tübingen, 1997, 337–343.

Holzbach, Heidrun: *Das „System" Hugenberg. Die Organisation bürgerlicher Sammlungspolitik vor dem Aufstieg der NSDAP.* München, 1981.

Horn, Wolfgang: *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP (1919–1933).* Düsseldorf 1972.

Husson, Édouard, Die Entscheidung zur Vernichtung aller europäischer Juden, in: Klaus Hildebrandt és mtsai. (szerk.): *Geschichtswissenschaft und Zeiterkenntnis, Festschrift zum 65. Geburtstag von Horst Möller.* München, 2008, 277–289.

Jacobsen, Ans Adolf: *1939–1945. Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten.* Darmstadt, 1961.

Jansen, Hans: *Der Madagaskar-Plan. Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar.* München, 1997.

Jasch, Hans-Christian: *Staatssekkretär Wilhelm Stickart und die Judenpolitik. Der Mythos der sauberen Verwaltung.* Müchen, 2011.

Jochmann, Werner: Struktur und Funktion des deutschen Antisemitismus, in: Werner E. Mosse/Arnold Paucker (szerk.): *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890–1914* (Schriftenreihe des Leo Baeck-Instituts 33). Tübingen, 1976, 389–477.

Jones, Larry E.: Catholic Conservatives in the Weimar Republic: The Politics of the Rheinish-Westphalian Aristocracy, 1918–1933, *German History* 18 (2000), 60–85.

Kampe, Norbert/Klein, Peter (szerk.): *Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942 – Dokumente, Forschungsstand, Kontroversen.* Wien/Köln/Weimar, 2013.

Kárný, Miroslav és mtsai. (szerk.): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha.* Prága, 1991.

Kater, Michael: *The Nazi Party. A Social Profile of Members and Leaders 1919–1945.* Cambridge, 1983.

Kauders, Anthony: Legally Citizens: Jewish Exclusion from the Weimar Polity, in: Wolfgang Benz/Arnold Paucker/Peter Pulzer (szerk.): *Jüdisches Leben in der Weimarer Republik.* Tübingen, 1998, 159–172.

Uő.: *German Politics and the Jews: Duesseldorf and Nuremberg 1910–1933.* Oxford, 1996.

Kershaw, Ian: *Hitler and the Germans, and the Final Solution.* London, 2008.

Uő.: *Hitler 1936–1945.* München, 2000.

Uő.: The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich, *Leo Baeck Year Book* 26 (1981), 261–289.

Uő.: Antisemitismus und Volksmeinung. Reaktionen auf die Judenverfolgung, in: Martin Boszat/Elke Fröhlich (szerk.): *Bayern in der NS-Zeit.* München, 1979, 281–348.

Klein, Peter (szerk.): *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD.* Berlin, 1997.

Uő.: *Die Wannsee-Konferenz vom 20. Januar 1942. Analyse und Dokumentation.* Berlin, 1995.

Kratzsch, Gerhard: *Der Gauwirtschaftsapparat der NSDAP. Menschenführung – „Arisierung" – Wehrwirtschaft im Gau Westfalen-Süd.* Münster, 1989.

Krausnick, Helmut: Judenverfolgung, in: Hans Buchheim/Martin Broszat/Hans-Adolf Jacobsen/Helmut Krausnick: *Anatomie des SS-Staates.* München, 1997, 547–678.

Krausnick, Helmut/Wilhelm, Hans-Heinrich: *Die Truppe des Weltanschuungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942.* Stuttgart, 1981.

Kuller, Christiane: *Finanzverwaltung und Judenverfolgung. Die Entziehung jüdischen Vermögens in Bayern während der NS-Zeit.* München, 2008.

Kwiet, Konrad: Erziehung zum Mord. Zwei Beispiele zur Kontinuität der deutschen „Endlösung der Judenfrage", in: Michael Grüttner/Rüdiger Hachtmann/Heinz-Gerhard Haupt (szerk.): *Geschichte und Emazipation. Festschrift für Reinhard Rürup.* Frankfurt a. M., 1999, 435–457.

Uő./Eschwege, Helmut: *Selbstbehauptung und Widerstand. Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde 1933–1945.* Hamburg, 1984.

Laqueur, Walter: *The Terrible Secret. Suppression of the Truth about Hitler's „Final Solution".* Boston, 1980.

Lenz, Wilhelm: Die Handakten von Bernhard Lösener, Rassereferent im Reichsministerium des Innern, *Archiv und Geschichte* (Schriften des Bundesarchivs 57) (2000), 684–689.

Levy, Richard S.: *The Downfall of the Anti-Semitic Political parties in Imperial Germany.* New Haven/London, 1975.

Lösener, Bernhard: Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern, *VfZ* 9 (1961), 264–313.

Loewenberg, Peter: The Kristallnacht as Public Degradation Ritual, *Leo Baeck Yearbook* 32 (1987), 309–323.

Lohalm, Uwe: *Völkischer Radikalismus. Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutz-Bundes 1919–1923.* Hamburg, 1970.

Longerich, Peter: *Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur „Endlösung".* München, 2001.

Uő.: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung.* München, 1998.

Uő.: Vom Massenmord zur „Endlösung". Die Erschießungen von jüdischen Zivilisten in den ersten Monaten des Ostfeldzuges, in: Bernd Wegner (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa".* München, 1991, 251–274.

Uő. (szerk.): *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust, 1941–1945.* München/Zürich, 1989.

Lower, Wendy: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine.* Chapel Hill, 2011.

Lükemann, Ulf: *Der Reichsschatzmeister der NSDAP. Ein Beitrag zur inneren Parteistruktur.* Berlin, 1963.

Lukacs, John: Hitler. Geschichte und Geschichtsschreibung. München, 1997. (Magyarul: *A történelmi Hitler.* Budapest, 1998.)

Maier, Dieter: *Arbeitseinsatz und Deportation. Die Mitwirkung der Arbeitsverwaltung bei der nationalsozialistischen Judenverfolgung 1938–1945.* Berlin, 1994.

Mallmann, Klaus-Michael: Menschenjagd und Massenmord. Das neue Instrument der Einsatzgruppen und Kommandos 1938–1945, in: Gerhard Paul/uő. (szerk.): *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Heimatfront und besetztes Europa.* Darmstadt, 2000, 291–316.

Maser, Werner: *Der Sturm auf die Republik. Frühgeschichte der NSDAP.* Különkiad. Düsseldorf, 1994.

Matthäus, Jürgen/Mallmann, Klaus-Michael (szerk.): *Deutsche, Juden, Völkermord. Der Holocaust als Geschichte und Gegenwart.* Darmstadt, 2006.

Matthäus, Jürgen: „Warum wird über das Judentum geschult?" Die ideologische Vorberreitung der deutschen Polizei auf den Holocaust, in: Gerhard Paul/uő. (szerk.): *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Heimatfront und besetztes Europa.* Darmstadt, 2000, 100–124.

Uő.: Ausbildungsziel Judenmord? Zum Stellenwert der „weltanschaulichen Erziehung" von SS und Polizei im Rahmen der „Endlösung", *ZfG* 47 (1999), 677–699.

Maurer, Trude: Abschiebung und Attentat. Die Ausweisung der polnischen Juden und der Vorwand für die „Kristallnacht", in: Walter H. Pehle (szer.): *Der Judenpogrom 1938. Von der „Reichskristallnacht" zum Völkermord.* Frankfurt a. M., 1988, 52–73.

Uő.: *Ostjuden in Deutschland 1918–1933.* Hamburg, 1986.

Mayer, Arno: *Krieg als Kreuzzug. Das Deutsche Reich, Hitlers Wehrmacht und die „Endlösung".* Hamburg, 1989.

Mayer, Diemut: *„Fremdvölkische im Dritten Reich".* Boppard, 1981.

Mayer, Michael: *Staaten als Täter. Ministerialbürokratie und „Judenpolitik" in NS-Deutschland und Vichy-Frankreich.* München, 2010.

Merkl, Peter H.: *Political Violence under the Swastika. 581 Early Nazis.* Princeton, 1975.

Meyer, Alrich: *Das Wissen um Auschwitz. Täter und Opfer der „Endlösung" in Westeuropa.* Paderborn, 2010.

Uő.: *Die deutsche Besatzung in Frankreich 1940–1944. Widerstandsbekämpfung und Judenverfolgung.* Darmstadt, 2000.

Meyer, Beate: *Tödliche Gratwanderung. Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland zwischen Hoffnung, Zwang, Selbstbehauptung und Verstrickung (1939–1945).* Göttingen, 2011.

Moll, Martin: Steuerungsinstrument im „Ämterchaos"? Die Tagungen der Reichs- und Gauleiter der NSDAP, *VfZ* 49 (2001), 215–273.

Mommsen, Hans: Der Widerstand gegen Hitler und die nationalsozialistische Judenverfolgung, in: Uő.: *Alternative zu Hitler. Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes.* München, 2000, 384–415.

Uő.: Hitler's Reichstag Speech of 30 January 1939, *History & Memory, passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory,* Vol. 9 (1997), 147–161.

Uő.: Adolf Hitler und der 9. November 1923, in: Johannes Willms (szerk.): *Der 9. November. Fünf Essays zur deutschen Geschichte.* München, 1994.

Uő.: Die Funktion des Antisemitismus im Dritten Reich, in: Dirk Blasius/ Dan Diner (szerk.): *Zerbrochene Geschichte, Leben und Selbstverständnis der Juden in Deutschland.* Frankfurt a. M., 1991, 161–171.

Uő.: Was haben die Deutschen vom Völkermord an den Juden gewusst?, in: Walter H. Pehle (szerk.): *Der Judenpogrom 1938. Von der „Reichskristallnacht" zum Völkermord.* Frankfurt a. M., 1988, 176–200.

Uő.: Willems, Susanne (szerk.): *Herrschaftsalltag im Dritten Reich. Studien und Texte.* Düsseldorf, 1988.

Uő.: *Beamtentum im Dritten Reich.* Stuttgart, 1966.

Uő.: Der nationalsozialistische Polizeistaat und die Judenverfolgung vom 1938, *VfZ* 10 (1962), 68–87.

Mommsen, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme.* München, 1960.

Mosse, George: *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich.* New York, 1998.

Mosse, Werner E. (szerk.): *Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik.* Tübingen, 1966.

Müller-Claudius, Michael: *Der Antisemitismus und das deutsche Verhängnis.* Frankfurt a. M., 1948.

Musial, Bogdan (szerk.): *„Aktion Reinhardt". Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944.* Osnabrück, 2004.

Uő.: *Deutsche Zivilverwaltung und Judenvervolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944.* Wiesbaden, 1999.

Neliba, Günter: *Der Legalist des Unrechtsstaates Wilhelm Frick. Eine politische Biographie.* Paderborn, 1992.

Noakes, Jeremy: Wohin gehören die Judenmischlinge? Die Entstehung der ersten Durchführungsverordnungen zu den „Nürnberger Gesetzen", in: Ursula Büttner (szerk.): *Das Unrechtsregime. Internationale Forschungen über den Nationalsozialismus.* 2 köt. Hamburg, 1986, 69–89.

Uő.: *The Nazy Party in Lower Saxony 1921–1933.* Oxford, 1971.

Nowak, Kurt: *Evangelische Kirche und Weimarer Republik. Zum politischen Weg des deutschen Protestantismus zwischen 1918 und 1922.* Göttingen, 1982.

Obst, Dieter: *„Reichskristallnacht". Ursachen und Verlauf des antisemitischen Pogroms vom November 1938.* Frankfurt a. M., 1991.

Ogorreck, Ralf: *Die Einsatzgruppen und die „Genesis der Endlösung".* Berlin, 1996.

Orlow, Dietrich: *The History of the nazi Party 1919–1933.* Pittsburgh, 1969.

Ossietzky, Carl von: Antisemiten, *Die Weltbühne* 28. (1932), 29. sz., 7, 19, 88.

Pätzold, Kurt/Schwarz, Erika: *Tagesordnung Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942.* Berlin, 1992.

Paul, Gerhard: *Aufstand der Bilder. Die NS-Propaganda vor 1933.* Bonn, 1990.

Perz, Bernhard/Sandkühler, Thomas: Auschwitz und und die „Aktion Reinhard" 1942–45, *Zeitgeschichte* 26 (1999), 283–316.

Picker, Henry: *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier.* Stuttgart, 1977.

Pohl, Dieter: Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943, in: Norbert Frei/Sybille Steinbacher/Bernd C. Wagner (szerk.): *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik.* München, 2000, 135–174.

Uő.: Die Ermordung der Juden im Generalgouvernement, in: Ulrich Herbert: *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945.* Frankfurt a. M., 1998, 98–121.

Uő.: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944.* München, 1996.

Pridham, Geoffrey: *Hitler's Rise to Power. The Nazi Movement in Bavaria, 1923–1933.* New York, 1973.

Pulzer, Peter: *Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich.* Darmstadt, 1987.

Rebentisch, Dieter: *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg, Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945.* Stuttgart, 1989.

Reif, Heinz: Antisemitismus in den Agrarverbänden Ostelbiens während der Weimarer Republik, in: Uő. (szerk.): *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik.* Berlin, 1994, 379–411.

Röhr, Werner (szerk.): *Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939–1945).* Köln, 1989.

Rosemann, Mark: *Die Wannsee-Konferenz.* Berlin, 2002.

Roth, Karl Heinz: „Generalplan Ost" – „Gesamtplan Ost", Forschungstand, Quellenprobleme, neue Ergebnisse, in: Mechtild Rössler/Sabine Schleichermacher (szerk.): *Der „Generalplan Ost". Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik.* Berlin, 1993, 25–117.

Safrian, Hans: Expediting, Expropriation and Expulsion: The Impact of the „Vienna Model" on Anti-Jewish Policy in Nazi Germany 1938, *Holocaust an Genocide Studies* (2000) 14 (3), 390–414.

Uő.: *Eichmann und seine Gehilfen.* Bécs, 1993.

Sandkühler, Thomas: *„Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944.* Bonn, 1996.

Wildt, Michael: *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919–1939.* Hamburg, 2007.

Uő.: Radikalisierung und Selbstradikalisierung 1939. Die Geburt des Reichssicherheitshauptamtes aus dem Geist des völkischen Massenmords, in: Gerhard Paul/Klaus-Michael Mallmann: *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg.* Darmstadt, 2000, 11–41.

Uő.: *Die Judenpolitiks des SD 1935–1937. Eine Dokumentation* (Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 71). München, 1995.

Wilhelm, Hans-Heinrich: *Rassenpolitik und Kriegführung.* Passau, 1991.

Uő.: Wie geheim war die „Endlösung", in: Wolfgang Benz (szerk.): *Miscellanea. Festschrift für Helmut Krausnick.* München, 1980, 131–148.

Willems, Susanne: *„Stadtmodernisierung, Wohnungsmarkt und Judenverfolgung in Berlin 1938 bis 1945".* Diss. Phil. Bochum, 1999.

Witte, Peter: Zwei Entscheidungen in der „Endlösung der Judenfrage". Deportationen nach Łodz und Vernichtung in Chelmno, in: *Theresienstädter Studien und Dokumente.* Prága, 1995, 36–68.

Wojak, Irmtrud: *Eichmanns Memoiren. Ein kritischer Essay.* Frankfurt a. M., 2001.

Uő./Hayes, Peter (szerk.): *„Arisierung" im Nationalsozialismus. Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis.* Frankfurt a. M., 2000.

Wollenberg, Jörg: The Expropriation of the „Rapacious" Capital, in: uő. (szerk.): *The German Public Opinion and the Persecution of the Jews.* New Jersey, 118–140.

Yahil, Leni: Madagascar. Phantom of the Solution for the Jewish Question, in: Bela Vago/George Lachmann Mosse (szerk.): *Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918–1945.* New York, 1974, 315–334.

Yisraeli, David: The Third Reich and the Transfer Agreement, *Journal for Central European History* 6 (1971), 129–148.

NÉVMUTATÓ

Hans Mommsen (1930–2015) az egyik legtekintélyesebb német történész volt a II. világháború után. A Bochumi Egyetem legújabb kori történeti tanszékét vezette 1968 és 1996 között. A világ számos egyetemén fordult meg vendégprofesszorként, így Princetonban, Berlinben, Oxfordban, Jeruzsálemben és Washingtonban. Életművéért 2013-ban az Osztrák Köztársaság Victor Adler Állami Díjával jutalmazták, publicisztikai tevékenységéért 1998-ban Carl von Ossietzky-díjjal tüntették ki, 2010-ben pedig Bruno Kreisky-díjat adományoztak neki.

„A zsidóság teljes elszigetelésétől és kiiktatásától a Himmler által elkezdett módszeres kiirtásukhoz vezető lépés megértéséhez magyarázatra van szükség, mert a vallási, etnikai vagy kulturálisan motivált tömeggyilkosságokkal ellentétben az európai zsidóság kiirtására, illetve a világ zsidóságának perspektivikusan tervezett, totális megsemmisítésére nem létezik történelmi példa."

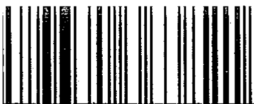
A NEMZETI-SZOCIALISTA REZSIM ÉS A ZSIDÓSÁG MEGSEMMISÍTÉSE EURÓPÁBAN

ıns Mommsen (1930–2015) német történész professzor
apműve a holokauszthoz vezető események kompakt
emzését adja. Először leírja a weimari köztársaság
atti zsidóellenességet, valamint az antiszemitizmusnak
NSDAP szárba szökésében játszott szerepét.
ajd bemutatja, hogy a nemzetiszocialista rezsim
iként radikalizálta a zsidók üldözését egészen
ljes jogfosztásukig. És felteszi a kérdést, hogy
iért és milyen körülmények között követték
ymást a zsidóknak a német társadalomból való
zárásától a megsemmisítésükhöz vezető lépések.

ıUSZT ALKALMASINT LEGRÖVIDEBB MAGYARÁZATA" – *Die Welt*

ı90 Ft

ıBN 978 963 13 6382 1

corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

HANS MOMMSEN A NEMZETISZOCIALISTA REZSIM
ÉS A ZSIDÓSÁG MEGSEMMISÍTÉSE EURÓPÁBAN

A NEMZETI-SZOCIALISTA REZSIM ÉS A ZSIDÓSÁG MEGSEMMISÍTÉSE EURÓPÁBAN

HANS MOMMSEN

Corvina